

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ XI.

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ XI.

Főszerkesztő

Vígh Éva

Szerkesztők

Lázár István

Nagyillés János

Gellérfi Gergő

Szerkesztőbizottság

Balázs Mihály • Bencze Ágnes • Darab Ágnes • Kecskeméti Gábor

Armando Nuzzo • Pataki Elvira • Simon Lajos Zoltán

Szörényi László • Takács László • Tüskés Gábor

SZEGED

2023

Antikvitás & Reneszánsz XI.
(2023/1)

Az SZTE Antikvitás és Reneszánsz:
Források és Recepció Kutatóközpont kiadványa

A kiadásért felel:
Vígh Éva, a kutatóközpont vezetője

Postacím:
SZTE BTK, Olasz Tanszék 6722 Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30–34.

E-mail cím:
antikvitasreneszansz@gmail.com

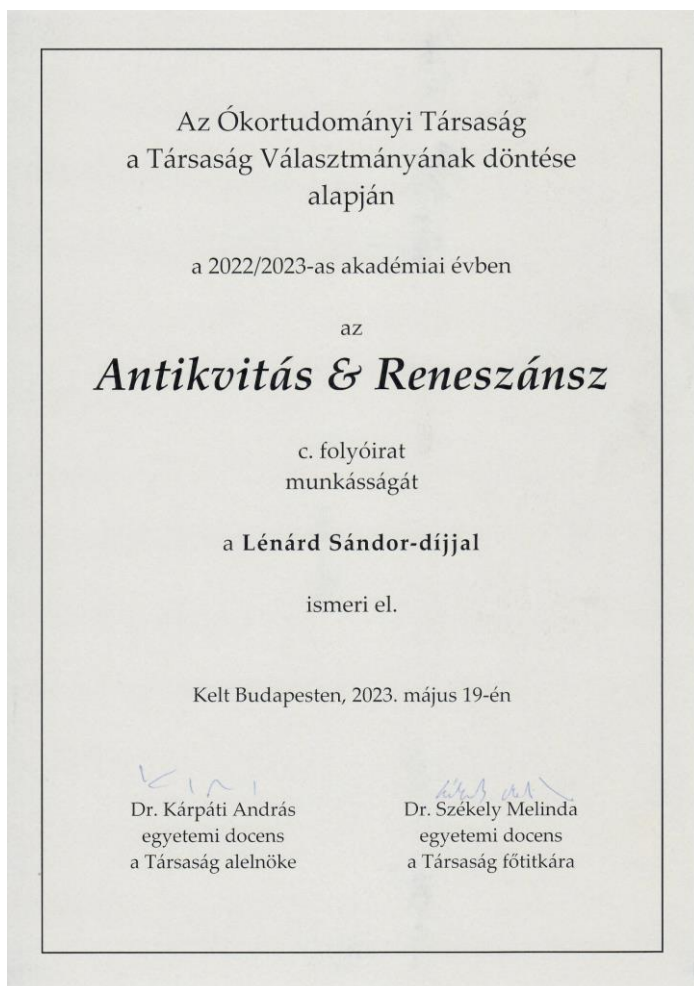
Olvasószerkesztő:
Molnár Annamária

Borító:
Ocsovai Dorka

Nyomdai kivitelezés:
JATEPress
Felelős vezető: Szauter Dóra

ISSN 2560-2659

Szerkesztőségünk örömmel tájékoztatja Szerzőit és Olvasóit, hogy az *Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont* (korábban *Kutatócsoport*) gondozásában évente két alkalommal megjelenő *Antikvitás & Reneszánsz* folyóiratunk az Ókortudományi Társaság elnöksége és választmánya döntése értelmében, a 2022/2023-as akadémiai évben Lénárd Sándor-díjban részesült magas színvonalú tudományos munkássága elismeréseként. A díjat 2023. május 19-én adták át a Társaság felolvasó ülésének keretében. A Szerkesztőség a folyóirat szakmai hírnevéért köszönettel tartozik azoknak a Szerzőknek, akik értékes tanulmányaikkal, forrásközlésükkel hozzájárultak közös sikerünkhöz. Abban a reményben, hogy hasonló színvonalon folytathassuk a munkát, továbbra is várjuk a közleményeket!

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

GELLÉRFI Gergő: Két férfi esküvője Rómában	9
BRÁNYA Krisztina: <i>Lana marina</i> , avagy a kagylóselyem	25
LÁZÁR István Dávid: Petrarca Rómában	39
DRASKÓCZY Eszter: Kép és szöveg kapcsolata egy 14. századi kéziratban. Az ELTE Egyetemi Könyvtár <i>Codex Italicus 1</i> jelzetű kódex miniatúrái	47
VÍGH Éva: Testbeszéd és fiziognomikus jelek olvasata Andrea Mantegna <i>Az Erény diadala</i> című festményén	79
TOMKÓ Zoltán: Dudith András és Melius Péter levélváltása és vitájuk háttere	103

FORRÁSKÖZLÉSEK

MAJOROS Máté: Marcus Annaeus Lucanus: <i>A polgárháború 1.</i> könyvének fordítása	129
FRAZER-IMREGH Monika: Angelo Poliziano és humanista rajongói	169

RECENZIO

LÁNG Benedek: Frazer-Imregh Monika – Hamvas Endre Ádám (szerk., ford.), <i>Picatrix – A bölcs célja</i> , Budapest, Szenzár Könyvek, Bibliotheca Hermetica-sorozat, 2022, 630 p.	183
A kötet szerzői	186

Az Antikvitás & Reneszánsz eddigi számainak online elérhetősége:

<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/antikrene>

A közlésre szánt kéziratokat az alábbi e-mail címre kérjük küldeni
a szerkesztési elvek figyelembevételével:

antikvitasreneszansz@gmail.com

TANULMÁNYOK

GELLÉRFI GERGŐ

Két férfi esküvője Rómában

Tanulmányomban az azonos neműek házasságkötéséről beszámoló római szövegeket mutatom be azok megbízhatóságának és lehetséges értelmezéseinek vizsgálata céljával. Az irodalmi és történeti források mellett jogi szempontokat is figyelembe véve, mindenekelőtt Craig Williams, Bruce Frier és Michael Fontaine eredményeire támaszkodva vizsgálom a témát, amelyhez egy későantik constitutio mellett két Martialis-epigramma, egy Iuvenalis-szatíra, valamint a Nero, illetve Heliogabalus császárok egyaránt botrányokkal tűzdelt uralkodásáról beszámoló történeti munkák jelentik a legfontosabb forrást.

Kulcsszavak: Martialis, Iuvenalis, házasság, esküvő, homoszexualitás

Roppant kevés, s többségében igen szűkszavú római forrás áll rendelkezésünkre két férfi házasságkötéséről,¹ ráadásul a szövegeket önmagukban vizsgálva az sem egyértelmű, hogy tényleges esküvőről, illetve házasságról szólnak-e, vagy egy komoly tartalommal a résztvevők számára sem bíró „álesküvőt” írnak le – netán a szöveg csupán metaforikusan használja e kifejezéseket egy homoerotikus kapcsolat leírására.² Egy későantik szövegemlék viszont azt sugallja, hogy igenis van létjogosultsága, hogy kutassuk az azonos neműek közötti házasságkötést, a Constantius és Constans császárok által Kr. u. 342-ben megfogalmazott, s a

¹ Az azonos neműek házasságkötését vizsgálva csak férfiakkal foglalkozhatunk, ugyanis egyetlen római szöveg sem számol be nők esküvőjéről vagy házasságáról. Görög források szintén nem jöhetnek szóba, hiszen bármennyire gazdag a homoszexuális kapcsolatokról szóló antik görög hagyomány, a forrásokban nem jelenik meg a házasság, az esküvő vagy ezekhez kapcsolódó fogalom.

² A homoerotikus kapcsolatokról általánosságban ld. HUBBARD (2003), WILLIAMS (2010).

Codex Theodosianus által megőrzött *constitutio* ugyanis – a szöveg elterjedt értelmezése szerint – éppen ezt tiltja meg:

Amikor egy férfi nőként házasodik, hogy megadja egy férfinak, amire vágyik, amikor a nem elvesztette helyét, amikor olyan bűn történik, amiről tudni sem érdemes, amikor a vágy más formát ölt, amikor a szerelem keresve sem látszik, akkor megparancsoljuk, hogy lépjen fel a törvény, a jog vegye fel bosszuló kardját, hogy rendkívüli büntetéssel lakoljanak a bűnösök, akik ezt most vagy a jövőben elkövetik.³ (9, 7, 3)

A szövegkritikai és értelmezési viták⁴ alapjául szolgáló szakasz legproblemásabb elemét Gordon Williams *nubit in feminam*ként olvassa a következő jelentésben: egy férfi „nővé”, azaz „női szerepbe” házasodik – tehát női szerepet tölt be az esküvőn és a házasságban. Craig Williams elveti annak lehetőségét, hogy a szöveg egyszerűen a homoszexuális kapcsolatokra utal, és a *nubit*, azaz „férjhez megy” igét metaforikusan használja, mivel a kortárs jogi szövegek más esetekben ennél konkrétabban fogalmaznak a homoszexuális együttlétekről – még ha eufemisztikusan is.⁵ Így ha Williams emendációja és értelmezése helyes, e *constitutio*val a 4. században két férfi házasságkötését tiltották meg, s ennek alapján vizsgálatra érdemes a feltételezés, hogy a császárkori Rómában ténylegesen tartottak olyan esküvőket, amelyeken két férfi kelt egybe – a következőkben az ezekről az esküvőkről beszámoló hagyományt tekintem át.

Fontos még a szöveghelyek idézése előtt leszögezni, hogy minden releváns római forrás férfiak közötti *esküvőről*, magáról a ceremóniáról számol be és nem *házasságról*. Egy forrást abban az esetben tekintek relevánsnak a téma szempontjából, ha a házasulandó felek azonos nemhez

³ *Cum vir nubit in feminam viro porrecturam quod cupiat, ubi sexus perdidit locum, ubi scelus est id, quod non proficit scire, ubi venus mutatur in alteram formam, ubi amor quaeritur nec videtur, iubemus insurgere leges, armari iura gladio ultore, ut exquisitis poenis subdantur infames, qui sunt vel qui futuri sunt rei.* A szöveget KOPTEV kiadása alapján, G. WILLIAMS emendációjával idézem, utóbbi ld. WILLIAMS (2010: 421, 5. jz).

⁴ FONTAINE (2015) például így sommázza a szöveget: “All we can tell is that whatever the behavior is, the law definitely doesn’t like it – and definitely doesn’t sanction it.”

⁵ WILLIAMS (2010: 280; 421–422, 6. jz).

tartoznak, tisztában is vannak ezzel a ténnyel, s saját elhatározásból vesznek részt az esküvőn⁶ – azaz: két olyan férfi, akiknek szándékában áll összeházasodni egy másik férfivel. Emellett nem foglalkozunk érdemben az olyan forrásokkal, mint például Cicero második *Philippicája*, ahol kétséget kizáróan nem szó szerint értendő, amikor a szónok Curio feleségeként hivatkozik politikai ellenfelére, Marcus Antoniusra.⁷

Heliogabalus és Nero

A római történelem két másik prominens alakját illetően viszont nem csupán egy retorikai túlzás, hanem a történetírói hagyomány utal férfival kötött házasságukra. Egyikük Heliogabalus (avagy Elagabalus) császár, aki Cassius Dio alapján sem vallási, sem szexuális téren nem ismert tabukat: körülmetéltette magát, hogy Elagabal napistenség főpapja legyen, akit Iuppiter fölé helyezett; ötször nősült, többek között egy Vesta-szüzet is elvett; emellett bordélyházakban bocsátotta áruba testét, kiűzve onnan az örömlányokat,⁸ később pedig „elkülönített egy helyet a palotában, és ott folytatta e szégyentelen viselkedést, szajhaszokás szerint meztelenül állt az ajtóban, megrázta az aranygyűrűkről lógó függönyt, és onnan édesgette magához az arra járókat lágy, csábító hangon.”⁹

⁶ Így pl. Plautus *Casinájának* esküvői jelenete utóbbi szempontok miatt nem releváns: a két részt vevő rabszolga egyike ugyanis nem tudja, hogy „partnere” férfi, míg a másik csupán egy eszköz Cleostrata cselszövésében.

⁷ Cic. *Phil.* 2, 44–45: *Sumpsisti virilem, quam statim muliebrem togam reddidisti. Primo volgare scortum; certa flagiti merces nec ea parva; sed cito Curio intervenit qui te a meretricio quaestu abduxit et, tamquam stolam dedisset, in matrimonio stabili et certo conlocavit. Nemo umquam puer emptus libidinis causa tam fuit in domini potestate quam tu in Curionis.* „Féfitogádat, amint felölthetted, egyből nőre cserélted, eleinte közkézen forgó prostituáltként, s nem épp alacsonyan szabta meg romlottságod árát. Majd Curio hamar közbelépett, kiszakított téged a szajhalétből, és mintha csak asszonyi *stolába* öltöztetett volna, biztos és szilárd házasságot kötött veled. Soha, még egy kéjvágyból vásárolt rabszolgafiút sem vetett alá senki sem saját hatalmának annyira, mint amennyire téged Curio.” Vö. ORMAND (2009: 229–231), WILLIAMS (2010: 279): “These are fighting words, and the rhetoric makes the point that Curio and Antony were involved in a sexual relationship in which Antony, the younger partner, played the receptive role; the language of marriage is invoked so as to heap further scorn on Antony.”

⁸ D. C. 79, 9–13.

⁹ D. C. 79, 13: καὶ τέλος ἐν τῷ παλατίῳ οἰκημὰ τι ἀποδείξας ἐνταῦθα ἡσέλγαινε, γυμνός τ' αἰεὶ ἐπὶ τῆς θύρας αὐτοῦ ἐστὼς ὥσπερ αἱ πόρναι, καὶ τὸ σινδόνιον

A történeti hagyomány szerint Heliogabalus rövid élete során nem csupán öt nővel, hanem két férfival is házasságot kötött: Cassius Dio írja le, hogy férjhez ment kocsihajtójához, egy Hierocles nevű szőke káriai rabszolgához,¹⁰ míg a *Historia Augusta* arról számol be, hogy egy smyrnai atléta, Zoticus felesége lett a császár. Az előbbi forrás, amelyet általánosságban megbízhatóbbnak tartanak,¹¹ rövid betekintést is enged az ifjú uralkodó és Hierocles kapcsolatába, s ez alapján Heliogabalus komolyan vette házassági kapcsolatukat. Dio szerint az uralkodót a *feleség, úrnő és királynő* (császárnő?) szavakkal illették,¹² s azt akarta, hogy férje római császár legyen – annak ellenére is, hogy bántalmazta őt.¹³ Bár roppant valószínűtlen, hogy Heliogabalus összes esküvője „valódi” házasságot eredményezett – különös tekintettel igen rövid életidejére –, de a Hieroclesről szóló hagyomány azt sugallja, hogy esküvőjüket követően valóban létrejött köztük egy életközösség. Dio emellett megemlíti a császár szeretőjét, Zoticust is, akit a *Historia Augusta* nem csupán férjének nevez, de esküvőjükről és a házasságuk elhálásáról is beszámol.¹⁴

χρυσοῖς κρίκοις ἐξηρτημένον διασειών, τούς τε παριόντας ἀβρᾶ τε καὶ κεκλασμένη τῇ φωνῇ προσεταιριζόμενος.

¹⁰ D. C. 79, 14–15: καὶ ἐγῆματο [...] ὁ δὲ δὴ ἀνὴρ αὐτῆς[!] Ἱεροκλῆς ἦν, Καρικὸν ἀνδράποδον... „Férjhez is ment [...] s e nő férje Hierocles, egy káriai rabszolga lett.”

¹¹ A *Historia Augusta* megbízhatóságáról ld. pl. BREISACH (2007: 75). BIRLEY (2006: 23) szerint Heliogabalus életrajza a hitelesebbek közé sorolható.

¹² D. C. 79, 14: γυνὴ τε καὶ δέσποινα βασιλῆς τε ὠνομάζετο...

¹³ D. C. 79, 15: καὶ γὰρ μοιχεύεσθαι δοκεῖν, ἵνα κὰν τούτῳ τὰς ἀσελγεστάτας γυναικας μιμῆται, ἤθελε, καὶ πολλάκις ἐκὼν καὶ ἐπ' αὐτοφώρῳ ἠλίσκετο, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἐλοιδορεῖτο ἀσελγῶς πρὸς τοῦ ἀνδρός, καὶ ὥστε καὶ ὑπώπια σχεῖν πληγὰς ἐλάμβανεν. ἐκεῖνον δ' οὖν οὕτως οὐ κούφη τινὶ φορᾷ ἀλλὰ πόνῳ καὶ δευσοποιῶ ἔρωτι ἡγάπα, ὥστε μὴ ὅτι ἐπὶ τοιούτῳ τινὶ ἀγανακτῆσαι, ἀλλὰ καὶ τοῦναντίον ἐπ, αὐτοῖς ἐκείνοις μᾶλλον αὐτὸν φιλῆσαι, καὶ Καίσαρα ὄντως ἀποφῆναι ἐθελῆσαι. „Azt akarta, hogy tudjanak bujálkodásairól, hogy ezzel is a legkicsapongóbb nőket utánozza, ezért gyakran szándékosan leplezte le magát aktus közben, amiért férje rettenetesen megszidta, s úgy megverte, hogy szeme befeketedett. Iránta érzett szerelme azonban nem könnyed vágy volt, hanem súlyos és mély szenvedély, úgyhogy e bántalmazások nemcsak hogy nem fordították ellene, hanem épp ellenkezőleg: annál jobban szerette őt, s azt akarta, hogy ténylegesen császár legyen belőle.”

¹⁴ Hist. Aug. Heliog. 10: Zoticus sub eo tantum valuit, ut ab omnibus officiorum principibus sic haberetur quasi domini maritus. [...] nubsit et coit cum illo ita, ut et pronubam haberet

A Heliogabalust feleségként ábrázoló források jól illeszkednek a róla szóló hagyomány elemei közé: a *Historia Augusta* beszámolója szerint Paris történetének előadásakor rendszeresen Venus szerepét öltötte magára, s lecsupaszított testtel utánozta a guggoló Aphroditét,¹⁵ míg Dio arról számol be, hogy nőies gesztusokkal követelte meg, hogy úrnőnek szólítsák,¹⁶ sőt mi több, testileg is nővé akart válni.¹⁷ Ezen szövegek alapján a Venusként pózoló, női megszólítást elváró, s női testbe vágyó Heliogabalust transzgender vagy transzszexuális személynek tekinthetjük.¹⁸ Ahogy azt C. Williams is leszögezi, nincs okunk kételkedni a He-

clamaretque 'concide Magire', et eo quidem tempore quo Zoticus aegrotabat. „Uralkodása alatt Zoticus akkora befolyásra tett szert, hogy az udvar összes főhivatalnoka uruk férjeként kezelte. [...] Feleségül is ment hozzá, el is hálták, még nyoszolyólánya is ott volt, ő meg ezt kiabálta közben: *Vágj bele, Szakács!* Mindezt ráadásul úgy, hogy Zoticus éppen betegeskedett.”

¹⁵ Hist. Aug. Heliog. 5: *agebat praeterea domi fabulam Paridis ipse Veneris personam subiens, ita ut subito vestes ad pedes defluerent, nudusque una manu ad mammam altera pudendis adhibita ingenicularet posterioribus eminentibus in subactorem reiectis et oppositis. vultum praeterea eodem, quo Venus pingitur, schemate figurabat corpore toto expolitus...* „Ugyancsak a Palotában szokta volt előadni Parisz történetét, melyben maga játszotta Venus szerepét; hirtelen földre csúsztatta ruháit, és meztelenül letérdelt, egyik kezét mellbimbójára, a másikat nemzőszervére téve, miközben kidüllesztett alfelét társa hímvesszejéhez közelítette. Gyakran utánozta azt az arkifejezést, mellyel Venust rendszeresen ábrázolják, s az egész testét szőrteleníttette...” Ehhez a szakaszhoz ld. VOUT (2014: 453).

¹⁶ D.C. 79, 16: *προσειπόντα, οἷα εἰκὸς ἦν, 'κύριε αὐτοκράτορ χαῖρε,' θαυμαστώσ τὸν τε αὐχένα γυναικίσας καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπεγκλάσας ἡμίψατο, καὶ ἔφη οὐδὲν διστάσας 'μή με λέγε κύριον· ἐγὼ γὰρ κυρία εἰμί'.* „Amikor Aurelius a szokott módon köszöntötte, »üdvöz légy felséges uram«, csodálkozó női pózt vett fel, lesújtó pillantást vetett rá, s habozás nélkül így felelt: »ne nevezz úrnak, úrnő vagyok!«”

¹⁷ D.C. 79, 11: *ἐβουλεύσατο μὲν γὰρ παντάπασιν αὐτὸ ἀποκόψαι· ἀλλ' ἐκεῖνο μὲν τῆς μαλακίας ἔνεκα ποιῆσαι ἐπεθύμησε...* „Teljes egészében le akarta vágni a hímvesszejét, s e vágy a bujaságból fakadt...”; 79, 16: *ἐς τοσαύτην δὲ συνηλάθη ἀσέλγειαν ὥς καὶ τοὺς ἰατροὺς ἀξιοῦν αἰδῶ γυναικειάν δι' ἀνατομῆς αὐτῷ μηχανήσασθαι, μεγάλους ὑπὲρ τούτου μισθοὺς αὐτοῖς προῖσχύμενος.* „Bujaságában egészen odáig ment, hogy orvosait arra kérte, metsszenek női nemi szervet a testére, s nagy jutalmat ígért nekik ezért.”

¹⁸ Ld. pl. az EQUITAS (2014) által összeállított szójegyzék definícióit: „Transsexual: A person who does not identify with the gender they were assigned at birth and has changed or is in the process of changing his or her sex, whether by surgery or hormone therapy, and wishes to live as a person of the resulting sex”; „Transgender: A person

liogabalus-hagyomány a császárt feleségként ábrázoló elemeiben,¹⁹ ám e szexuális és egyéb területeken is szélsőséges viselkedést mutató, a hagyományokat semmibe vevő fiatal uralkodó viselkedése alapján nem következtethetünk az általános helyzetre – azaz hogy hétköznapi, átlagos férfiak is összeházasod(hat)tak-e egymással?

Sok tekintetben hasonló a helyzet Nero császárral, a másik hírhedt római személyiséggel, aki férfiakkal házasodott össze a történetírói hagyomány szerint. Ismét Cassius Dióra támaszkodhatunk, aki a császár második felesége, Sabina halálának leírása után léptet színre egy Sporus néven említett fiatal rabszolgát, aki szerfölött hasonlított Nero elhunyt házastársára, ezért az uralkodó kasztráltatta és feleségként kezelte őt – sőt, később el is vette, amit nyilvánosan megünnepeltek annak ellenére, hogy Nerónak ekkor volt egy férje is, Pythagoras.²⁰ Dio értékelés nélkül, objektíven írja le a történetet, éles ellentétben Tacitusszal és Suetoniusszal, akik egyaránt a Nero-hagyomány botrányos elemei között említik azt. Pythagorasszal való házasságkötéséről előbbi a következőképp emlékezik meg *Annalese* 15. könyvében:

Ő maga ekkor minden törvényes és törvénytelen cselekedettel bemocskolta magát, s nem hagyott olyan bűnt, ami még romlottabbá tehetné volna. Kivéve azt az egyet, amit néhány nappal később tett

whose gender identity or biological sex is situated outside traditional male or female roles, who does not identify herself or himself with her or his assigned sex at birth or who started a process to better correspond with her or his expression of gender and gender identity.”

¹⁹ WILLIAMS (2010: 280).

²⁰ D.C. 62, 28: καὶ οὕτω γε αὐτὴν ὁ Νέρων ἐπόθησεν ὥστε μετὰ <τὸν> θάνατον αὐτῆς τὰ μὲν πρῶτα γυναικῆ τινα προσφερῇ οἱ μαθὼν οὖσαν μετεπέμψατο καὶ ἔσχεν, ἔπειτα καὶ παῖδα ἀπελεύθερον, ὃν Σπόρον ὠνόμαζεν, ἐκτεμών, ἐπειδὴ καὶ αὐτὸς τῇ Σαβίνῃ προσέρκει, τὰ τε ἄλλα ὡς γυναικὶ αὐτῷ ἐχρῆτο καὶ προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ ἔγρημεν αὐτόν, καίπερ Πυθαγόρα τινὶ ἐξελευθέρῳ γεγαμημένος, καὶ προῖκα αὐτῷ κατὰ συγγραφὴν ἔνειμε, καὶ τοὺς γάμους σφῶν δημοσίᾳ οἱ τε ἄλλοι καὶ αὐτοὶ οἱ Ῥωμαῖοι ἐώρτασαν. „Nerónak annyira hiányzott halála után, hogy amikor tudomást szerzett egy rá hasonlító nőről, tüstént magához hozatta, és megtartotta, majd egy felszabadított rabszolgafiút, akit Sporusnak nevezett, kiheréltetett, mert ő is hasonlított Sabinára, és úgy kezelte minden tekintetben, mintha a felesége lenne, sőt idővel el is vette, noha ő maga a felszabadított Pythagoras felesége volt. A fiú hozományát is megállapították, s házasságukat a rómaiak nyilvánosan ünnepelték meg.”

meg: a fertőzöttek csordájának egy tagjához (Pythagorasnak hívták) ünnepélyes keretek között feleségül ment. Fátylat húztak a császári főre, tanúkat küldtek, hozomány, nászág, esküvői fáklya, minden megvolt, s még azt is látni lehetett, amit egy nő esküvője esetén az éjszaka rejt el.²¹ (Tac. *Ann.* 15, 37)

Tacitus leírását az általa használt kifejezések (*foedatus, flagitii, corruptior, contaminatorum*), valamint az utolsó tagmondat sokkalta támadóbbá tesz, mint az alapvetően semleges hangvételű Dióét. Suetonius Nero-életrajzában a Sporusszal kötött házasság olyan deviáns viselkedésmóddal és bűnökkel együtt jelenik meg, mint a bordélylátogatás, az erőszak, egy Vesta-szűz meggyalázása, az anyjával elkövetett vérfertőzés vádjá, áldozatai nemi szervének megcsonkítása vadállatnak öltözve, valamint egy nyilvános szexuális aktus Sporusszal és egy másik szabaddal²² – aki feltehetőleg maga Pythagoras.²³ Így tehát három (köztük kettő időben Neróhoz igen közeli) történeti forrás tanúskodik Nero férfiakkal tartott esküvőiről,²⁴ de korántsem egyértelmű, hogy ezeket szó szerint, valódi házasságkötésként kell-e értelmeznünk. Nero és Sporus esküvője kapcsán Fontaine, illetve Champlin jogosan veti fel, hogy a ceremónia talán egyfajta teátrális cselekmény volt (alkalmasint a Saturnalia ünnepén) azzal a céllal, hogy a költői szerepben szívesen és rendszeresen tetszelgő Nero szimbolikus kapcsolatot teremtsen a mitikus költővel, Orpheusszal, aki Eurydice végleges elvesztése után a fiúszelem felé fordult.²⁵

²¹ *ipse per licita atque illicita foedatus nihil flagitii reliquerat quo corruptior ageret, nisi paucos post dies uni ex illo contaminatorum grege (nomen Pythagorae fuit) in modum sollemnium coniugiorum denupsisset. inditum imperatori flammeum, missi auspices, dos et genialis torus et faces nuptiales, cuncta denique spectata quae etiam in femina nox operit.*

²² Suet. Nero 27–29.

²³ CHAMPLIN (2003: 161).

²⁴ Vö. HUBBARD (2003: 383) a Nero-hagyomány ezen elemeinek hitelességéről: "But [Suetonius'] account of Nero's same-sex »marriages« and gladiatorial-style sexual performances may be more deserving of credit, given their public nature and Nero's well-attested penchant for unusual iconoclastic displays."

²⁵ Vö. Ov. *Met.* 10, 78–85: *Tertius aequoreis inclusum Piscibus annum / finierat Titan, omnemque refugerat Orpheus / femineam Venerem, seu quod male cesserat illi, / sive fidem dederat; multas tamen ardor habebat / iungere se vati, multae doliere repulsae. / ille etiam*

Sőt, még ha téves is lenne e megközelítés, akkor sem értelmezhetjük e történeteket a házasságról, illetve az esküvőről kialakult modern fogalmi rendszerben. Egyik forrás sem ejt szót arról, hogy Sporus vagy Pythagoras önként házasodott-e össze Neróval, illetve hogy előbbi önszántából vetette-e alá magát a kasztrálásnak. A „saját elhatározás”, a bevezetőben ismertetett egyik fő kritérium hiánya persze csak feltételezhető, az viszont teljes biztossággal kijelenthető, hogy ez a tényező irreleváns volt mindkét esetben, hiszen egy totalitárius rezsim teljhatalmú uraként Nero voltaképpen bárkit bármire rákényszeríthetett annak szándékaitól függetlenül. Ahogy Fontaine találóan megfogalmazza, a hagyomány ezen elemeit „melegházasságnak” nevezni modern értelemben (azaz két azonos nemű fél saját akaratukból történő házasságkötése) éppúgy fogalmi zavar, mint egy bálnát halnak nevezni.²⁶

Martialis és Iuvenalis

Ha csekély számban is, de a császárkori Rómából olyan irodalmi források is ránk maradtak, amelyek két „hétköznapi” (azaz nem a hatalmi elitbe tartozó) felnőtt férfi szabad elhatározásból történő házasságkötéséről számolnak be – ám a szatíra és az epigramma műfaji jellegzetességei miatt fokozott óvatossággal kell kezelnünk őket. A képmutatást és a homoerotikus kapcsolatokat fókuszba állító 2. szatírájában Iuvenalis egy Gracchus nevű Salius-papot léptet színre, aki egy kürtös felesége lesz egy tradicionális elemeket felvonultató ceremónián: a leírásban megjelenik a hozomány (és a róla szóló szerződés),²⁷ a vendégek jókívánságai, a lakoma, a díszes, hosszú ruha és a férje ölében ülő menyecske fátyla is.

Thracum populis fuit auctor amorem / in teneros transferre mares citraque iuventam / aetatis breve ver et primos carpere flores. „Már harmadszor zárta le az évet a titán, mikor a Halak a tengerbe merült, de Orpheus minden női szerelemtől távol tartotta magát, talán mert az előző rosszul végződött, talán mert megesküdött erre. Mégis sokan vágytak arra, hogy együtt legyenek a költővel, sokaknak fájt az elutasítás. Végül ő lett a thrák férfiak közt az első, aki szerelmét az ifjak felé fordította fiatalságuk rövid tavaszát és első virágait élvezve.” CHAMPLIN (2003: 145–150); vö. FONTAINE (2015). Orpheus szexualitásához ld. FOX (2015: 335–351).

²⁶ FONTAINE (2015).

²⁷ A hozományt több szerző is kiemeli hasonló történetek esetében, ld. fentebb Dio Nero és Sporus, illetve Tacitus Nero és Pythagoras kapcsán, valamint a lentebb idézett Martialis-epigrammát.

Epigrammái 12. könyvének 42. darabjában Martialis hasonló elemek kiemelésével illusztrálja, hogy Callistratus és Afer esküvőjén éppen úgy történt minden, mint amikor egy férfi és egy nő házasodik össze:

A szakállas Callistratus hozzámment a merev Aferhez, épp ahogy egy szűz szokott egy férfihez. Felragyogtak a fáklyák, fátyol fedte el arcát, s a te szavaid se hiányoztak, Talassus. Még a hozományt is meghatározták. Róma, hát ez sem tűnik elegendőnek számodra? Mire vársz, hogy szüljön is?²⁸

A iuvenalisi narrátor botrányosnak találja a történeteket, de figyelemre méltó, hogy kizárólag a „menyasszonyra” koncentrál, akit több nőnemű szóval illet. A szakasz értelmezése szempontjából kulcsfontosságú, hogy a narrátor nem ezt tartja Gracchus legnagyobb „bűnének”, hiszen nem sokkal később a következő szavakkal vezeti be a jelenetet, amelyben a nemesi származású férfi gladiátorként parádézik az arénában: „Sőt, ezen a rémségen is túltett...” (2, 143: *vicit et hoc monstrum*). A narrátort felháborító két eset között a kapocs az össze nem illőség: a gladiátori szerep és az előkelő származás, valamint a gladiátori öltözet és a toga épp annyira elüt egymástól, mint a menyasszonyi szerep és a férfi nem, illetve a menyasszonyi ruha és a Salus-papok kultikus öltözete – legalábbis a narrátor szerint.²⁹ Azt is meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a korábbi forrásokhoz hasonlóan Iuvenalis sem egyszerűen két férfi esküvőjéről ír, hanem ő is megjelöli a „vőlegényt” és a „menyasszonyt” – azaz a résztvevők egyike ismét női szerepbe kerül.

Ez tehát a „hatalmas bűn” (*nefas tantum*) Iuvenalis szavaival élve: egy nemesi származású férfi feleség lesz, ráadásul egy alacsonyabb rangú férfihez megy hozzá. Aligha véletlen, hogy a férfiesküvőkről szóló forrásaink (az erkölcsileg több síkon megkérdőjelezhető Nero–Sporus-történetet leszámítva) jóval kisebb hangsúlyt helyeznek a férfiszerepét megtartó „vőlegényre”, mint a női szerepet öltő „menyasszonyra” – s

²⁸ Mart. 12, 42: *barbatus rigido nupsit Callistratus Afro, / hac qua lege viro nubere virgo solet. / praeluxere faces, velarunt flammea vultus, / nec tua defuerunt verba, Talasse, tibi. / dos etiam dicta est. nondum tibi, Roma, videtur / hoc satis? expectas numquid ut et pariat?*

²⁹ Gracchus mint „osztályáruló”, ld. NAPPA (2017: 106–111).

ugyanezt láthatjuk az utolsó, még nem idézett releváns szövegben, Martial 1. könyvének 24. epigrammájában:

Látod-e, Decianus, azt a fésületlen hajú férfit, akinek szigorú szemöldöke még téged is megijeszt, aki a Curiusokról és a védelmező Camillusokról beszél? Ne higgy az ábrázatának! Tegnap ment férjhez.³⁰

A férjről ezúttal szó sem esik, míg az epigramma célpontjának sztereotip férfiasságát már-már nevetséges módon hangsúlyozza a szerző a csattanó előtt, ezzel domborítva ki a kontrasztot a megjelenés és a menyasszonyi szerep között. E szövegek közös tulajdonságaiból C. Williams az alábbi következtetést vonja le: „A férfiak közötti házasságokat nem a férfiak között intimitás által kiváltott homofób érzetek miatt tüntetik fel anomáliaként, hanem a házasság természetéhez kapcsolódó hierarchikus, androcentrikus képzetek miatt. Az alapvető probléma nem az volt, hogy két férfi egymáshoz kötötte magát, hanem hogy egyiküknek szükségszerűen a menyasszony szerepét kellett játszani.”³¹

Ha elfogadjuk, hogy az azonos neműek esküvőivel szembeni negatív attitűd fő oka maga a ceremónia mintegy „megszentségtelenítése”,³² meg kell vizsgálnunk ezen esküvők (és házasságok) viszonyát a hagyományosakhoz. Boswell (és az őt követők) azt állítják, hogy jogi szempontból az ezeken az esküvőkön megkötött házasságok nem különböztek a hagyományosaktól, míg például Adams monográfiájában épp az ellenkező véleményt képviseli, „paródiaként” értelmezve e ceremóniákat.³³ Egyik magyarázat sem megnyugtató. Egyfelől Frier kellő alapos-

³⁰ *aspicis incompertis illum, Deciane, capillis, / cuius et ipse times triste supercilium, / qui loquitur Curios adsertoresque Camillos? / nolito fronti credere: nupsit heri.*

³¹ WILLIAMS (2010: 280): “Marriages between men were represented as anomalous not because of homophobic anxieties regarding intimacy between males, but rather because of hierarchical, androcentric assumptions regarding the nature of marriage. The fundamental problem was not that two men joined themselves to each other, but that one man was thought necessarily to play the role of the bride.”

³² Ld. még FRIER (2004: 6–7): “Their protest is not against same-sex unions themselves, but against this misappropriation of a venerable ceremony.”

³³ BOSWELL (1980: 82), ADAMS (1982: 160). Ld. még FRIER (2004: 11).

sággal igazolja (érvelését éppen ezért itt nem részletezem),³⁴ hogy elképzelhetetlen, hogy egy *matrimonium*, azaz egy jogi szempontból teljes értékű házasság jöhetett létre úgy, hogy nem egy férfi és egy nő között kötött; másfelől viszont erős érvek mutatnak abba az irányba, hogy bizonyos esetekben legalábbis a házasuló felek komolyabban vették a ceremóniákat, semhogy egyszerű paródiaként tekinthetnénk rájuk.

Nero és Heliogabalus esetében persze, mint már utaltam rá, hiba lenne a hagyomány ezen elemeit bizonyítékként használni arra, hogy a hétköznapiakban is léteztek férfiesküvők, Iuvenalis és Martialis szövegei viszont ezt igazolják. A szatíra és az invektív költészet elengedhetetlen műfaji kritériuma a valósággal való szoros kapcsolat – ahogy Iuvenalis maga is leszögezi programversében: témáját az utca szolgáltatja, az irodalmi formába öltöztetett támadás valós tapasztalatokon nyugszik, persze a teljesen objektív valóságábrázolás igénye nélkül.³⁵ Az idézett epigrammák és a 2. szatíra egyaránt arról tanúskodnak, hogy a császárkori Rómában léteztek ilyen esküvők, s a házasulandó felek nagyon is komolyan vették őket – épp ez szolgál az extrémkonzervatív iuvenalisi narrátor felháborodásának táptalajául.³⁶ Martialis idézett 12. könyvbeli epigrammájához hasonlóan Iuvenalis is hangsúlyozza a tradicionális római esküvők hagyományos elemeinek meglétét e ceremóniákon, ezzel húzva alá „valódiságukat”. S hogy nem kivételes, elszigetelt esetekről esik szó e szövegekben, Frier azzal támasztja alá, hogy szemmel láthatóan mindkét költő számít arra, hogy olvasói hallottak már ilyen eseményekről,³⁷ amit a iuvenalisi narrátor és fiktív beszélgetőpartnerének párbeszéde is megerősíteni látszik:

„Holnap kora reggel dolgom van Quirinus völgyében.” Aztán miféle dolgod? „Hogyhogy miféle? Férjhez megy a barátom. Nem lesznek ott sokan.” Csak éljünk még egy kicsit, majd nyilvánosan teszik,

³⁴ FRIER (2004: 11–14).

³⁵ Ld. pl. GELLÉRFI (2018: 14–16) és az ott hivatkozott szakirodalmakat. Kifejezetten az azonos neműek házasságának témájával kapcsolatban vö. még WILLIAMS (2010: 280).

³⁶ Vö. FRIER (2004: 14–15). Ez az olvasat nem mond ellent a szöveg hagyományos, többek között COURTNEY (1980: 121–122) és BRAUND (1996: 153–159) kommentárjában, vagy épp NAPPA (2017: 105–111) monográfiájában megjelenő értelmezésének.

³⁷ FRIER (2004: 9).

megteszik ugyanezt, sőt a hírlapokban is meg akarják íratni.”³⁸ (Juv. 2, 132–136)

E rövid párbeszédben az *interlocutor* fölöslegesnek tartja a „férjhez megy a barátom” (*nubit amicus*, előbbi szó a menyasszony cselekvését írja le, utóbbi viszont hímnemű) kijelentés hosszas részletezését, a narrátor válasza pedig arra utal, hogy a szertartások a nyilvánosság kizárásával történtek, ennek oka alighanem a többségi társadalom elutasító attitűdje.³⁹ E társadalmi szembenállás alapja ugyanaz lehet, mint az extrém-konzervatív narrátor esetében: a tradícióknak (szinte) minden tekintetben megfelelő, konvencionális elemektől sem mentes esküvői ceremónia megtartása nélkül, hogy törvényes házasság jönne létre. Chambersnek természetesen igaza van abban, hogy nem tudhatjuk biztosan, a pár együttélése akkor is hasonló ellenérzéseket váltott volna-e ki, ha nem tartanak esküvőt,⁴⁰ de az a tény, hogy minden releváns forrásunk az azonos nemű személyek *esküvőjére* fókuszál, s nem magára a *házasságra*, arról tanúskodik, hogy nem a két férfi együttélése, partneri kapcsolata váltott ki elsősorban felháborodást, hanem esküvői szertartásuk – amelyen a formai kereteket betartva egyikük a férfi, másikuk pedig a nő szerepében vett részt.

Esküvő és házasság

Nem az imént idézett szövegek az egyedüli forrásaink olyan esküvőről, amelyeken nem jött létre törvényes házasság. Tacitus az *Annales*ben idézi fel Silius és Messalina esküvőjét, akik meghallgatták az előjeleket, áldozatot mutattak be, a vendégekkel lakomáztak, mindezt az alkalomhoz illő öltözékben, majd elhálták a nászt – miközben Messalina Claudius császár törvényes felesége volt (Tac. *Ann.* 11, 27). Noha e ceremónia célja legalábbis részben eltért a korábban tárgyalt férfiesküvőkétől, hiszen egy Claudius elleni államcsínykísérlet keretében történt meg, az eseteket mégis összeköti a formalitások betartása és a törvényesség hiá-

³⁸ *‘officium cras / primo sole mihi peragendum in valle Quirini.’ / quae causa officii? ‘quid quaeris? nubit amicus / nec multos adhibet.’ liceat modo vivere, fient, / fient ista palam, cupient et in acta referri.*

³⁹ Vö. FRIER (2004: 9).

⁴⁰ Ld. FRIER (2004: 7, 15. jz).

nya.⁴¹ A római házasságokról szóló kutatásban rendre hangsúlyozzák, hogy a házasságok megkötése nagyban eltér a modern kultúrákban megszokottól, hiszen az államnak nem volt meg az az engedélyező és ellenőrző szerepe a folyamatban, mint manapság – ennél fogva bizonyos esetekben akár egy házasság megléte is megkérdőjelezhető volt a hivatalos kontroll hiányában, előfordulhatott, hogy nem egyértelmű, hogy egy pár házas vagy sem, ami elképzelhetetlen lenne napjainkban. Ennél fogva a ceremónia és a jogi intézmény, azaz az esküvő és a házasság korántsem kapcsolódott össze egymással olyan szorosan, mint ma, ahogy azt többek között Frier és Hersch is bemutatja.⁴²

Ezt is figyelembe véve térjünk vissza Martialis 12. könyvének 42. epigrammájához. A költeményt rendszerint az egybekelő férfiak és esküvőik elleni invektív gúnyversként értelmezik. Meglátásom szerint azonban az epigramma jogi szemszögből is értelmezhető, az ellentmondást hangsúlyozva, amelyet egy tradicionális elemeket, fáklyát, fátylat, odaillő szavakat és hozományt felvonultató, de törvényes házasságot nem eredményező esküvő hordoz magában. Ha ebből az irányból közelítjük meg Martialis szavait, az epigramma csattanója (*nondum tibi, Roma, videtur / hoc satis? expectas numquid ut et pariat?*) a következőképp egészíthető ki: „Róma, hát ez sem tűnik elégnek számodra *ahhoz, hogy elismerd őket házaspárként? Mire vársz, hogy szüljön is?*”

Ám akár tetszett ez Martialisnak, akár nem, a meglévő bizonyítékok alapján Rómában nem ismerték el törvényesnek az azonos neműek házasságát, s egy férfpár csak saját privát szférájában kezelhette az ilyen ceremóniakon létrejött életközösségeket azonos értékűként a törvényes házasságokkal – ráadásul Iuvenalis szavai alapján a többségi társadalom sem állt pozitívan ezekhez az esküvőkhöz. Arra a kérdésre tehát, hogy kötöttek-e házasságot Rómában azonos nemű személyek, egyfelől, jogi szempontból a válasz „nem”, másfelől viszont egy olyan államban, amely semmiféle tevőleges szerepet sem játszott egy házasság megkötésében, egy esküvő és egy esküvőszerű ceremónia, illetve egy házasság és egy házasságszerű együttélés közötti határvonal jóval kevésbé lehe-

⁴¹ HERSCH (2010: 33) az egyetlen forrás által megőrzött rabszolgaesküvőket hozza még lehetséges párhuzamként. Ld. még FRIER (2004: 17–19).

⁴² FRIER (2004: 15–17), HERSCH (2010: 19–43).

tett egyértelmű. A források arra mutatnak, hogy a szabad, felnőtt férfiaknak, akik úgy döntöttek, hogy ilyen ceremóniákon kötik össze sorsukat, nem az volt a céljuk, hogy valamiféle parodisztikus vagy álesküvőn vegyenek részt, hanem ki akarták fejezni egymás iránti elkötelezettségüket, hiszen jogi vagy egyéb előnyük nem származott a házasságból – s így adott esetekben ezek az esküvők őszintébbek, érzelempőzpontúbbak lehettek a gyakran politikai vagy gazdasági alapokon nyugvó törvényes házasságkötéseknél. Talán épp ez háborította fel olyannyira a iuvenalisi narrátort a 2. szatírában.

Felhasznált irodalom

- ADAMS 1982 J. N. ADAMS, *The Latin Sexual Vocabulary*, London, 1982.
- BIRLEY 2006 A. BIRLEY, *Rewriting second- and third-century history in late antique Rome: The Historia Augusta*, *Classica*, 19 (2006), 19–29.
- BOSWELL 1980 J. BOSWELL, *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality*, Chicago, 1980.
- BRAUND 1996 S. M. BRAUND (comm.), *Juvenal: Satires, Book I*, Cambridge, 1996.
- BREISACH 2007 E. BREISACH, *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern*, Chicago, 2007.
- CHAMPLIN 2003 E. CHAMPLIN, *Nero*, Cambridge MA – London, 2003.
- COURTNEY 1980 E. COURTNEY, *A commentary on the Satires of Juvenal*, London, 1980.
- EQUITAS 2014 *Gender and Sexual Identity Lexicon*, published by EQUITAS – International Centre for Human Rights Education. 2014. URL: <https://equitas.org/wp-content/uploads/2018/03/Gender-lexicon.pdf>
- FONTAINE 2015 M. FONTAINE, *Straight Talk About Gay Marriage in Ancient Rome*, 2015. [az eredeti online publikáció már nem érhető el, a szerző bocsátotta rendelkezésemre a kéziratot]
- FOX 2015 M. FOX, *The bisexuality of Orpheus*, in: M. Masterson – N. Sorkin Rabinowitz – J. Robson (eds.), *Sex in Antiquity. Exploring Gender and Sexuality in the Ancient World*, London – New York, 2015, 335–351.
- FRIER 2004 B. W. FRIER, *Roman Same-Sex Weddings from the Legal Perspective*, 2004. URL: https://www.academia.edu/32397943/Roman_Same-Sex_Weddings_from_the_Legal_Perspective. [eredetileg megjelent: *Classic Studies Newsletter*, 10]
- GELLÉRFI 2018 GELLÉRFI G., *Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis szatíráiban*, Budapest, 2018.
- HERSCH 2010 K. K. HERSCHE, *The Roman Wedding. Ritual and Meaning in the Antiquity*, Cambridge, 2010.

- HUBBARD 2003 T. K. HUBBARD, *Homosexuality in Greece and Rome. A Sourcebook of Basic Documents*, Berkeley – Los Angeles – London, 2003.
- NAPPA 2017 C. NAPPA, *Making Men Ridiculous. Juvenal and the Anxieties of the Individual*, Ann Arbor, 2017.
- ORMAND 2009 K. ORMAND, *Controlling Desires. Sexuality in Ancient Greece and Rome (Revised Edition)*, Austin, 2009.
- VOUT 2014 C. VOUT, *Biography*, in: T. K. Hubbard (ed.), *A Companion to Greek and Roman Sexualities*, Malden, 2014.
- WILLIAMS 2010 C. A. WILLIAMS, *Roman Homosexuality (Second edition)*, Oxford, 2010.

Two men, one wedding in the ancient Rome

The present article examines the reliability and possible interpretations of Roman texts on same-sex marriage. In addition to literary and historical sources, I also consider legal aspects, drawing in particular on the work of Craig Williams, Bruce Frier and Michael Fontaine. The main textual sources are a constitutio from late Antiquity, two epigrams of Martial, a Juvenalian locus, and historical works on the scandal-ridden reigns of the emperors Nero and Heliogabalus.

Keywords: Martial, Juvenal, marriage, wedding, homosexuality

BRÁNYA KRISZTINA

Lana marina, avagy a kagylóselyem

Az ókor textíliái között vannak olyan szövetek, ruhaanyagok, amelyekről szinte csak szépirodalmi leírások állnak rendelkezésünkre, ezek segítségével vonhatunk le következtetéseket használatukkal, előállításukkal kapcsolatban. Ezen ruhaanyagok esetében azonban még a pontos beazonosítás is gyakran akadályokba ütközik a textíliákra használt különböző elnevezések, valamint a fennmaradt régészeti evidencia elégtelensége miatt. Tanulmányomban szeretném bemutatni a lana marinát, vagyis a kagylóselymet, amely egy, az antikvitásban igen ritkának és drágának tartott anyagok sorából. Célom összefoglalni jellemzőit, elkészítési módját, történetét, az elnevezése körüli problémákat, továbbá ismertetni magyar vonatkozásait, valamint a kagylóselyem-készítés és a kagylóselyemmel kapcsolatos tudás felkutatására és megőrzésére 1998-ban alapult Sea silk projectet.

Kulcsszavak: selyem, kagyló, nyelvészet, textília, byssus, *De medicamentis ex animalibus libri*

Az ókor textíliái közül, lévén, hogy szerves anyagokból készültek, alig maradt fenn valami: legfeljebb kis méretű szövetdarabok, ezekből lehet következtetéseket levonni az ókorban használt technikákkal kapcsolatban. Vannak azonban olyan szövetek, ruhaanyagok is, amelyekről szinte csak szépirodalmi leírások állnak rendelkezésünkre. Ezen textíliák esetében még a pontos beazonosítás is gyakran akadályokba ütközik az anyagok korabeli elnevezésének sokfélesége, a fennmaradt régészeti evidencia elégtelensége és a sok évszázados távlatok miatt. A következőkben szeretném összefoglalni egy, az ókorban igen ritkának és drágának tartott anyag, a kagylóselyem jellemzőit, elkészítési módját, történetét, az elnevezése körüli problémákat, magyar vonatkozásait, majd röviden ismertetem a kagylóselyem-készítés és a kagylóselyemmel kapcsolatos tudás felkutatására és megőrzésére alapult *Sea silk project*et. A

cikkben értékelem az anyaggal kapcsolatos egyik ókori forrás, Sextus Placitus említéseit is.

Mi a *lana marina*?

A kagylóselyem az ókor egyik rejtélyes textíliája, a kor irodalma *lana marinaként* emlegeti. Az ókorban tengeri gyapjúnak is nevezték, a *Pinna nobilis*, azaz a nagy sonkakagyló ún. bisszuszfonalából készítették. Maga a kagyló a Földközi-tengerben őshonos, a sekély víztől akár 40 méter mélységig is megtalálható, kedveli a tiszta vizet és a napfényes helyeket. A kagyló kapaszodósálakkal – ezek a bisszuszfonalak – a tengerfenékre ágyazódva él, a kagylók életük első évében 10-15 centiméter nagyságúra nőnek, de képesek akár 120 centiméteresre is megnőni és több mint ötven évig élnek.¹ A

1. ábra: *Pinna Nobilis*. Forrás: Wikimedia

kagylót nagy mennyiségben halászták, nem csak a jelen vizsgálat szempontjából fontos bisszuszfonalai miatt, hanem étkezési céllal is, és mint minden nagy tengeri kagylóban, igazgyöngyöt is kerestek benne. A kagyló a túlhalászat miatt ma már védett fajnak számít.²

A kagyló bisszuszfonalaiból hosszú és aprólékos munkával készül el a *lana marina*. Napjainkban nagyon kevesen, manufakturálisan, a technikákat családban átörökítve végzik ennek a különleges fonálnak a készítését. Az ő tapasztalataik alapján lehet fogalmunk arról, hogyan készülhetett ez az anyag az ókorban. A folyamat jelenleg, és nyilván az ókorban is, hasonlóképpen zajlott. A tengerből kiemelt bisszuszfonalakat először tengervízben mossák meg, hogy eltávolítsák róla a lehető legtöbb törmelék. Utána tiszta vízzel átöblítik, majd a még mindig fennmaradó szennyeződésekkel kézzel távolítják el. Mindezt újabb mosás

¹ MUSCHELSEIDE BIOLÓGIA.

² MCKINLEY (1998: 34–35).

követi, és végül a fonalat két ruhaanyag között napfénytől védett helyen szárítják ki. A száradást követően eltávolítják az esetleg még megmaradt hordalékot, majd alaposan kifésülik és fonallá sodorják a szálakat.³

A kagylóselyemből készült késztermék származási helyétől függően bronz, réz, aransárga, barna, olívazöld, de akár fekete színű selyemre hasonlító, könnyű, jó hőtartó anyag. Talán éppen természetes színvariációinak sokfélesége lehet az oka annak, hogy a rendelkezésünkre álló források nem említik, hogyan festették volna a *lana marinából* készül ruhadarabokat.⁴ Ami legelterjedtebb színváltozatát, az aranszínt illeti: egyes kutatók emiatt vélték úgy jó ideig, hogy az *Argonautikából* jól ismert aranygyapjú a *lana marina*val azonosítható, de ezt a feltételezést hamar elvetették.⁵

2. ábra: Megtisztított kagylóselyem. Forrás: <https://muschelseide.ch/en/handicraft-aspects/>

Byssus, de nem byssus

A kagylóselyem múltjának kutatásában az egyik legnagyobb problémát magának a selyemnek a tudományos elnevezése okozza. A készítéséhez használt anyagnak, a kagyló ún. rotszakállának zoológiai elnevezése a latin *byssus* szó, ami finom vásznat, vagy pamutszövetet jelent⁶ és a latinba a hasonló, de általánosabb jelentéssel bíró ógörög nőnemű, másodéles βύσσος szó speciálisan erre az anyagra való alkalmazása került át.⁷ Itt érdemes megjegyezni, hogy a görögben a hímnemű végéles βυσσός szó a mélységet és a tenger fenekét jelenti,⁸ azaz egyszerű, de megtevesztő homonímiáról van szó. Talán ez szolgált alapul arra, hogy

³ MUSCHELSEIDE KÉZMŰVESSÉG.

⁴ MUSCHELSEIDE KÉZMŰVESSÉG.

⁵ MCKINLEY (1998: 26–29).

⁶ FINÁLY (1884).

⁷ GYÖRKÖSI (1993: 195).

⁸ GYÖRKÖSI (1993: 195).

a zoológusok később a *byssus* szóval azonosították a kagylóselymet. A kínai irodalom találóan vízi birkának vagy tengeri báránynak (*shuiyang*) nevezi az állatot, amiből e különleges selyem készül.⁹

Ami az ógörög nőnemű, másodéles βύσσος latinban *byssus* formában való átvételét illeti, az eredeti ógörög kifejezés a héber *Būš* szóra megy vissza, aminek szintén 'finom ruhaanyag' a jelentése, és az *Ószövegség* szövegében számos helyen előfordul. Ezt a tényt a szakirodalom annak bizonyítására használja, hogy a kagylóselymet már a *Biblia* is említi. Az etimológiai kapcsolat azonban önmagában aligha bizonyítja, hogy a héber szó is a kagylóselymet jelentette eredetileg, vagyis az az elmélet, hogy a kagylóselyem a Bibliában is megjelenik, utólagos következtetés, amely további adatok híján nem vehető biztosra.¹⁰ A *byssus* és a kagylóselyem kifejezés aztán az idők folyamán szinte teljesen összemósódott. Mire a modern tudományos irodalomba érkezik, például az angol, német, francia és olasz enciklopédiákba, a *byssust* már vagy egyszerűen kagylóselyemnek veszik, vagy annak szinonimájaként emlegetik.¹¹

Visszatérve az ókorra: az akkori szöveganyagban mindössze kétszer említik *lana marinaként* ezt a drága anyagot: Marcellus a *De medicamentis*-sében¹² és Placitus a szintén orvosi témájú *De medicamentis ex animalibus libri*jében.¹³ A *Pinna Nobilis*ről, vagy ahogy a korban hívták, a *Pinnáról*, azaz a kagylóselyem alapanyagát termelő kagylófajról, már az ókori görögök is tudtak. A vele kapcsolatos legrészletesebb leírást Arisztotelész *Historia animalia*jának köszönhetjük,¹⁴ de magát a selymet csak érintőlegesen, és akkor is csak egyszer említi a görög levéltudomány.¹⁵

⁹ SZÉKELY (2013: 164).

¹⁰ MUSCHELSEIDE NYELVÉSZET. A *byssus* Bibliában való megjelenéséről további információk a *Sea silk project* weboldalának nyelvészeti vonatkozásokkal foglalkozó részén találhatóak.

¹¹ MUSCHELSEIDE NYELVÉSZET. Az érintett enciklopédia-szócikkek megtalálhatóak a *Sea silk project* weboldalának nyelvészeti vonatkozásokkal foglalkozó részén.

¹² MARCELLUS 9, 73 (1968: 185).

¹³ PLACITUS (1538: 8).

¹⁴ MCKINLEY (1998: 22–24), D'ARCY WENTWORTH (4, 4, 528a, 20–528b; 5, 15, 547b, 15 skk–548a, 6 skk; 8, 1, 588a, 14–15 skk).

¹⁵ ALCIPHON (1928: 41).

Τὰ μὲν γὰρ λειόστρακά ἐστιν, ὥσπερ σωλὴν καὶ κόγχαι ἔναι αἱ καλούμεναι ὑπὸ τινων γάλακες, τὰ δὲ τραξυόστρακα, οἷον τὰ λιμνύστρεα καὶ πίννα καὶ γένη κόγχων ἔνια καὶ κήρυκες· καὶ τούτων τὰ μὲν ῥαβδωτά, ἐστίν, οἷον κτεῖς καὶ κόγχων τι γένος, τὰ δ' ἀππάβδωτά, οἷον αἶ τε πίννα καὶ κόγχων τι γένος.¹⁶

Ἔτι τὰ μὲν κινητικὰ αὐτῶν ἐστίν, οἷον ὁ κτεῖς (ἔνιοι γὰρ καὶ πέτεσθαι λέγουσι τοὺς κτένας, ἐπεὶ καὶ ἐκ τοῦ ὀργάνου ῥ θηρεύονται ἐξάλλονται πολλάκις), τὰ δ' ἀκίνητα ἐκ τῆς προσφυῆς, οἷον ἡ πίννα.¹⁷

Αἱ δὲ πίνναι ὄφθαί φύονται ἐκ τοῦ βυσσοῦ ἐν τοῖς ἀμμώδεσι καὶ βορβορώδεσιν.¹⁸

Τῶν δε μὴ μεταβαλλόντων αἱ μὲν πίνναι ἐρρίζωνται, οἱ δὲ σωλῆνες καὶ αἱ κόγχαι ἀρρίζωτοι διαμένουσιν· ὅταν δ' ἀνασπασθῶσιν, οὐκετι δύνανται ξῆν.¹⁹

Ἐνια γὰρ τῶν ἐν τῇ θαλάττῃ διαπορήσειεν ἂν τις πότερον ζῶόν ἐστιν ἢ φυτόν· προσοέφυκε γάρ, καὶ χωριζόμενα πολλὰ διαφθείρεται τῶν τοιούτων, οἷον αἱ μὲν πίνναι προσπεφύκασιν, οἱ δὲ σωλῆνες ἀνασπασθένετες οὐ δύνανται ζῆν.²⁰

Arisztotelész adatai alapján természetesen Plinius *Naturalis Historiájá*-ban is találunk egy leírást a *Pinnáról*, a kagylóselymet viszont ő sem említi terjedelmes enciklopédiájában – erről a forrásról lentebb bővebben

¹⁶ Arist. *Hist. An.* 4, 4, 6: „Egyesek sima héjúak, mint a borotvakagyló, az éti kagyló és a gyöngykagyló, amelyeket tejhéjúnak hívnak, míg mások göcsörtös héjúak, mint az osztriga vagy éti osztriga, a nagy sonkakagyló és a szívkaagylók egyes fajtái.”

¹⁷ Arist. *Hist. An.* 4, 4, 8: „mások nem képesek a mozgásra és hozzáakaszzkodnak egy külső tárgyhöz, mint ahogy a nagy sonkakagyló.”

¹⁸ Arist. *Hist. An.* 5, 15, 14: „A nagy sonkakagyló homokos és nyálkás helyeken egyenesen felfelé nő az őt lekötő szálak csomójából.”

¹⁹ Arist. *Hist. An.* 5, 15, 20: „Azok közül, amelyek egy helyben maradnak, a nagy sonkakagyló, a borotvakagyló és a gyöngykagyló egy helyben maradnak.”

²⁰ Arist. *Hist. An.* 8, 1, 6: „Így ennek bizonyos fajtái erősen lekötöttek és több esetben elpusztulnak, ha leválasztják őket, így a nagy sonkakagyló és a borotvakagyló is egy bizonyos pontra rögzül és nem tud túlélni, ha elválasztják a helyéről.”

beszélünk. A császárság korából Tertullianusnál, valamint Diocletianus császári árjegyzékeiben találunk közvetett említést a kagylóselyemről, sőt valószínűleg a *Periplus a Maris Erythrae*ben említett *pinnika* is erre az anyagra utalhat.²¹

A *lana marina* az ókorban

Ahogy a *byssus* kifejezést ma már nagyon nehéz elhatárolni a kagylóselyemtől, ugyanúgy elválaszthatatlan egymástól a *Pinna Nobilis* és a *lana marina* története. Mint említettük, bár Arisztotelész nem nyilatkozik magáról a selyemről, a kagylóról részletesen beszámol. Leírja az élőhelyét és külsejét, sőt azt is megemlíti, hogy a *Pinnával* együtt él egy garnélafaj is,²² bár az ókori komédiairodalom vonatkozó adatai alapján kétséges, hogy vajon ez az együttélés szimbiózis-e. Bárhogy is: a görögök számára ez a kagyló olyan fontos volt, hogy még a pénzvereteken is megjelenik.²³ Ami a másik említett fontos görög forrást, Galénos görög nyelvű levelét illeti: részletes leírása itt sem található, ami érthető is, mert a levélíró mindössze arról tudósítja címzettjét, hogy tengeri szivacsok mellett *lana marina* beszerzésére is kéri őket.

3. ábra: Pinna Nobilis az érméken 1: BMC Greek (Mysia)/Catalogue of the Greek coins of Mysia (15, p. 20)

4. ábra: Pinna Nobilis az érméken 2: BMC Greek (Mysia) / Catalogue of the Greek coins of Mysia (10, p. 19)

A rómaiak idejében a *Pinnáról* Plinius adott részletes leírást, szorosan követve Arisztotelész művét, de nem tesz említést a kagylóselyemről, ami, figyelembe véve, hogy a *Naturalis Historia* előszeretettel foglalkozik textíliákkal és növényekből kinyert anyagokkal, nagyon meglepő. Ehelyett görög forrását követve Plinius is a *Pinna* és a garnélarák kapcsola-

²¹ SZÉKELY (2013: 163–164), W. SALGÓ (2010: 49; 59).

²² MCKINLEY (1998: 22–23).

²³ MCKINLEY (1998: 30–34).

tára fókuszál leírásában.²⁴ Ezt a kapcsolatot több szerző is említi, többek között Nikandrosz és Apicius,²⁵ Cicero pedig két művében, a *De finibus bonorum et malorum*ban és a *De natura deorum*ban is erkölcsi példaként hozza fel ezt a szimbiózist.²⁶

A *Pinna* és a *lana marina* római irodalomban való megjelenésével kapcsolatban érdekes megfigyelni, hogy míg a *Pinnáról* szónoki beszéd-ből és tudományos munkából egyaránt van leírásunk, addig a *lana marinát* csupán két orvostudományi szakmunka említi. Mind a két esetben, Marcellusnál és Placitusnál is, a gyógyításra szolgáló anyag felviteléhez javallják a kagylóselymet.

23. Ad strumas omnes. Leporis coagulum ex vino falerno illinitum, seu cum lana marina superimpositum, et inde mulieribus pessus utilis sit.²⁷

De hoc liquore duas partes mittes et unam mellis stillaticii aut certe Attici optimi et sic decoques in vase duplici ad tertias, tum decoctum recondes et, cum opus fuerit, calidum per spicillum medicinale in aurem infundes ita, ut postmodum ipsam de lana marina concha infecta claudas.²⁸

Mind a két munka a medicinára fókuszál, ezért magát a *lana marinát* nem határozzák meg. Ebből kétféle következtetés vonható le, de egyik pontosítására sincs lehetőség definíció vagy további adatok hiányában. Éppen ezért akár az egyik, akár a másik feltételezés is elfogadható. Az első az, hogy a *lana marina* használata elterjedt volt, és mivel része volt a késő ókori rómaiak általános tudásának, így további meghatározására

²⁴ MCKINLEY (1998: 34–35).

²⁵ MCKINLEY (1998: 34).

²⁶ MCKINLEY (1998: 31).

²⁷ PLACITUS (1538: 8): „23. Mindenféle mirigydagánatra. Falernói borban oldott alvadt nyúlvérrel bekenve, vagy kagylóselyemmel ráhelyezve, és ezért a nőknek fogamzásgátlóként is hasznos.”

²⁸ MARCELLUS 9, 73 (1968: 185): „Ennek a folyadéknak vegyük a másik részét és egy csepp mézet vagy attikai bort csepegtessünk bele, ezt forraljuk fel egy kétharmados edényben, majd a főzetet tároljuk, amikor szükség van rá, felmelegítve orvosi tűn keresztül öntsük a fülbe, ezután fedjük be a fertőzött területet kagylóselyemmel.”

nem volt szükség. A második az első ellenkezője: vagyis éppen azért tudták a feltételezett felhasználók, hogy miről van szó, mert annyira ritka és speciális anyag volt. Ebben az esetben sem volt szükség az anyag mibenlétének pontosítására.

Az aquincumi kagylóselyem

A legrégebbről származó kagylóselyemből készült anyag-maradvány²⁹ Aquincumból, a mai szemlőhegyi ásatási területről került elő 1912. augusztus 12-én.³⁰ Az itteni római kori temetőben két sírhelyet találtak, az egyik a felfedezés idején már ki volt fosztva, a másikban viszont egy női múmiát fedeztek fel a régészek.³¹ A múmia mellett elhelyezett érméknek köszönhetően a sírhely lezárásának idejét a Kr. u. 326 és az 5. század közé helyezték.³² A felfedezést Hollendonner Ferenc tette, ő volt továbbá az, aki leltárba vette a sírhelyekben talált tárgyakat³³ és megállapította, hogy a női múmia gyolcsai közé kagylóselyemből készült, barnás,³⁴ durva, törékeny, könnyen málló, leginkább hajra emlékeztető agyagot csavartak.³⁵

Sajnos az ásatási napló és az eredeti elemzés a második világháborúban eltűnt, a múmiáról és az ásatásról egyedül Hollendonner munkái állnak rendelkezésünkre, így az állítások további vizsgálata ma már lehetetlen. Publikációi és szakmai tudása azonban valószínűvé teszik, hogy a múmián talált ismeretlen anyag kagylóselyemként való azonosítása helyes volt. Hollendonner 1917-ben megjelent rövid, mindössze két oldalas beszámolójában elmondja, hogy a sírban talált ruhaanyagon történt mikroszkópos vizsgálat után megbizonyosodott arról, hogy az ismeretlen anyag nem lehet sem növényi eredetű, sem állati szőr, ebből következik, hogy valamilyen más, selyemszerű anyagról van szó.³⁶ To-

²⁹ MAEDER (2017: 113).

³⁰ SZÉKELY (2013: 163).

³¹ SZÉKELY (2013: 163).

³² MAEDER (2017: 114). A kormeghatározáshoz használt érmékről részletesebben ld. PÓCZY (1998: 59–75).

³³ SZÉKELY (2013: 163).

³⁴ SZÉKELY (2013: 163).

³⁵ MAEDER (2017: 113), SZILÁGYI (1939: 5).

³⁶ HOLLENDONNER (1917: 36–37).

vábbá kifejti, hogy a selyemhernyó váladékából készített selyem és a *Pinna Nobilis byssus* fonalából készült selyem között szembetűnő különbségek vannak.³⁷ Az elemzés tanúskodik róla, hogy Hollendonner jól ismerhette a kagylóselyem biológiai és kémiai felépítésével kapcsolatos szakirodalmat, így az anyag azonosítása megbízható lehet.³⁸

A hagyományos selyemmel ellentétben a kagylóselyem rostjai csavarodottak, hegyben végződnek, keresztmetszetük pedig lapított ellipszisre emlékeztet.³⁹ Hollendonner bevallása szerint azonban a legegyszerűbben poláros fény használatával lehet megkülönböztetni a két anyagot. Míg a kagylóselyem csak egyszer törli meg a fényt, így a kísérlet során a látótér sötét marad, addig a valódi selyem kétszer, aminek eredményeképpen a látótérben különböző világos színekben játszó fonalak látszódnak. Az aquincumi leletek esetében a kagylóselyemre jellemző módon a látótér sötét maradt, ráadásul kémiai felépítését tekintve megegyezett a *Pinna Nobilis*ből vett anyagmintákkal.⁴⁰

Meg kell jegyezni továbbá, hogy a kutató – ugyancsak növényteni képzettsége miatt – tisztában volt a zoológiai *byssus* és az ókorban a kagylóselyemre használt kifejezések különbségével is.⁴¹ Ezt bizonyítja, hogy maga is fontosnak talált beszámolójában kitérni arra, hogy az általánosan – így a Bibliában is – használt *byssus* kifejezés nem a kagylóselymet jelenti, hanem a használt ruhaanyagok finomságára utal.⁴²

A kagylóselyem a középkortól a 20. századig

Hosszú ideig úgy gondolták, hogy a középkorban a kagylóselymet a papi öltözekek készítéséhez használták. Ez az állítás azonban a pápai viseleteken később végzett kutatások eredményeinek fényében hamisnak bizonyult, hiszen a ruhák anyaga vászonnal kevert selyem arany szálakkal, nem pedig kagylóselyem. A félreértést talán az okozhatta, hogy mind a *lana marinára*, mind az őshonos madarak tollából készült ruhákra a „fényben váltakozó színű anyag”-ként utaltak, és a tévedés-

³⁷ HOLLENDONNER (1917: 37).

³⁸ MAEDER (2017: 113).

³⁹ HOLLENDONNER (1917: 37).

⁴⁰ HOLLENDONNER (1917: 37).

⁴¹ MAEDER (2017: 113).

⁴² HOLLENDONNER (1917: 36).

hez hozzájárulhatott még az a 9. századi levél is, amelyben először találunk utalást a szardíniai kagylóselyem-gyártásra. A kagylóselyem már a középkorban is különleges drágaságnak számított. Ezt bizonyítja II. Lothár lánya, Berta Kr. u. 906 körül írt levele is, amelyben a bagdadi kalifa barátságát kéri, ugyanakkor említést tesz húsz palástról, amelyek kagylóselyemből készültek, hogy ezzel is mutassa gazdagságát.⁴³

Középkori zsidó források szintén említik a *lana marinát* mint a „tengerben növény gyapjú”-t vagy a „nyugati világ csodáját”-t. Versekben is találunk utalást a kagylóselyemre a 13. századi Itáliából, valamint a 14. századi Bizáncból. Szintén ebből a századból származik a világ legidősebb, mindmáig meglévő, *lana marinából* készült ruhadarabja, egy kötött sapka. A lelet fennmaradását, több más, kagylóselyemből készült régi textíliához hasonlóan az a körülmény biztosította, hogy egy magángyűjteményhez tartozott, a korát viszont emiatt csak a gyűjtemény további darabjainak kora alapján tudták megállapítani. A sapka a reneszánsz kori Firenzéhez köthető, a város ekkor a drága kelmék kereskedelmi központja volt, több feljegyzésben a *lana marinát* „halgyapjú” néven emlegetik.⁴⁴

A 15. és a 16. század folyamán a kagylóselyem már inkább kuriózum, általában utazók, felfedezők és a *Grand Tournon* lévőek említik útnaplóikban a *Pinna Nobilist*, akik gyűjtötték is a *lana marinából* készült tárgyakat. Ugyancsak ebben az időben jelentek meg az első természetrajzzal foglalkozó könyvek, amelyek már említést tettek a nagy sonkakagylóról és a kagylóselyemről. A felfedezések korát követően a 18. században újra megnövekedett az érdeklődés a *lana marina* iránt, több természetrajzi kutatást végeztek a kagylóval kapcsolatban, Franciaországban és Németországban pedig megpróbálták újra felvirágoztatni a

5. ábra: Kagylóselyemből kötött sapka a 14. századból, ismeretlen eredetű. F-Saint Denis, Musée d'Art et d'Histoire, Unité d'Archéologie, inventory 11, 218, 163 (MS inventory 11).

⁴³ MUSCHELSEIDE TÖRTÉNELEM, KÖZÉPKOR.

⁴⁴ MUSCHELSEIDE TÖRTÉNELEM, KÖZÉPKOR.

kagylóselyemkészítést, sajnos sikertelenül. Éppen ezért érdekes, hogy a legtöbb megmaradt anyagunk ebből a korból származik. A 19. században európai és amerikai világkiállítások keretében is több helyen mutatnak be kagylóselyemből készült ruhadarabokat. Ugyanekkor Szardínián és Apuliában, a mai Pugliában újra virágzásnak indult a *lana marina* gyártása, azonban a fejlődésnek a második világháború gyorsan véget vetett.⁴⁵ 1950 és 2000 között a kagylóselymet szinte alig említették meg tudományos munkákban egészen 1998-ig, amikor megjelent Daniel McKinley, ma is a *lana marinára* vonatkozó alapműnek számító *Pinna and her silken beard: a foray into historical misappropriations* című műve.⁴⁶

A Sea silk project

A *Sea silk project* (Kagylóselyem-projekt) alapítója a svájci Felicitas Maeder. A projekt alapötlete 1997 nyarán fogant meg benne, amikor a Bázeli Természettudományi Múzeumban egy kagylók és csigák témájú kiállítással próbált meg munkatársaival egy minden generáció számára élvezhető tárlatot létrehozni. Az előkészületek során felmerült egyik javaslat a kagylóselyem volt, ami azonnal felkeltette Maeder figyelmét. Rögtön nekilátott a források gyűjtésének, azonban ellentmondásos fogalmazásmódjuk miatt mind a biológiával, mind a textilológiával foglalkozó írások feldolgozása után maradtak benne kétségek.⁴⁷

További kutatásai folyamán az is kérdésessé vált, hogy egyáltalán létezik-e a kagylóselyem? Az első problémát a birtokában lévő tárgyak megnevezésére szolgáló kifejezés megtalálása jelentette, amiben eleve meglévő nyelvészeti érdeklődése segítette. 1997-1998 telére talált bizonyítékot a *lana marina* létezésére, ekkor a Bázeli

6. ábra: Kagylóselyem készítéshez használt eszközök, Sardinia ca. 1930.

Forrás:

<https://muschelseide.ch/en/handicraft-aspects/>

⁴⁵ MUSCHELSEIDE TÖRTÉNELEM, MODERNKOR. További információk az említett eseményekről a *Sea silk project* oldalán találhatóak.

⁴⁶ MUSCHELSEIDE TÖRTÉNELEM, KAGYLÓSELYEM AZ ÚJ MILLENNIUMBAN (2000–2020).

⁴⁷ MUSCHELSEIDE SEA SILK PROJECT.

Természettudományi Múzeumban ki is tudott állítani egy, a Rostocki Egyetem Zoológiai gyűjteményéből származó kesztyűt, valamint egy kagylóselyemből szőtt anyagdarabot és a szövéshez használt eszközöket a bázeli *Museum der Kulturen*-ből. 1998-ban pedig három deklarált céllal kezdett körvonalazódni a *Sea silk project*: 1. leltár készítése minden ma fellelhető tárgyról, 2. az anyag történetének és a tengeriselyem-készítés mesterségének feltárása, 3. a kihalóban lévő mesterség még elérhető technikáinak dokumentálása.⁴⁸

2000-ben a *Swiss Federal Laboratories for Materials Testing and Research*-ben (*Eidgenössische Materialprüfungs- und Forschungsanstalt, EMPA*) munkatársával, Marcel Halbeisennel közösen ki tudtak dolgozni egy olyan analitikus módszert, amelynek segítségével azonosíthatóvá válik a kagylóselyem. Ugyanebben az évben Elisabeth Wiederkehr társaságában felvetette egy kagylóselyembemutató ötletét, ami végül 2004-ben *Muschelseide – Goldene vom Fäden vom Meeresgrund / Bisso Marino – fili d’oro dal fondo del mare* címmel a világ első, a kagylóselyem tematikájában tartott kiállítás lett a Bázeli Természettudományi és Kulturális Múzeum összefogásával.⁴⁹

A Salentói Egyetem Kulturális Örökség Tanszéke a Koppenhágai Egyetem Textilkutatási Központjával karöltve 2013-ban *Treasures of the Sea – Sea silk and purple dye in Antiquity* címmel megrendezte az első, kagylóselyemmel foglalkozó konferenciát. Ezen a konferencián mutatta be először a Sant’Antiocóból származó Assuntina és Giuseppina Pes a kagylóselyem készítésének folyamatát.⁵⁰

7. ábra: Egy pár kagylóselyem női kesztyű a 18. századból, I-Taranto. D-Rostock, Zoological Collection of the University, Inventory No. VII Ba. 54 (MS-Inventory 3)

⁴⁸ MUSCHELSEIDE SEA SILK PROJECT.

⁴⁹ MUSCHELSEIDE SEA SILK PROJECT.

⁵⁰ MUSCHELSEIDE TÖRTÉNELEM, KAGYLÓSELYEM AZ ÚJ MILLENIUMBAN (2000–2020).

Az internet lehetőségeinek hála a *Sea silk project* rengeteg, a 16. és a 19. század közötti időszakból származó, eddig hozzáférhetetlen forrást gyűjtött össze sok nyelven, különböző országokból. A modern keresőmotoroknak köszönhetően pedig manapság sokkal könnyebb rátalálni a kívánt információra, mint valaha. Ennek hála 2010-ben a *Sea silk project* online is megjelent három nyelven: angolul, németül és olaszul, majd 2019-ben egy teljes átdolgozás után az új felfedezéseket és tárgyakat is felvitték a rendszerbe, ami így már mintegy száz egyedi tárgyat foglal magában. A projekt a mai napig folyamatosan bővíti ismereteinket a kagylóselyemről, és elképzelhető, hogy eddig ismeretlen adatok is napvilágot látnak.⁵¹ A kutatás jelenlegi állása szerint azonban az eddig feltárt források bevonásával a vizsgált Placitus-locus vonatkozásában ennyi információ áll rendelkezésünkre. További adatok esetleges előkerülése hozzájárulhat majd a szöveghellyel kapcsolatos saját következtetésem pontosításához is, miszerint a *lana marina* további meghatározására közismertségének köszönhetően nem volt szükség, vagy leírásának hiánya éppen azzal magyarázható, hogy már akkor is ritka anyagról volt szó, amit mindenki ismert, így nem volt indokolt több információval szolgálni róla.

Források

ALCIPHON	F. A. WRIGHT (transl.), <i>Alciphron: Letters from the country and the town of fishermen, farmers, parasites, and courtesans</i> , London, 1928.
ARISZTOTELÉSZ	E. BEKKER (ed.), <i>Aristotelis Opera Tomus III</i> , Oxonii, 1837.
D'ARCY WENTWORTH	T. D'ARCY WENTWORTH (transl.), <i>Historia Animalium</i> , in: J. A. Smith M. A. – W. D. Ross M. A, <i>The Works of Aristotle</i> , Volume IV, Oxford, 1910.
MARCELLUS	M. NIEDERMANN (ed.), <i>Marcellus: Über Heilmittel</i> , Berlin, 1968.
PLACITUS	<i>Sexti Placiti papyriensis de Medicamentis ex animalibus Libellus</i> , 1538.

Felhasznált irodalom

FINÁLY 1884	FINÁLY H., <i>A latin nyelv szótára</i> , Budapest, 1884.
GYÖRKÖSI 1993	GYÖRKÖSI A. – KAPITÁNYFFY I. – TEGYEY I., <i>Ógörög-magyar szótár</i> , Budapest, 1993.

⁵¹ MUSCHELSEIDE SEA SILK PROJECT.

- HOLLENDONNER 1917 HOLLENDONNER F., *Az aquincumi római szövet anyaga*, Botanikai közlemények, (1917), 35–37.
- MAEDER 2017 F. MAEDER, *Sea-silk in Aquincum: First production proof in antiquity*, 2017.
- MCKINLEY 1998 D. MCKINLEY, *Pinna And Her Silken Beard: A Foray Into Historical Misappropriations*, 1998.
- MUSCHELSEIDE
 BIOLÓGIA <https://muschelseide.ch/en/biological-aspects/>
 KÉZMŰVESSÉG <https://muschelseide.ch/en/handicraft-aspects/>
 NYELVÉSZET <https://muschelseide.ch/en/linguistic-aspects/>
 TÖRTÉNELEM, KAGYLÓSÉLYEM AZ ÚJ MILLENNIUMBAN (2000–2020)
<https://muschelseide.ch/en/historical-aspects/sea-silk-in-the-new-millennium-2000-to-2020/>
 TÖRTÉNELEM, KÖZÉPKOR <https://muschelseide.ch/en/historical-aspects/middle-ages/>
 TÖRTÉNELEM, MODERNKOR <https://muschelseide.ch/en/historical-aspects/modern-times/>
 SEA SILK PROJECT <https://muschelseide.ch/en/sea-silk-project/>
 (Utolsó megtekintések: 2023.01.18.)
- PÓCZY 1998 PÓCZY K., *A pannóniai késő császárkori múmiatemetkezések néhány tanulsága*, Budapest Régiségei, 32 (1998), 59–75.
- SZÉKELY 2013 SZÉKELY M., *Seres és a selyem Plinius korában*, in: Tóth O. – Forisek P. (szerk.), *Ünnepi kötet Gesztelyi Tamás 70. születésnapjára*, Debrecen, 2013, 157–164.
- SZILÁGYI 1939 SZILÁGYI J., *Aquincum*, Budapest, 1939.
- W. SALGÓ 2010 W. SALGÓ Á., *A Vörös-tenger körülhajózása. Egy ismeretlen alexandriai kereskedő útleírása a Kr. u. 1. századból*, Acta Antiqua et Archaeologica, Supplementum XI, 2010.

Lana marina, id est sea-silk

Among the textiles of antiquity, there are fabrics and clothing materials that are almost only described in literature, with the help of which conclusions can be drawn about the textiles used in antiquity. Yet, in the case of these clothing materials, even the exact identification often encounters obstacles due to the different names used for the textiles and the insufficiency of the surviving archaeological evidence. In my study, I intend to describe lana marina, that is sea-silk, one of the materials considered very rare and expensive in antiquity. My goal is to summarize its characteristics, the method of making sea-silk, its history, the problems surrounding its name, and also to describe its Hungarian aspects, as well as the Sea silk project, founded in 1998 with the intent of searching for and preserving knowledge about sea-silk and its production.

Keywords: silk, seashell, linguistics, textil, byssus, *De medicamentis ex animalibus libri*

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

Petrarca Rómában

Petrarca Rómába először csak 1337-ben, 33 éves korában jutott el, lelkében mégis mindig rómainak érezte magát, aminek műveiben többször is hangot adott. Római tartózkodásairól több alkalommal beszámolt barátainak írott leveleiben és egyéb írásaiban. Ezek közül az egyik legjelentősebb a Rerum familiarium libri 6. könyvének 2. levele, amely barátjához, Giovanni Colonnához szól, felidézve közös sétáikat az Örök Városban. A levél három jól elkülöníthető részből áll, amelyek csak lazán függenek össze egymással. A tanulmányban arra keresem a választ, hogy miért válogatta be Petrarca a kötetbe ezt a levelet; mi fűzi egybe a látszólag különböző tematikájú részeket; mitől igazi civis Romanus Petrarca.

Kulcsszavak: antik filozófia, keresztény humanizmus, kontinuitás, *civis Romanus*

Írásom címe magyarázatra szorul, ugyanis leginkább azt sugallja, hogy Petrarca római tartózkodásairól lesz szó. Részben így is van, azonban szeretnék rávilágítani a költő „rómaiságára” is, arra, hogy habár csak 33 éves korában, 1337-ben lépett először az Örök Város területére, mégis igazi *civis Romanus*, aki jobban ismeri és érti ezt a helyet, mint akik születésük óta itt éltek. Egyik levelében így fogalmaz: „[...] manapság [...] sehol sem ismerik kevésbé Rómát, mint Rómában.”¹ Petrarca tehát nem születési helye, hanem műveltsége jogán tekinthető (vagy tekinti magát) rómainak. A város számára különleges jelentőséggel bírt. Egyfelől szinte egész életében azon fáradozott, hogy a kereszténység központja, a pápai udvar Avignonból – amit gyakran nevez bűnös mivoltára és romlottsá-

¹ *Familiarium rerum libri* (a továbbiakban: *Familiares*) 6, 2, 14: [...] *hodie* [...] *nusquam minus Roma cognoscitur quam Rome*. BOSCO et al. (1992). A levél részleteit magyarul itt és a továbbiakban is ERTL Péter fordításában közlöm.

gára utalva Babilonnak² – visszakerüljön a valódi székhelyére. Másfelől a műveltségismerését megtestesítő antik auktorok is – akiknek társaságában, még ha csak képzeletben is, szívesen időzött – ide kötődtek. S nem utolsósorban itt, a Capitoliumon koronázták költővé 1341-ben.

Petrarca római utazásairól szóló írásai közül az egyik legjelentősebb a *Familiarium rerum libri* 6. könyvének 2. levele, amely Ertl Péter kitűnő fordításában és kísérettanulmányával néhány éve magyarul is olvasható.³ A levél datálása – mint a *Familiares*-ben oly gyakran⁴ – nem egyértelmű, mindössze a következő: *II Kal. Decembris, ex itinere*. A hónap és a nap tehát ismert, az év és a hely bizonytalan. A szakirodalomban 1337 és 1342 közé teszik a keletkezését.⁵ Témám szempontjából a datálásnak mindössze annyi jelentősége van, hogy a levél csupán Petrarca első római látogatásának eseményeire, tapasztalataira támaszkodik-e, vagy a költővé koronázása alkalmával szerzett benyomásaira is.

A levél címzettje egyik barátja, Giovanni Colonna dominikánus szerzetes, akivel több alkalommal sétált Rómában, és e sétákra való visszaemlékezése ad apropót Petrarcanak az írásra. A címzetthez (igazolhatóan) a *Familiares* nyolc darabja⁶ szól (köztük található egyébként az egész gyűjtemény legterjedelmesebb levele). A levelek többnyire filozófiai és morális kérdéseket tárgyalnak, pl. a test és a lélek viszonyáról, az élet nehézségeinek elviseléséről, az aggodalmaskodás feleslegességéről stb. szólnak. A 6. könyv 2. levelének „címeként” szereplő rövid tartalomjegyelölés is hasonló tematikát sejtet: *Ad Iohannem de Columna ordinis predicatorum, non sectas amandas esse sed verum, et de locis insignibus urbis Romae*. Vagyis az olvasó ennek alapján az igazság követésének fontosságáról szóló argumentációra (szemben a tévtanokkal), valamint Róma városának nevezetességeiről szóló leírásokra számíthat. Habár Petrarca minden bizonnyal ismerte az Örök Városról szóló korábbi földrajzi, történeti, építészeti tárgyú ismertetéseket, és a városleírásoknak az

² Erről ld. ERTL (2009).

³ ERTL (2020: 203–222).

⁴ Vö. BILLANOVICH (1947).

⁵ A *Familiares* 6, 2 datálásának kérdéséhez alapos összefoglalást ad ANTOGNINI (2008: 156, 126. jz), továbbá ERTL (2017).

⁶ Ezek: *Familiares* 2, 5; 2, 6; 2, 7; 2, 8; 3, 13; 6, 2; 6, 3; 6, 4.

antik retorikai művekben többnyire csak szűkszavúan szereplő szabályait, az ő „útikalauza” ezektől merőben eltér, és sajátos képet fest Rómáról, arról nem is beszélve, hogy leírása csupán a levél egy részét képezi.

A levél három egységből áll, amelyeket a szerző határozottan elkülönít. Az első részben az antik filozófiai irányzatokról beszél, illetve arról, hogy ezek mennyiben elfogadhatóak a kereszténység számára, mi az a határ, amelyen túl már nem állják ki a keresztény igazság próbáját. A második egység tartalmazza a tulajdonképpeni városleírást, Róma egyes helyeinek bemutatását, felidézve számos történelmi alakot, eseményt az antikvitásból és a későbbi keresztény időkből egyaránt. A harmadik részben pedig felidézi a címzettel együtt folytatott sétáikat, azok hangulatát, beszélgetéseik tematikáját. Úgy tűnik, a három rész között nincs szoros kapcsolat, amit Petrarca hangsúlyoz is az első egység lezárásában: „Mindezt mellékesen mondtam, s oly röviden, ahogy ide illett.”⁷ A második és harmadik egység között is meglehetősen laza a kapcsolat, hiszen a közös séták felidézése mindössze keretet ad a városleírásnak.

Petrarca a közös séták említésével indítja a levelet, s megjegyzi, hogy úgy szokott sétálgatni, mint a peripatetikusok. Innen kiindulva fejti ki a nézeteit az antik filozófiai iskolákról, illetve esetleges összeegyeztethetőségükről a kereszténységgel. Lényegében véve ez képezi alapját a Petrarccal kapcsolatban gyakran emlegetett keresztény humanizmusnak. Határozottan állítja, hogy az antik filozófiai iskolák eszméi közül számossal tud azonosulni, ugyanakkor bizonyos eszméiket teljesen elutasítja: „[...] egyszer peripatetikus vagyok, máskor sztoikus, néha akadémikus, gyakran azonban egyik sem [...]”⁸ Az antik filozófiai irányzatok eszméi elfogadásának egyetlen próbaköve van, Isten igazi bölcsessége, Krisztus, vagyis akkor és addig elfogadhatóak a pogány filozófusok nézetei, amikor és amíg nem ellenkeznek a keresztény tanítással. Ezt az álláspontját az életmű más darabjaiban is határozottan

⁷ *Familiares* 6, 2, 4: *Hec incidenter, quantum locus iste capere visus est, dixerim.*

⁸ *Familiares* 6, 2, 1: [...] *nunc peripateticus, nunc stoicus sum, interdum achademicus; sepe autem nichil horum.*

képviseli. Például az *Önmagam és sokak tudatlanságáról*⁹ című invektívájában hosszasan idéz Cicero *Az istenek természete*¹⁰ című művéből. Az itt idézett szöveghelyek arra utalnak, hogy Cicero a keresztény tanítással összhangban egyetlen istenről beszél valójában, s ebből kiindulva Petrarca odáig megy, hogy kijelenti: Cicero nem úgy beszél mint egy filozófus, hanem mint egy apostol,¹¹ valamint sajnálkozik azon, hogy antik példaképe a megváltás előtt született, így nem válhatott Krisztus igazságának hirdetőjévé. Azonban itt is éles határvonalat húz meg: amint ugyanis Cicero az említett művében istenekről kezd beszélni, Petrarca fájdalmasan felkiált: „Jaj, kedves Cicero, mit mondasz?”¹² – s ettől kezdve erőteljesen kritizálja az álláspontját. A fenti megszorításokkal tehát az antik filozófia tanulmányozása, és eszméinek elsajátítása „a lélek gyönyörűsége és a műveltebb életmód érdekében”¹³ nemcsak hogy elfogadható, de hasznos is.

A második egység tartalmazza a tulajdonképpeni városleírást. Nem szokványos bemutatása ez Rómának, hiszen kevésbé említ konkrét helyeket, épületeket (pl. Ianiculum, Aventinus, Szent Út, Mars-mező, Traianus oszlopa, az Angyalvár, Szt. Pál lefejezésének, Szt. Lőrinc kivégzésének helye), inkább az egyes helyekhez kapcsolható történelmi alakokról, eseményekről beszél. Úgy tűnik, szinte ötletszerű felsorolással tekinti át szűkszavúan Róma történelmét a korai időktől kezdve egészen a keresztény korszakig, Constantinusszal bezárólag. Következetes marad tehát kiindulópontjához, vagyis ahhoz, hogy római kóborlósaikról számol be úgy, ahogyan egy-egy séta során az egyes helyek a szemük elé kerültek. A felsorolás hozzávetőlegesen tartja azonban a kronológiai rendet, és feltűnő jellegzetessége, hogy egyáltalán nem választja el egymástól a pogányság és a kereszténység időszakát.

⁹ Mértékadó kiadása FENZI (1992); magyarul LÁZÁR (2003). (A továbbiakban: *De ignorantia*).

¹⁰ HAVAS (2004).

¹¹ *De ignorantia* 90.

¹² *De ignorantia* 99.

¹³ *Familiares* 6, 2, 4: [...] *ad oblectamentum certe animi et cultiorem vite modum* [...].

A levél harmadik egységében felidézi, hogy egy-egy séta után megpihentek Diocletianus fürdőjének a romjain(!), ahol beszélgettek történelemről, morálfilozófiáról és a művészetekről.

Valójában miért született meg ez a levél, és miért válogatta be a *Familiaries* gyűjteményébe Petrarca? A kérdés egyáltalán nem alaptalan, feltevésének jogossága a következőkkel indokolható. A címzett, mivel – éppen a levélből tudjuk – Petrarca barátja volt, és több alkalommal tettek együtt hosszas sétákat Rómában, és beszélgettek számos témáról, minden bizonnyal ismerte a szerző véleményét az antik filozófia és a kereszténység kapcsolatáról. A várossal, annak történelmével kapcsolatban is jól tájékozott volt. Maga Petrarca mondja a következőket a levélben: „Le tudom talán írni neked Rómát ezen a kis papírlapon? De ha le is tudnám, semmi szükség rá: ismersz te mindent, nem azért, mert római polgár vagy, hanem mert serdülőkorod óta érdeklődsz e dolgok iránt.”¹⁴ A közös sétákat követő beszélgetésekre pedig feltehetően jól emlékezett. Elképzelhető, és a datálásban az *ex itinere* „helymegjelölés” azt sugallhatja, hogy Rómából távoztában eszébe jutottak a séták, és útközben, nosztalgikusan visszaemlékezve ezekre ragadott tollat. Ebben az esetben is fennmarad azonban még a kérdés, hogy miért került be a levél a válogatásba, amelynek minden egyes darabja fajsúlyos kérdéseket tárgyal, így a jelenleg vizsgált levélnek is ilyennek kell(ene) lennie.

Petrarca kedvelt módszere volt, hogy egy-egy művében az adott téma kifejtése során a szorosan vett tematikán kívül más kérdéseket is tárgyal. Így pl. az *Önmagam és sokak tudatlanságáról* című invektívája egyben filozófiai értekezés többek között a tudásról, a természettudományok feladatáról, szerepéről, fontosságáról. Az *Egy magas állású ember ellen* írott művében államelméleti kérdéseket tárgyal, valamint kifejti nézeteit a szabadságról, a szellemi függetlenségről.

Úgy gondolom, a most vizsgált levélben is megtalálható Petrarca állásfoglalása egy fontos kérdésben. Korábban említettem, hogy a levél első egysége látszólag nem kapcsolódik szervesen a következőkhöz, ráadásul a szerző hangsúlyozza is, hogy csak „mellékesen” vetette papír-

¹⁴ *Familiaries* 6, 2, 14: *possum ne tibi in hac parva papiro Romam designare? profecto, si possim, non oportet; nosti omnia, non quia romanus civis, sed quia talium in primis rerum curiosissimus ab adolescentia fuisti.*

ra, azonban ezt nem szabad komolyan vennünk. A szakirodalomban – megítélésem szerint helytállóan – megjelenik az a vélemény, miszerint Petrarcanak az antik filozófia és a kereszténység tanításának összeegyeztethetőségéről hangoztatott véleménye elméleti alapozást jelent a következő rész eszmetörténeti értelmezéséhez.¹⁵ Ahogyan tehát a pogány filozófia azon elemei, amelyek „kiállják a valódi igazság próbáját”, részeivé válnak a keresztény tanításnak és műveltségnek, ugyanúgy az antikvitás épületei is részévé válnak a modern Rómának, a történelme pedig megszakítás nélküli, folyamatos. Megítélésem szerint azonban nem csupán a kontinuitást hangsúlyozza Petrarca, hanem ezen túlmenően az egységet, azonosságot is. Nem véletlen, hogy barátjával együtt Diocletianus fürdőinek romjain (egy grandiózus antik épület maradványain) telepednek le magasztos témák megtárgyalására, hiszen természetes módon „használják” városuk egyik épületét római polgárként. Tehát Petrarca és barátja testesíti meg az igazi *civis Romanust*, akit tudása és műveltsége tett azzá. Ezt erősíti meg az a nyelvi fordulat is, hogy Petrarca, amikor antik görög és római személyekről beszél, az előbbieket *Graeci*, míg az utóbbiakat a *nostri* megnevezéssel illeti. Quintilianus szavait (*satura tota nostra est*)¹⁶ kissé parafrázálva azt mondhatjuk, hogy Petrarca szerint: *Roma tota nostra est*, ő pedig ugyanúgy *civis Romanus*, mint antik elődei.

Források

- BOSCO et al. 1992 U. BOSCO et al., *Francesco Petrarca: Opere. Canzoniere – Trionfi – Familiarum rerum libri*, Firenze, 1992.
- FENZI 1992 E. FENZI (a cura di), *Francesco Petrarca: De sui ipsius et multorum ignorantia. Della mia ignoranza e di quella di molti altri*, Milano, 1992.
- HAVAS 2004 HAVAS L. (ford., jegyz., utószó), *Cicero: Az istenek természete*, Szeged, 2004.
- LÁZÁR 2003 LÁZÁR I. (ford.), *Francesco Petrarca: De sui ipsius et multorum ignorantia. Önmagam és sokak tudatlanságáról*, Szeged, 2003.
- QUINTILIANUS 1971 QUINTILIANUS, *Institutionis oratoriae libri XII*, Leipzig, 1971.

¹⁵ Ld. ERTL (2020), ahol hivatkozik SUMMIT (2000) tanulmányára.

¹⁶ QUINTILIANUS (1971: 10, 93).

Felhasznált irodalom

- ANTOGNINI 2008 R. ANTOGNINI, *Il progetto autobiografico delle Familiare di Petrarca*, Milano, 2008.
- BILLANOVICH 1947 G. BILLANOVICH, *Petrarca letterato I. Lo scrittoio del Petrarca*, Roma, 1947, 28–41.
- ERTL 2009 ERTL P., *A Babilon-toposz Petrancánál és Boccacciónál*, in: Dobozsy N. E. – Lovas B. – Szilágyi E. R. (szerk.), *Boccaccio et al. Fiatal Kutatók Konferenciája. Tanulmánykötet*, Budapest, 2009, 45–54.
- ERTL 2017 ERTL P., *Rerum Romanarum Fragmenta: Petrarca és a korabeli Róma*, doktori disszertáció, ELTE BTK 2017, 71–113.
- ERTL 2020 ERTL P., *Petrarca sétája a római történelemben: a Familiare 6, 2 fordítása*, *Antikvitás & Reneszánsz*, 6 (2020), 203–222.
- SUMMIT 2000 J. SUMMIT, *Topography as Historiography: Petrarch, Chaucer, and the Making of Medieval Rome*, *The Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 30 (2000), 211–246.

Petrarch in Rome

Petrarch first came to Rome only in 1337, when he was 33 years old, but he always felt Roman in his soul, and he expressed this several times in his works. He reported on his stays in Rome several times in his letters to his friends and in other writings. One of the most significant of these is Letter 2 of Book 6 of the Rerum familiarium libri, addressed to his friend Giovanni Colonna, recalling their walks together in the Eternal City. The letter consists of three useful parts, only loosely connected to each other. In this paper, I am seeking to answer the question of why Petrarch chose to include this letter in the volume; what links the parts with seemingly different themes; what makes Petrarch a real civis Romanus.

Keywords: ancient philosophy, Christian humanism, continuity, *civis Romanus*

DRASKÓCZY ESZTER

Kép és szöveg kapcsolata egy 14. századi kéziratban. Az ELTE Egyetemi Könyvtár *Codex Italicus 1* jelzetű kódex miniatúrái

Magyarországon, az ELTE Egyetemi Könyvtárban található az egyik legrégebbi illusztrált Dante-kódex, amely a *Komédia* szövegének nagy részét tartalmazza, észak-olasz, feltehetően venetói nyelvjárásban. A szöveghez korabeli miniatúrák alkotnak képi kommentárt, amelyeket 1345 körül Velencében, Andrea Dandolo udvarában készített egy ismeretlen mester. Jelen tanulmány a kép és szöveg kapcsolatát vizsgálja a *Codex Italicus 1* jelzetű kéziratban, kimutatva, hogy az illusztrátor mikor követi a kódexben olvasható *Komédia*-szöveget, a posztillátor utasításait vagy a hagyományos középkori ikonográfiát. A kódex Magyarországra kerülésével kapcsolatban egy új hipotézist sugalmaz, a magyarországi Anjou-udvar két tagjának észak-itáliai könyvvásárlásaira irányítva a figyelmet. Továbbá emellett érvel, hogy a kódex mestere azonos egy korabeli, jelenleg Padovában őrzött kézirat egyik miniatúrával (*Bartolomeo di San Concordio, Summa de Casibus conscientiae, Padovai Egyetemi Könyvtár, Ms. 618*).*

Kulcsszavak: Dante Alighieri, *Komédia*, 14. századi kódex, illusztrált kódex, észak-itáliai miniatúra, kódexek készítése

Az ELTE Egyetemi Könyvtár *Codex Italicus 1* jelzetű kódexe

Magyarországon, az ELTE Egyetemi Könyvtárban található az egyik legrégebbi és legértékesebb illusztrált Dante-kódex, amely a *Komédia* szövegének nagy részét tartalmazza észak-olasz, feltehetően venetói nyelvjárásban. A *Codex Italicus 1* jelzetű kódex¹ az egyik első olyan il-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A hasonmás kiadás a szegedi és a veronai egyetemek együttműködésének köszönhetően jelent meg 2006-ban: MARCHI-PÁL (2006). A kódex online lapozható az Egyetemi Könyvtár honlapján:

lusztrált Dante-kéziratok közé tartozik, ahol a miniatúrák, Peter Brieger kifejezésével élve, „képi kommentárt”² alkotnak, vagyis nem pusztán díszítések, iniciálék a *canticák* nyitóoldalain (amilyen a korabeli illusztrált kéziratok többsége).

A hasonlóan korai „képi kommentárral” ellátott Dante-kódexek közül kiemelkedik a Firenzei Nemzeti Könyvtárban őrzött, Palatino 313-as jelzetű Poggiali-kódex (14. század második negyede), amelyet a firenzei Pacino di Bonaguida stílusában készült miniatúrák díszítenek. A másik kódex a Londoni British Library Egerton 943 jelzetű kézirata,³ amelynek padovai vagy emiliai illusztrátorát a Padovában és Bolognában alkotó Padovai antifonariumok mesterével⁴ azonosítják a művészettörténészek, és amelyet a legtöbbször 1330 és 1340 közöttre datálnak: kódexünk egyes megoldásai ez utóbbival mutatnak párhuzamot.⁵

A *Codex Italicus 1* egy fólió-méretű pergamen kézirat, amely a *Komédia* három *canticáját* tartalmazza, erősen rövidített formában, ugyanis több mint 2000 sort hagyott ki belőle a másoló, az összesen 14 233-ból. A kódex értékét egyrészt a dantei *Komédia* korai (a boccacciói verzió előtti) északolasz, nyelvileg egyedülálló szövegváltozata adja. A ma használt Dante *Komédia*-szövegkiadás kiadója, Giorgio Petrocchi azonban nem vette figyelembe az 1355 előtti szövegváltozatok összevetésekor, amelyek alapján a *Komédia* legrégebb, egységesen terjedő (ún. *antica vulgata*) alakját⁶ rekonstruálta. (Ennek oka, hogy valószínűleg a kódex vizsgálata nélkül, 1380-ra

<https://edit.elte.hu/jspui/index.jsp?filter=handle&hres=true&searchkey=10831/9820>

Itt köszönöm meg Mátyus Norbertnek és Falvay Dávidnak, hogy a kéziratot elolvasták, és értékes megjegyzéseket fűztek hozzá.

A tanulmány két korábbi változatban jelent meg (DRASKÓCZY [2017], DRASKÓCZY [2020]), amelyekhez képest a jelenlegi szöveg új eredményeket tartalmaz.

² BRIEGER (1969).

³ A kódex online végiglapozható:

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=egerton_ms_943_fs001ar.

⁴ A Padovai antifonariumok mesteréről és műveiről ld. MEDICA (2004c: 447–448), TONIOLO (2010: 21–34), MARIANI CANOVA–MINAZZATO–TONIOLO (2014: 186–226), PONCHIA (2015: 40–50), PEGORETTI (2014: 26–36).

⁵ A két kódex miniatúráinak hasonlóságára már felhívta a figyelmet Peter BRIEGER és Anna PEGORETTI, azonban a részletes összevetésük még nem történt meg. Ld. BRIEGER (1969: 92), PEGORETTI (2014: 151).

⁶ A *Komédia* szövegahagyományáról magyarul ld. MÁTYUS (2015).

datálta a szöveget.)⁷ A kézirat első leírói a szöveget egyszerűen csak romlottnak tekintették, és kizárólag az illusztrációk értékére figyeltek fel.⁸

Az új, kódex nyelvével kapcsolatos kutatások a következők: Domokos György venetói dialektusként határozta meg a kézirat nyelvét, továbbá azonosította a kódex utolsó hét oldalán található kétnyelvű (latin–olasz) szöveget mint Albertano da Brescia *Liber de amore* című művének kivonatát és 14. századi venetói fordítását.⁹ Szintén a 2006-os fakszimile kiadás tanulmányai között olvasható Paolo Pellegrinié a miniátor számára írt rövid utasítások nyelvéről: kutatásának eredménye, hogy ezeket az utasításokat venetói dialektusban írták, a várost azonban nem tudta egyértelműen azonosítani, de vannak benne padovai és bolognai jegyek is.¹⁰ Paolo Trovato a legkorábbi venetói *Komédia*-szövegeket vizsgálva megállapítja, hogy a kézirat Dante-szöveg és az azt követő Albertano-kivonat nyelvi jegyei alapvetően eltérőek: a *Paradicsom* szövegjellemzői kiemelkedően erős bolognai hatást (és véleménye szerint származást) mutatnak a „venetói patina” mögött, míg az Albertano-rész – bár ugyanaz a másoló írta le – egyértelműen velencei.¹¹

A „budapesti Dante” kimagasló értékének másik összetevőjét a szöveggel egykorú miniatúrák adják, amelyek a *Purgatórium* 12. énekéig illusztrálják a szöveget: ezután öt tollrajz következik, a továbbiakban pedig – a *Paradicsom* nyitóoldala kivételével – a miniatúrák helye üresen maradt, ugyanakkor mindhárom *cantica* nyitólapja gazdagon díszített. A kódex befejezetlensége lehetővé teszi, hogy bepillantsunk a korabeli műhelyek munkafolyamataiba: ugyanis a miniatúrák, illetve az azok számára kihagyott helyek fölött részben még olvashatók az illusztrátor-nak szánt utasítások. Vitatott, hogy a posztillátor – aki ezeket az instrukciókat írta – azonos-e a miniátorral, aki emlékeztetőül írta fel magá-

⁷ PETROCCHI (1966–1967: 142).

⁸ WITTE (1879), KAPOSÍ (1909).

⁹ DOMOKOS–VIDA (2005), DOMOKOS (2006), DOMOKOS (2016).

¹⁰ PELLEGRINI (2006).

¹¹ TROVATO (2020).

nak ezeket a megjegyzéseket,¹² vagy az illusztrátor nem ismerte a dantei szöveget, és az utasításokra pontosan ezért volt szükség.¹³

Hipotézisek a *Codex Italicus 1* történetével kapcsolatban

A *Codex Italicus 1* történetében mindössze egyetlen megkérdőjelezhető időszak van: a kódexet, számos más Corvinának vélt kézirattal együtt három magyar akadémikus fedezte fel a „a konstantinápolyi szeraiban” 1862-ben. A felfedezést inkább Európa, mint Magyarország részéről fogadta nagy érdeklődés, amelynek eredményeképp másfél évtized után, 1877-ben II. Abdul-Hamid szultán a Dante-kódexet – 34 másik kódexszel együtt, mint 1541-ben Budáról Konstantinápolyba vitt Corvinákat – odaajándékozta, vagy visszaadta a magyar diákoknak, akik a krími háború alatt Törökország melletti szimpátiatüntetést tartottak.¹⁴ A kódexet már első leírója sem tekintette hiteles Corvinának, de nem zárta ki, hogy ajándékozás vagy vásárlás útján Mátyás könyvtárába juthatott.¹⁵ Bizonyosság erről sem állítható, mivel a törökök a visszaajándékozás előtt az eredeti kötést és őrlapot eltávolították, és új, vörös bőrkötésben adták át a kötetet.

A kódex keletkezésével és első Magyarországra kerülésével kapcsolatban számos elmélet született, amelyek közül máig a legnagyobb hatású és legszélesebb körben elfogadott Berkovits Ilonáé, aki a velencei dózse udvarában készült két kódexszel¹⁶ való hasonlóság alapján amellet érvel, hogy a „magyarországi Dante” 1345 körül Velencében készült, és egy bolognai származású velencei miniátor illusztrálta. A *Pokol* címlapján, a lapalji díszítésbe illesztve egy vörös címer található, pajzsmezejét átszelő három ezüst harántpólyával, amelyet Berkovits a velencei Emo-

¹² Így vélte BERKOVITS (1928: 36).

¹³ Ez volt VOLKMANN (1897: 17) és MEISS (1969: 45) véleménye.

¹⁴ A kódexek bécsi átadásáról a következő kiadvány szolgál érdekes és részletes adatokkal: ERŐDI HARRACH (2001).

¹⁵ CSONTOSI (1877: 212).

¹⁶ *Promissione dogale di Andrea Dandolo; Capitolare dei consiglieri ducali* (già Venezia, Archivio di Stato, Sala Diplomatica, n. 4); *Promissione del doge Andrea Dandolo* (Venezia, Museo Correr, mss. III, n. 326).

családéval azonosít,¹⁷ és ez alapján a család 14. századi tagjai között keresi a kódex első tulajdonosait.

A kódex Magyarországra kerülését is az Emo-család történetéhez igyekszik rendelni, és ezt a pontot abban véli megtalálni, hogy Genova és Velence 1379-es háborújában, ahol Genova Nagy Lajossal szövetségbe lépett, Pietro Emo di Maffio (a Velencéhez tartozó) Chioggia védelmét látta el. Berkovits szerint éppen egy magyar katona, a nemes Gerardo de Nathlor¹⁸ ejtette foglyul Pietro Emo di Maffiót, és az ő váltságdíjának részeként, vagy zsákmányként ekkor került a kódex magyar kézbe. Gerardo de Nathlor magyar nemességét azonban Giorgio Fossaluzza meggyőzően cáfolta, bizonyítva, hogy Girardo de Manteloro német katonáról szólnak a krónikák.¹⁹

Fossaluzza azonban Berkovits két fő tézisének elfogadva – amelyek szerint a címer valóban az Emo-családé és a kódex Mátyás könyvtárához tartozott – egy új elméletet állít föl a kötet Magyarországra kerülésére: Giovanni Emo, a velencei család egy évszázaddal későbbi képviselője velencei követként ugyanis többször is járt a Magyar Királyságban kortársak tanúsága szerint. Az egyik követjárás alkalmával ajándékozhatta Giovanni Emo Mátyásnak a családja tulajdonában lévő kódexet.²⁰ Azonban – ahogy erre Mátyus Norbert felhívja a figyelmet – nem valószínű, hogy a velencei követ egy ilyen „szép és értékes, ám mégiscsak befejezetlen kódexet ajándékozzon a kor egyik legjelentősebb uralkodójának”.²¹

Falvay Dávid tanulmányában vizsgálja a Dante-kódexszel együtt 1877-ben (vissza?)érkező, másik két olasz nyelvű, 14. és 15. századi – a *Cod. Ital. 2* és *Cod. Ital. 3* jelzetű – kéziratok történetét, és az utóbbival kapcsolatban kimutatja, hogy a kézirat már a 15. század közepén Konstantinápolyban volt,²² és valószínűtlennek tartja, hogy „e három olasz

¹⁷ BERKOVITS (1928: 8). A kódex heraldikai problémáiról ld. BERTÉNYI Iván tanulmányát: BERTÉNYI (2018).

¹⁸ BERTÉNYI (2018: 9).

¹⁹ FOSSALUZZA (2006: 54–55).

²⁰ FOSSALUZZA (2006: 55–56).

²¹ MÁTYUS (2008: 215).

²² A *Cod. Ital. 3* történetéről hasonló eredményekre jut BIBOR Máté is: BIBOR (2018).

nyelvű kódex 1877 előtt is Magyarországon lett volna”,²³ és egyetértve a kódexet vizsgáló nyelvészek és művészettörténészek túlnyomó többségével, az észak-itáliai készítettést feltételezi.²⁴

Prokopp Mária elveti a Berkovits-féle feltevéseket a kódex tulajdonosával, származásával és Magyarországra kerülésével kapcsolatban: érvelése szerint a címert később illesztették a díszítésbe, és így nem az Emo-család volt a kézirat készítettője és az első tulajdonosa: ez utóbbi címere minden bizonnyal az elveszett őrlapon volt látható.²⁵ Prokopp Mária az Anjou-udvarhoz köti a kódexet, és úgy véli, Károly Róbert vagy Nagy Lajos lehetett a készítettő, és magyar királyi műhelyben készülhettek a miniatúrák 1330 körül.²⁶

Bár a miniátor működésének csak Észak-Itáliában vannak nyomai (ld. a következő fejezetet), így Prokopp hipotézise, miszerint a kódex Magyarországon készült volna, nem tűnik megalapozottnak, azonban a kapcsolódás a magyarországi Anjou-udvarral továbbgondolásra érdemes felvetés. Dante a *Paradicsom* 8. énekében kinyilvánítja szimpátiáját Anjou Martell Károly (Magyarországi Mária fia, magyar trónörökös) iránt, akivel személyesen találkozott 1294-ben, és leszármazottjának dicséretét üzeni a *Paradicsom* 19. énekének 142–143. sorával (a *cantica* írásakor már Anjou Martell Károly fia, Károly Róbert a magyar király).²⁷ Az udvar több tagja is tanult Bolognában vagy Padovában, így Vásári Miklós esztergomi érsek vagy Dörögdi Miklós egri püspök, akik egyházi tisztségeik mellett tanácsadóként és Itáliában követként képviselték az uralkodó érdekeit. Vásári mindkét Anjou király fontos tanácsadója volt, és Nagy Lajos itáliai hadjáratának előkészületeivel is megbízták. Dörögdi Miklós pedig a Bolognai Egyetemen „az Alpokon túliai rektora”²⁸ volt, és minden valószínűség szerint részt vett a Nekcsei-biblia ké-

²³ FALVAY (2016), FALVAY (2018), az idézet helye: FALVAY (2018: 99).

²⁴ FALVAY (2023: 38–39).

²⁵ PROKOPP (2006: 45).

²⁶ PROKOPP (2011: 265).

²⁷ Martell Károly húsz napot töltött Sienában és Firenzében, ahol a Köztársaság részéről Dante Alighieri is a fogadóbizottság tagja volt. Az Árpád-ház, valamint a nápolyi és szicíliai Anjou-udvar dinasztikus kapcsolatairól ld. PÁL (2006: 3–6), Dante és Anjou Martell Károly kapcsán ld. BRUNETTI (2014).

²⁸ BIBLIOTECA HUNGARICA 2401.

szíttetésében. Mindketten elkísérték Erzsébet anyakirálynét Nápolyba, áthaladtak Padován, és tudjuk, hogy Vásári Miklós 1343-ban itt rendelt kódexillusztrációkat²⁹ az „Illustratore” néven ismert mestertől, aki egyike azoknak a Bolognában és Padovában alkotó miniátoroknak, akik hatást gyakoroltak a kódexünk stílusára. Vagyis tudunk két olyan nagy jelentőségű, Anjou-udvarhoz kötődő személyről, akik miután Észak-Itáliában tanultak, visszatértek oda, és ott készítették értékes illusztrált kódexeket.

A *Codex Italicus* 1 miniátora és egy további munkája

Berkovits Ilona a Dante-kódex *canticáinak* nyitólapja és az Andrea Dandolo dózse udvarában készült *Promissione*ék³⁰ díszítése közötti stilisztikai hasonlóságok alapján érvelt a kódex velencei, 1342 és 1345 közötti keletkezése mellett. A kódexszel foglalkozó művészettörténészek döntő többsége azóta is elfogadja ezt az azonosítást. Rane Katzenstein a szintén Andrea Dandolo dózse által, a Szent Márk Bazilika számára készített, jelenleg a Biblioteca Marcianában őrzött három kézirat (*Epistolario*, *Evangelario* és *Messale*) ornamentikáját és miniatúráit vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy illusztrátoruk megegyezik a budapesti Dante-kódexével.³¹ Katzenstein ugyanebbe a *corpus*ba helyez négy miniatúrát a Wildenstein Gyűjteményben lévő *Szt. János életéből*,³² és egy, a Bodleian Libraryben található kódex³³ miniatúráit. Giordana Mariani Canova pe-

²⁹ Ezek a következők: *Constitutiones Clementis V* (Bibl. Cap. di Padova, ms. A 25) és *Liber sextus Decretalium Bonifacii VIII* (Bibl. Cap. di Padova, ms. A 24. BIBLIOTHECA HUNGARICA II: 135–136, MEDICA (2004a: 361–362), MARIANI CANOVA (2014: II, 575–593). Részletesebben ld. DRASKÓCZY (2017: 220–223).

³⁰ *Promissione dogale di Andrea Dandolo; Capitolare dei consiglieri ducali* (già Venezia, Archivio di Stato, Sala Diplomatica, n° 4); *Promissione del doge Andrea Dandolo* (Venezia, Museo Correr, mss. III, n° 326), amelyeket jelenleg 1343-ra datálnak a művészettörténészek (ld. PONCHIA [2015: 52]). (A *Promissione* a velencei dózse alkotmányos esküjét tartalmazó kódex.)

³¹ A kéziratok jelzetei: Lat. I 101 (=2260); Lat. I 100 (=2089); Lat. III 111 (=2126), ld. KATZENSTEIN (1987: 131–132).

³² KATZENSTEIN (1987: 134).

³³ *Vita gloriosissimae Virginis Mariae*, Oxford (Bodleian Library, Canonici. Misc. 476).

dig Andrea Dandolo *Capitulare Nauticum*ának illusztrációit tulajdonítja ugyanennek a mesternek.³⁴

E kutatások alapján a mester 1343 és 1346 között a velencei dózse udvarában több megbízást is kapott, azonban arra vonatkozó bizonyíték nem áll rendelkezésre, hogy velencei lenne, velencei műhelyben tanult volna, vagy a városban élt volna e megbízások idején kívül. Ezenkívül Velencében nem tudunk ebben az időszakban készült Dante-illusztrációkról, míg Bolognában és Padovában a Dante-kódexek miniatúrája egyes műhelyek profiljába tartozott. Ahogy azt már Katzenstein felvetette, és Giorgio Fossaluzza részletesen tárgyalta,³⁵ a kódex miniatúráinak stílusában a bolognai és padovai hatás kiemelkedő, és bizonyosak lehetünk abban, hogy a miniátor itt szerezte képzettségét.

Három mester hatása volt meghatározó a budapesti Dante-kódex illusztrátora számára: ők a bolognai, ún. „1328-as mester”, és (feltehetőleg) tanítványa, a később Padovában működő, *Illustratore* néven ismert mester, valamint a Padovai antifonáriumok mestere, akik közül mindhárman dolgoztak *Komédia*-kódexeken is.³⁶ A Padovai antifonáriumok mesterének *Komédia*-illusztrációit őrzi az Egerton 943 jelzetű kézirat,³⁷ amelyben számos, a budapestiéhez hasonló, illetve azzal egyező megoldást találunk, kezdve Dante és Vergilius hasonló ábrázolásával és öltözékével.³⁸

A budapesti Dante-kódex miniatúráinak eddig azonosított munkái sorát ki kell egészítenünk a Padovai Egyetemi Könyvtár Ms. 618-as jelzetet viselő egy kéziratának, Bartolomeo di San Concordio *Summa de Casibus conscientiae* című művének bizonyosan 1338 utáni, feltehetőleg az 1340-es években³⁹ készült miniatúráival. A szerző domonkos szerzetes (1262–1347) Dante kortársa volt, aki bolognai és párizsi tanulmányai

³⁴ Venezia, Biblioteca Querini Stampalia, Lat. IV 1. MARIANI CANOVA (1995: 769–843).

³⁵ FOSSALUZZA (2006).

³⁶ Ld. MEDICA (2004b: 474), MEDICA (2004a: 361). Részletesebben ld. DRASKÓCZY (2017: 224–226).

³⁷ Ld. a tanulmány 4–6. jegyzeteit.

³⁸ Dante mindkét kéziratban piros sapkát visel, rózsaszín ruhát (bár a budapestiben nem végig), Vergilius pedig hermelines díszítést a köpenyén és sapkáján (továbbiakat a részletes elemzések között látunk még).

³⁹ PONCHIA (2017: 162–164).

után a rend iskoláiban tanított (Todiban, Rómában, Firenzében és Pisto-
iában), majd 1335-től haláláig a pisai kolostor stúdiumát vezette.

Summa de Casibus conscientiae című műve rendkívüli népszerűség-
nek örvendett, és több mint egy évszázadon át az egyik legfontosabb
gyóntatási kézikönyv volt.⁴⁰ A Padovai Egyetemi Könyvtár illusztrált
kódexén két miniátor munkája különböztethető meg: a kezdő iniciálét és
az A-val kezdődő címszavak közül a 10 sor méretű figurális iniciálét
(*Abbas*) a korabeli firenzei könyvdíszító műhelyek kiemelkedő alakjá-
nak, Pacino di Bonaguidának tulajdonítják, a B-től kezdődő kisebbeket
viszont egy velencei miniátor munkájának tekintik. A kódex e – szak-
irodalomban eddig névtelen – velencei illusztrátorának figurális iniciáléi
hasonlóságot mutatnak a budapesti Dante-kódex mesterének munkái-
val, ahogyan azt már Chiara Ponchia említette a padovai kódexek egy
kiállítási katalógusában.⁴¹ A *Codex Italicus 1* miniatúráinak és a Padovai
Egyetemi Könyvtár *Summa*-kódexének B-től kezdődő figurális iniciáléi
következetes összevetése alapján úgy vélem, egyértelműen kijelenthet-
jük, hogy nem csupán stilisztikai hasonlóságról, hanem azonos kéz
munkájáról van szó. Az azonosítás jelentőségét az adja, hogy a budapes-
ti Dante illusztrátorának eddig tulajdonított egyéb munkák – így a *Pro-
missionék* is – zömében nem figurálisak, hanem díszítő jellegűek.

A körülbelül tíz, párba állítható miniatúra és iniciálé közül e helyen
hármat emelek ki. A padovai kódex *Magister* iniciáléjén (Ms. 618, 134v,
1. kép) a fiatal férfi arcvonásai többször is visszaköszönnek a *Codex Itali-
cus 1* miniatúráin: a szereplő Dante (*Cod. Ital. 1, 4r* részlet, 2. kép) és a
Pokol 4. énekében a nagy szellemek közül az egyik fiatal királyfi, talán
pont Aeneas arca (*Cod. Ital. 1, 4v* első miniatúra, 3. kép). A szemek feke-
tével kihúzott mandulaformájúak, az arcon a száj mellett látunk pirosít-
ást, kis orrúak, telt szájúak, szemöldökük halvány, hajuk ugyanolyan
barna árnyalatú. A piros hermelines sapka is igen hasonló a *magister* és
Vergilius fején.

A *Quarta*-iniciálé (Ms. 618, 181v, 4. kép) balra döntött finom vonású
női arca – a keskenyedő szemek, pisze orr és lágy száj – és barna fonatos

⁴⁰ PONCHIA (2017: 161) a *Dizionario biografico italiano* alapján (SEGRE [1964]).

⁴¹ PONCHIA (2017: 163).

hajviselete pedig a Purgatórium kapuőr-angyalára (*Cod. Ital. 1, 35r, 5. kép*) emlékeztet, és Beatrice arcformája (*Cod. Ital. 1, 2r, 6. kép*) is meglepően hasonló.

A *Sacerdos*-iniciálé (Ms. 618, 193r, 7. kép) tonzúrás szerzetesének arcerendezése tükörképe a *Cod. Ital. 1, 34r* Dantéjének (8. kép): ezt a hasonlóságot a ruháik aransárga–zöld színpárosítása is hangsúlyozza.

Kép és szöveg kapcsolata a budapesti Dante-kódex lapjain

A budapesti Dante-kódex miniatúráinak és szövegének, valamint a posztillátor utasításainak viszonyát az eddigi szakirodalom nem vizsgálta következetesen. A miniatúrák leírásával Berkovits Ilona tanulmányai után (1928 és 1930) a 14–15. századi illusztrált Dante-kéziratokat bemutató Peter Brieger, Millard Meiss és Charles S. Singleton (1969) foglalkoztak az egyes énekekhez készült ábrázolások tipológiáival. Ezt a munkát folytatta Chiara Ponchia 2015-ben megjelent, 14. századi Dante-miniaturákat tárgyaló monográfiája. A 2006-os faksimile-kiadást kísérő tanulmánykötet szövegei a kódex e három elemét külön-külön vizsgálják.⁴² Legújabbban a budapesti Dante gesztusábrázolásairól Víg Éva közölt tanulmányokat,⁴³ illetve H. Wayne Storey írt a Földi Paradicsom énekeiben a posztillátor utasításairól.⁴⁴ Jelen tanulmány következő gondolatmenete néhány *Pokol*-jelenet esetében a *Codex Italicus 1* miniátorának sajátos megoldásait vizsgálja, a kézirat szövegével és az illusztrátornak szánt instrukciókkal egységben.

A budapesti Dante-kódexben a miniatúrák nagyjából egyforma méretűek, kivéve a Lucifert ábrázolókat, amelyek a többinél 2,5-szer nagyobbak. A háttér mindig sötétkék, és fehér arabeszek díszítik, ami a korabeli észak-itáliai miniatúrafestészetben tipikus, ám a Dante-kódexek közül csak az Egerton-kézirat miniatúráira jellemző. A képek kerete vörös – kivéve az első két miniatúrát, ahol zöld –, alul pedig okkersárga sziklás talaj a keret. Néhány sztereotip ábrázolás, így az alvó Dante a

⁴² MARCHI-PÁL (2006).

⁴³ VÍGH (2021a), VÍGH (2021b).

⁴⁴ STOREY (2021).

Pokol nyitóoldalán arra enged következtetni, hogy a miniátor ismert más Dante-kódexeket is.⁴⁵

A Codex Italicus 1 mesterének egyedi megoldásaiból

A budapesti kódex sajátos megoldása, hogy a művész a Pokolban bűnhődő lelkeket vörös színnel festette, szemben a többi korabeli Dante-kódex és a *Purgatórium* testszínű árnyaival. A lelkek színezése a posztillátor döntése lehetett, mert a purgatóriumi lelkek ábrázolására vonatkozó utasítás meghatározta: *bianchi* (fehérek). A pokoli vörösség alól kivételt képeznek a Pokol tornácán a keresztség nélkül meghalt antik filozófus- és költőnagyságok (*Cod. Ital. 1, 4r*) – esetükben a ruhával ellátott és természetes bőrszínű test a megbecsülés jele –, míg a Cocytos jegébe fagyott árulók árnytestét bizonyosan csak a jég színezte át (*Cod. Ital. 1, 26v*). A Pokol hatodik körében, ahol eretnekek bűnhődnek tüzes, nyitott sírokban, a firenzei politikust és hadvezért, Farinata degli Uberti a kódex szürke csontvázként ábrázolja. (*Cod. Ital. 1, 9v, 9. kép*).

A *Pokol*ban nincs utalás arra, hogy Farinata a túlvilágon csontvázként jelenik meg, és egyetlen más korai illusztrált Dante-kódexben sem ábrázolják így. Valószínűleg a *Codex Italicus 1* mestere vélte úgy, hogy egy sírból előálló alaknak az oszlás jeleit kell mutatnia, továbbgondolva a dantei ellenbüntetést. A *contrapasso* ugyanis a lélek halhatatlanságát tagadók számára csak sírba zárttságot tartogat (hitükkel, vagyis hitetlenségükkel összhangban), a miniátor pedig ezt a büntetést tetézi azzal, hogy a lélek egy bomló emberi test formáját ölti magára.

A *Pokol* 7. énekéhez készült miniatúra (*Cod. Ital. 1, 6v, 10. kép*) sajátosan ábrázolja a fősvények és pénzszerők túlvilági sorsát. A dantei szöveg szerint e bűnösök mellkasukkal görgetnek súlyokat⁴⁶ oda-vissza a negyedik kör két átellenes félkörében, és a két csapat a felezővonalon találkozik egymással. A kódexünk illusztrátora bizonyosan nem ezt az általánosan elfogadott interpretációt és kivétel nélkül eszerint ábrázolt jelenetet látta maga előtt, amikor egy asztalon társasjáték-szerűen korongokat sorakoztató lelkeket festett. Berkovits szerint ezek a korongok

⁴⁵ Azonos pózban ábrázolja az alvó Dantét például a Holkham-kézirat is (Oxford, Bodleian Library, Holkham misc. 48, 1r).

⁴⁶ A 27. sor a kódexünk variánsa szerint: *uoltando pesi per forza di pop(p)e* (*Cod. Ital. 1, 6v*).

aranyforintok,⁴⁷ Brieger szerint kis kövek,⁴⁸ Ponchia pedig a mérték hiányát szimbolizáló mérlegsúlyoknak véli őket, ami a két ellentétes bűn közös gyökerére mutat rá.⁴⁹ Felvetésem szerint nem a pokolbeli büntetést, hanem a bűnt, a pénzzel való túlzott foglalatosságot kívánta ábrázolni a mester: balra a pénzsórókat láthatjuk derűs arccal, jobbra pedig a kuporgatók jóval népesebb társaságát.

Kódexünkben a *Pokol* 24–25. énekéhez készült illusztráció azok közé tartozik, amelyek alapján szakirodalmi szerzők⁵⁰ arra a következtetésre jutottak, hogy a miniátor nem ismerte Dante leírását, csak az utasítások alapján dolgozott.

A nyolcadik kör hetedik bugyrának érzékletes bemutatása – miszerint a líbiai sivatagot is felülmúló mennyiségű kígyó és hulló nyüzsög benne – és a részletesen leírt átváltozások, amelyek a *Pokol* 24–25. ének fő narratív egységeit képezik, szinte az összes illusztrált *Komédia*-kódexben szöveghű ábrázolást kapnak. Ellenben, a budapesti kéziratban az énekpárnak szentelt egyetlen miniatúrán (*Cod. Ital. 1*, 20v, 11. kép) azonnal szembeötlik a bugyor fő jellegzetességének, a kígyóknak a teljes hiánya. Az olvasó elbizonytalanodik a lángnyelveket látva, amelyek a két kárhozott lábát nyaldossák: a tűz egyébként a kódex miniatúráinak nagy részén jelen van mint a középkori Pokolábrázolások elmaradhatatlan eleme. A szentségtolvaj Vanni Fucci esetében – aki egy kígyómarás hatására fénixmadárként lánggra lobban és elhamvad (*Pok* 24, 97–105) – még érthető, azonban a dantei szöveg ismeretében megmagyarázhatatlan, hogy a másik lélek miért áll tűzben. Vanni Fuccit a *fiche*, vagyis a fityisz gesztusáról⁵¹ ismerjük fel,⁵² azonban Dante bemutatásától⁵³ eltérően a miniátor ábrázolásában a tolvaj csak egyik mutatóját emeli az ég felé.

⁴⁷ BERKOVITS (1928: 17).

⁴⁸ BRIEGER (1969: 54).

⁴⁹ PONCHIA (2015: 116).

⁵⁰ Ld. a 13. lábjegyzetet.

⁵¹ A *fiche* (füge) a korban obszcén gesztus volt, a témáról részletesen ld. MAZZUCCHI (2001).

⁵² Vö. VÍGH (2021a: 52), VÍGH (2021b: 67).

⁵³ *Pok* 25, 1–3: „Beszédét befejezván a tolvaj / két felemelt kezével mutatott fityiszt, / és kiáltott: »Vedd, Isten, ezt neked szánom!«” saját ford., ld. KELEMEN (2019: 360).

Ezekből a sajátosságokból néhányat megmagyaráz a kézirat szövegvariánsa: a másoló a 24. énekből kihagyta a bogyor kígyófalkáit leíró sorokat (*Pok* 24, 79–90), a 25. éneket pedig még ennél is jobban megcsonkította: gyakorlatilag az ének fele hiányzik, és pontosan az ének központi jeleneteit, a metamorfózis-leírásokat ugrotta át, amelyeket a többi illusztrált kódex előszeretettel ábrázol. Kimaradtak a 38–79. sorok, amelyekből megtudhatjuk, hogyan olvad össze egyetlen hibrid lényvé a hatlábú hüllő és egy emberalak. Hiányzik továbbá az a húsz tercina, amely a harmadik átváltozást írja le, ahol egymással szemben, egyszerre változik egy kígyó emberré és egy ember kígyóvá. Tette mindezt a másoló annak a következetes eljárás módnak a jegyében, amellyel a *Pokol* 12. énekét követően a *Komédia* szövegét rövidítette: talán azon a ponton értette meg, hogy a kódex lapjaira nem fog kiférni a teljes mű,⁵⁴ és elkezdte kihagyni a nem történet-központú részeket, így nyirbálva le a hosszú hasonlatok láncolatait (amelyeken keresztül azonban Dante indirekt módon mutatott be egy-egy helyszínt!). Valószínűsíthetjük tehát – szembehelyezkedve a korábbi szakirodalom állításaival – hogy a mester a kézirat szövegét ismerte, és a miniatúrát az alapján készítette el.⁵⁵

*A kárhozottak hibrid őrei: Charón, Minós, a Minotaurus és a kentaurok*⁵⁶

Charónnak, az Acherón révészének dantei leírása a *Pokol* 3. énekében nem egyértelmű: a 83. sor alapján egy tisztas, Cato-forma hófehér hajú öregemberre asszociál az olvasó (*un vecchio, bianco per antico pelo*), ám a 109. sor már ördöggént (*dimonio*) definiálja, és a szeme körüli tűzkarikák (99. sor) megerősítik a démoni külsejét. Az ellentmondásos, de legalábbis elszórt mozaikokból felépülő leírás következtében a Dante-kódexek kis része emberalakként ábrázolja Charónt, elsöprő többségük azonban a tradicionális ördögábrázolásokról merít ihletet. Így tesz a *Codex Italicus* 1 miniátora is, aki kétszer festi meg a révészt (*Cod. Ital.* 1, 3r és 3v, 12. és 13. kép), a képek alapján azonban kétséges, hogy tudta-e, ugyanarról

⁵⁴ Ugyanerre a következtetésre jutott TROVATO (2020) is.

⁵⁵ Részletesebben ld. DRASKÓCZY (2017: 230–233).

⁵⁶ Részletesebben tárgyaltam a témát a tanulmány egy korábbi változatában: DRASKÓCZY (2020). SÜLI Tünde doktori dolgozatában egy sor hibrid dantei lény forrását vizsgálja, köztük a kentaurokét és a Minotaurusét is, ld. SÜLI (2021).

az alakról van szó, hiszen a lap egyik oldalán egy szárnyas, fületlen, magas démon evez, a másik oldalon pedig egy alacsony, nagy fülű ördög husáanggal hadonászik, alhasából pedig lángocskák szöknek elő.

A *Komédiában* Minós, aki elé a Pokol második körében járulnak a lelkek, hogy bűneik súlyosságának megfelelően kapjanak helyet, nem egy büntető ördög a sok közül, hanem alvilági bíró, ugyanakkor bestiális jegyekkel is bír: „dermesztőn, s fogát vicsorítva morog” (*Pok* 5, 4), „s annyi-szor tekeri körbe magát a farkával, / ahány körrel a bűnöst lentebb akarja tudni” (*Pok* 5, 11–12). A klasszikus szövegekben és a hozzájuk készült illusztrációkban, így pl. a Vatikáni Vergilius-kódexben Minós trónon ül, fehér hajjal és szakállal, nemes ábrázatú, tiszteletet parancsoló. A Dante-kódexek időszakára a miniátorok túlnyomó többsége fantáziáját szabad-jára engedve mindenféle állati jeggyel (pl. hártás lábbal) látta el a bírót.

A kódexünk Minós-ábrázolásának nincs köze a klasszikus Minós-képhez, és nélkülöz minden királyi vagy felsőbbrendűsége utaló jelet: az összes többi, lényegében azonos sémára készült fekete ördögalakhoz képest mindössze egy megkülönböztető jegye van, ami a szöveg ismeretére enged következtetni: a nagy, tekeredő farok. Bár ez a pozíciója – a lába közt felnyúló, és derekán körbefutó farok – pont azt a funkciót nem teszi lehetővé, amelyet az ének szerint be kellene töltenie, vagyis hogy maga körül tekeredve jelezze, hányadik körbe kell a bűnös léleknek zuhannia. De nem is az ítélethozatallal van elfoglalva Kréta bölcs királya a kódex Poklában, hanem inkább elszántan döfködi vasvillával a lelkeket (*Cod. Ital.* 1, 4v, 14. kép).

A *Pokol* 12. énekét a *Codex Italicus* 1 mestere négy miniatúrával látta el (átlagosan 2-3 kép készült énekenként). A budapesti kézirat Minotaurusa az egyetlen a fennmaradt 14–15. századi Dante-kódexekben, ahol a mitológiai szörnyet bikafejjel és embertesttel ábrázolják (*Cod. Ital.* 1, 10v, 15. kép). A kor összes többi miniátora emberfejjel és bikatesttel rajzolta meg, valószínűleg a kentaurok mintájára.⁵⁷ Ennek oka, hogy bár az ókorban szinte kizárólag bikafejjel és embertesttel ábrázolták a Minotaurust,⁵⁸ a középkorban elsősorban Ovidius (*Ars am.* 2, 24: *semibovemque virum semivirumque bovem*) és Sevillai Izidor (*Etym.* 11, 3, 9) alapján próbálták elképzelni a szörnyet, akik nem adnak egyértelmű magyarázatot

⁵⁷ Ez MAZZUCCHI (2004: 309) magyarázata.

⁵⁸ FORTE (2014: 38).

arra vonatkozóan, melyik az állati és melyik az emberi fele. Az ének szövege és a 14. századi kommentárok szintén nem szolgálnak egyértelmű magyarázattal a Minotaurus morfológiájáról. Különösen meglepő, hogy a budapesti kódex mestere az antik mintát követi, mert egyébként nem mutatja jelét klasszikus műveltségnek: a többi pokoli őrré váló mitológiai alak esetében a középkori ízlést követi és ördöggént ábrázolja őket.⁵⁹ Így arra következtethetünk, hogy vagy a posztillátor utasítását (amely esetünkben olvashatatlan), vagy egy másik, mára elveszett Dante-kézirat ábrázolásának megoldását követhette.

Az ének további hibrid szereplői, a kentaurok közismertek voltak a korban, és szerepeltek bestiáriumokban is. Peter Brieger megállapította, hogy csak a Chantilly-kézirat mestere dolgozott antik modell alapján, az összes többi 14. századi Dante-kódex miniátora középkori mintát követett.⁶⁰ Három kódex – a budapesti mellett az Egerton 943 kézirat és egy nápolyi kódex⁶¹ – azonban eltér az elterjedt megoldástól, és nem emberlő keveréklényként ábrázolja a kentaurokat, hanem egyszerűen mint meztelen emberalakokat. Ennek okát Andrea Mazzucchi találta meg a mitográfusok racionalizáló leírásában, amit az 1333 körül készült Ottimo-kommentár is átvett: a kentaurok mítosza úgy alakult ki, hogy az egyszerű emberek láttak száz lovagot lovon vágtatni, és azt képzeltek, a ló és lovas egységet alkot.⁶² A budapesti kódex esetében (*Cod. Ital. 1*, 11r, 16. kép) biztosak lehetünk abban, hogy a mester a posztillátor utasítását követte, ugyanis a következő feliratot olvassuk a miniatúra felett: *tri uomini nudi cu(m) iii c(or)one [...] cadau(n) [...] tira un arco*. Az utasítás nyomán az illusztrátor koronát is festett a kentaurokra, valószínűleg azért, mert a posztillátor összetévesztette őket a zsarnokokkal, akik ugyanebben a körben, a Phlegethón vérfolyóban szenvednek.

A Lucifert ábrázoló két miniatúra

A *Pokol* utolsó éneke két, funkcionálisan és stilisztikai szempontból is eltérő részre oszlik: az ének első fele Lucifer érzékletes leírását adja, a

⁵⁹ PONCHIA (2015: 122).

⁶⁰ BRIEGER (1969: 95).

⁶¹ Ez a nápolyi Biblioteca Oratoriana dei Girolamini *Codice Filippinó*ja (CF 2 16).

⁶² MAZZUCCHI (2004: 318–319).

másik pedig a Pokolból kijutás nehézségeiről ad számot, Vergilius fejtegetésében megvilágítva a dantei kozmológia alapvető kérdéseit. A dantei Lucifer leírása kivételesen részletgazdag, szinte semmi teret nem hagy az olvasó képzelőerejének. A 34. ének első fele mutatja be Dis⁶³ fizikai jellemzőit: tíz tercinából kettő rendkívüli nagyságát érzékelteti, egy a csúfságát, három mutatja be egyetlen fejének három arcát, kettő a szárnyait, egy a sírását írja le, és végül egy a bűnösöket tiloló száját.

A Cocytus tehetetlen urának dantei megrajzolása több ponton is mérít korának művészeti alkotásaiból. Pontosan a 13–14. század fordulójára vált Lucifer az Alvilág szimbolikus központjává, és a büntető funkciója nem jelenik meg a 13. század utolsó éveinél korábban.⁶⁴ A firenzei San Giovanni keresztelőkápolna kupolájának mozaikja⁶⁵ minden valószínűség szerint hatással volt Dante Lucifer-alakjára: itt a Sátán szájából egy elkárhozott alsó fele csüng, és füleiből két sárkányfej nyúlik ki, amelyek szintén egy-egy bűnöst rágnak. Giotto *Utolsó ítélet*én is rendelkezik két kígyófejjel Lucifer, de itt a Sátán alfeléből is előburjánzik két irányba egy-egy sárkány. A három fej eleme, a központi elhelyezés, valamint a büntető szerep tekintetében tehát találni képzőművészeti előzményeket.

Az állati attribútumok ellenben – a szőrzetet leszámítva – hiányoznak a dantei Lucifer-leírásból. A tradicionális középkori Lucifer-ábrázolás és Dante kisebb ördögei is szarvval rendelkeznek (ahogy Giotto Lucifere is a Scrovegni-kápolnában), farkuk van, és más állati testrészek: madárlábaik, karmuk, csőrük, ám ezek közül semmi sem jellemző Dante alvilági királyára; akinek iszonyatossága alakjának abnormális arányaiban, valamint a szárnyak becsatlakozásában áll, amelyek azonban eredetileg angyali tulajdonságok, csak a bűn változtatta őket visszaszítóvá és állatiassá, denevérszerűvé.

A korai Dante-kódexek Lucifer-ábrázolásain – amelyek Brieger megállapítása szerint inkább a hagyományos modelleket, vagy az il-

⁶³ A dantei Lucifer megnevezéseiről és teológiai forrásairól magyarul ld. PÁL József tanulmányát: PÁL (2016).

⁶⁴ A Sátán ikonográfiájáról ld. BASCHET (1993), PASQUINI (2013), PASQUINI (2015). A dantei Lucifer képzőművészeti forrásairól ld. BASCHET (1993: 219–221), PONCHIA (2015: 133–136), PASQUINI (2016).

⁶⁵ Coppo di Marcovaldo *Utolsó ítélet*-mozaikjának *Pokol* részlete, 1250–1270 k.

lusztrátorok saját elképzeléseit követik, mint Dante szövegét⁶⁶ – kifejezetten szembetűnőek Lucifer állati attribútumai. A szarvak ábrázolása rendkívül gyakori, és a madárlábak is megjelennek például az 1400 körül illusztrált lombardiai kódex képén;⁶⁷ az 1345 körülre datált pisai *Pokol*-kéziratban⁶⁸ pedig kígyószerű farka tekeredik előtte. A vatikáni 4776-os jelzetű kézirat Lucifer-ábrázolása⁶⁹ Cerberuséra emlékeztet: két oldalra néző feje kutyafejjé alakult; az 1370 körüli időből származó nápolyi kódexben⁷⁰ pedig Lucifer lábai helyett egy kettévált halfarok van, ami azonban két karmos mancsban végződik. Nem állati, hanem kifejezetten ördögi jellegzetesség, az „alhasi arc”, amely számos középkori alkotáson megjelenik (pl. Scrovegni-kápolna Lucifere), és bár Danténál ez az elem hiányzik, több kódexillusztrátor is így ábrázolja a 34. énekbeli Sátánt (pl. a London Additional nápolyi miniátora).

A *Codex Italicus 1 Poklát* két óriásminiatura zárja, amelyek az ének két nagy poétikai-strukturális egységét jelenítik meg: az első a Brutust, Júdást és Cassiust tépő és marcangoló Sátánt, a másik a kijutást a Purgatóriumba (*Cod. Ital. 1*, 27r és 27v, 17–18. képek). A többi miniatúránál 2,5-szer nagyobb méret választásának – Dis rendkívüli nagyságának érzékeltetésén túl – gyakorlati oka is lehetett: a *cantica* véget ért és a 27. fólió két oldalán kényelmesen elhelyezhetők voltak ekkora ábrák is. A szöveg másolója Lucifer leírását kiemelkedően fontosnak tartotta (az ének első feléből mindössze az utazó megriadását leíró hasonlat hiányzik, és a Sátán egyik arcszínéről szóló tercina): ezzel magyarázható Lucifernek a korabeli kódexek kontextusában meglepően szöveghű ábrázolása. A 34. ének leírásától csupán a két oldalsó fej sárkányszerűsége tér el, amit egyértelműen a figura képzőművészeti megformálásaiból merít a miniátor. Az illusztráció jellegzetessége egyrészt a (piros) korona, amelyet az ének kezdősora ihlethetett: <V>*Esila regis prodeu(n)t inferni* vagy a *lo imperador dil doloroso regno* sor (f. 26v). A Lucifer-ábrázolás másik egyedi eleme a guggoló hely-

⁶⁶ BRIEGER–MEISS–SINGLETON (1969, II: 156).

⁶⁷ Firenze, Biblioteca Nazionale B. R. 39, 141r.

⁶⁸ Chantilly Musée Condé 597, 231r.

⁶⁹ Vatikán, Biblioteca Apostolica, MS lat. 4776, 119r. (Firenze, 1390–1400 k.).

⁷⁰ London, British Museum, Additional MS 19587, 58r.

zet, amivel a dantei szöveg ellentétes,⁷¹ és a többi kódexillusztrátornál sem találni rá példát: a testhelyzet-választás lehet az alak megnövelésének, monumentalitásának tudatos eszköze.⁷² A szövegtől⁷³ és az ének ikonográfiájától még egy ponton eltér a miniátor: értelmezésében Dante az első, aki kilép a Pokolból, és nem Vergilius, így a vezető-szerepkör Dantéra ruházódik a két birodalom határának átlépésekor.

Felhasznált irodalom

- BASCHET 1993 J. BASCHET, *Les justices de l'au-delà: les représentations de l'enfer en France et en Italie, 12.–15. siècle*, préface de J. Le Goff, Rome, 1993.
- BERKOVITS 1928 I. BERKOVITS, *A Budapesti Egyetemi Könyvtár Dante-kódexei a XIII. és XIV. századi velencei miniaturafestészet története*, Budapest, 1928.
- BERKOVITS 1930 I. BERKOVITS, *Un codice dantesco nella Biblioteca della R. università di Budapest*, Corvina. Rivista di scienze, lettere ed arti della società ungherese-italiana Mattia Corvino, 19–20 (1930), 81–107.
- BERTÉNYI 2018 BERTÉNYI I., *Az Egyetemi Könyvtár Dante-kódexének heraldikai problémái*, in: Draskóczy I. et al. (szerk.), *Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére*, Budapest, 2018, 525–540.
- BIBLIOTHECA HUNGARICA CSAPODI CS. – CSAPODINÉ GÁRDONYI K., *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt, I–II. Fennmaradt kötetek*, Budapest, 1988, 1993; *III. Adatok elveszett kötetekről*, Budapest, 1994.
- BIBOR 2018 BIBOR M. J., *Az Egyetemi Könyvtár Cod. Ital. 3 jelzetű kéziratának története és ismertetése*, in: Fábíán L. et al. (szerk.), *A könyv és olvasója: a 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*, Budapest, 2018, 241–257.
- BOLLATI–BOSKOVITS 2004 M. BOLLATI – M. BOSKOVITS (a cura di), *Dizionario biografico dei miniatori italiani. Secoli IX–XVI*, Milano, 2004.
- BRANCUCCI–KARDOS 1970 F. BRANCUCCI – T. KARDOS, *Ungheria* (voce), in: *Enciclopedia Dantesca*, Roma, 1970.

⁷¹ Lucifer a Föld középpontjába ékelődött, amikor mint lázadó angyalt letaszították a Mennyezből: jégbe fagyott csípőjénél található a Föld gravitációs középpontja. Az utazók Lucifer szőrébe kapaszkodva, a teste alkotta lépcsőn haladnak át ezen a ponton (*Pok* 34, 70–126), és ekkor látják meg, hogy „[...] égnek áll a lába” (*Pok* 34, 90, saját ford.), a kézirat szövegében: *e-vidilo le ga(n)be in-su tenere* (*Cod. Ital. 1, 27r*).

⁷² Köszönöm Zsupán Edinának, hogy erre az aspektusra felhívta a figyelmemet.

⁷³ *Salimo su el-primo (et)-io secondo*: „másztunk föl, ő elöl, én utána” (*Pok* 34, 136, saját ford.).

- BRIEGER 1969 P. BRIEGER, *Pictorial Commentaries to the Commedia*, in: P. Brieger – M. Meiss – Ch. S. Singleton, *Illuminated manuscripts of the Divine Comedy*, I., Princeton, 1969, 83–103.
- BRIEGER–MEISS–SINGLETON 1969 P. BRIEGER – M. MEISS – Ch. S. SINGLETON, *Illuminated manuscripts of the Divine Comedy*, Princeton, 1969.
- BRUNETTI 2014 G. BRUNETTI, “Quella terra che ‘l Danubio riga” (Dante, *Pd* VIII 65): l’Ungheria nella poesia medievale, fra geografie e tradizioni (előadás), amely a Byzance et l’Occident: Studia Byzantino-Occidentalia című konferencián hangzott el, Budapest, 2014. nov. 24–28.
- DOMOKOS–VIDA 2005 DOMOKOS Gy. – VIDA M., *A budapesti Dante-kódex nyelve*, in: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, Budapest, 2005, 35–60.
- DOMOKOS 2006 DOMOKOS Gy., *Il volgarizzamento veneto del “Liber de amore” di Albertano da Brescia in appendice al codice dantesco*, in: G. P. Marchi – Pál J. (a cura di), *Dante Alighieri: Commedia. Biblioteca Universitaria di Budapest. Codex italicus 1, II. Studi e ricerche, Campagnola di Zevio*, 2006, 99–116.
- DOMOKOS 2016 DOMOKOS Gy., *Il veneziano antico del codice dantesco di Budapest*, in: Ludmann Á. (szerk.), *Italia nostra: Studi filologici italo-ungheresi*, Budapest, 2016, 148–160.
- DRASKÓCZY 2013 DRASKÓCZY E., *A betegség mint büntetés a Pokol XXIX–XXX. énekében: ovidiusi allúziók és bibliai előképek*, in: Lovas B. et al. (szerk.), *Mikro & Makro. Fiatal Kutatók Konferenciája*, Budapest, 2013, 67–82.
- DRASKÓCZY 2017 DRASKÓCZY E., *Le illustrazioni del Codex Italicus 1 fra il testo, la tradizione iconografica e la fantasia del miniatore*, in: R. Arqués Corominas – M. Ciccuto (a cura di), *Dante visualizzato. Carte ridenti I: XIV secolo*, Firenze, 2017, 217–233.
- DRASKÓCZY 2020 DRASKÓCZY E., *Representation of the Damned and the Infernal Guardians in Codex Italicus 1*, in: A. Forte et al. (a cura di), *Oltre le righe. Usi e infrazioni dello spazio testuale. Seminario internazionale dottorale e postdottorale*, Pisa, 2020, 85–100.
- ERŐDI HARRACH 2001 ERŐDI HARRACH B., *Csak Jása!: a török küldöttség látogatásának emlékönyve (Çok Yaşa! : türk heyetinin ziyareti’nden hatıra kitabı)*, Dávid G. – F. Tóth T. (szerk.), Budapest, 2001.
- FALVAY 2016 FALVAY D., *Codici italiani tra Costantinopoli e Budapest*, in: Ludmann Á. (szerk.), *Italia nostra. Studi filologici italo-ungheresi*, Budapest, 2016, 95–109.
- FALVAY 2018 FALVAY D., *Az Egyetemi Könyvtár Cod. Ital. 3 jelzetű kéziratának filológiai problémái*, in: Fábián L. et al. (szerk.), *A könyv és olvasója: a 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*, Budapest, 2018, 259–270.
- FALVAY 2023 FALVAY D., *Dante e la tradizione bonaventuriana nella ricezione ungherese*, in: Mátyus N. – Komlóssy Gy. (a cura di), *Dante degli ungheresi*, Roma, 2023, 33–45.

- FORTE 2014 A. FORTE, *La rappresentazione del Minotauro dantesco nei manoscritti trecenteschi della Commedia tra commento scritto e commento figurato*, L'Alighieri, 44 (2014), 37–58.
- FORTE kézirat A. FORTE, *Miniature come glosse. I guardiani di Inf. XII nei codici trecenteschi della Commedia*, Alma Dante. Seminario dantesco, Bologna, 3–4 giugno, 2015.
- FOSSALUZZA 2006 G. FOSSALUZZA, *Provenienza del codice, fortuna critica, stile e carattere illustrativo delle miniature*, in: G. P. Marchi – Pál J. (a cura di), *Dante Alighieri: Commedia. Biblioteca Universitaria di Budapest. Codex italicus 1, II. Studi e ricerche*, Campagnola di Zevio, 2006, 51–83.
- KAPOSI 1909 KAPOSI J., *Dante ismeretének első nyomai hazánkban és a magyarországi Dante-kódexek*, Budapest, 1909.
- KATZENSTEIN 1987 R. KATZENSTEIN, *Three Liturgical Manuscripts from San Marco: Art and Patronage in Mid-Trecento Venice*, PhD dissertation, Harvard University, 1987.
- KELEMEN 2019 KELEMEN J. (szerk.), *Dante Alighieri: Komédia I., Pokol. Kommentár*. Budapest, 2019.
- L'ENGLE 2004 S. L'ENGLE, *Maestro del Leggendarium Angioino Ungherese* (voce), in: M. Bollati – M. Boskovits (a cura di), *Dizionario biografico dei miniatori italiani. Secoli IX-XVI*, Milano, 2004, 429–431.
- MALATO–MAZZUCCHI 2011 E. MALATO – A. MAZZUCCHI (a cura di), *Censimento dei Commenti danteschi I., I commenti di tradizione manoscritta (fino al 1480)*, Roma, 2011.
- MARCHI–PÁL 2006 G. P. MARCHI – PÁL J. (a cura di), *Dante Alighieri: Commedia. Biblioteca Universitaria di Budapest. Codex italicus 1, I. Riproduzione fotografica; II. Studi e ricerche*, Campagnola di Zevio, 2006.
- MARIANI CANOVA 1992 G. MARIANI CANOVA, *La miniatura veneta del Trecento tra Padova e Venezia*, in: M. Lucco (a cura di), *La pittura nel Veneto. Il Trecento*, Milano, 1992.
- MARIANI CANOVA 1995 G. MARIANI CANOVA, *La miniatura a Venezia dal Medioevo al Rinascimento*, in: R. Pallucchini (a cura di), *Storia di Venezia. Temi. L'Arte* (vol. 2), Roma, 1995, 769–843.
- MARIANI CANOVA–MINAZZATO–TONIOLO 2014 G. MARIANI CANOVA – M. MINAZZATO – F. TONIOLO (a cura di), *I manoscritti miniati della Biblioteca Capitolare di Padova*, Padova, 2014.
- MAZZUCCHI 2001 A. MAZZUCCHI, *Le “fiche” di Vanni Fucci (Inf. XXV 1–3). Il contributo dell'iconografia a una disputa recente*, *Rivista di Studi Danteschi*, 1 (2001/2), 302–315.

- MAZZUCCHI 2004 A. MAZZUCCHI, *“Quegli che si lascion condurre dai loro sfrenati e bestiali appetiti a usare violenza [...] diventon monstri”*. *Lettura del canto XII dell’Inferno*, *Rivista di Studi Danteschi*, 4 (2004/2), 286–332.
- MÁTYUS 2008 MÁTYUS N., *A budapesti Dante-kódex hasonmás kiadásáról*, *Buksz*, 20 (2008/3), 215.
- MÁTYUS 2015 MÁTYUS N., *Dante-filológia, avagy Dante szövegeinek hagyománya és kiadásai*, *Filológiai Közlöny*, (2015/4), 469–493.
- MEDICA 2004a M. MEDICA, *Illustratore* (voce), in: M. Bollati – M. Boskovits (a cura di), *Dizionario biografico dei miniatori italiani. Secoli IX–XVI*, Milano, 2004, 361–362.
- MEDICA 2004b M. MEDICA, *Maestro del 1328* (voce), in: M. Bollati – M. Boskovits (a cura di), *Dizionario biografico dei miniatori italiani. Secoli IX–XVI*, Milano, 2004, 473–474.
- MEDICA 2004c M. MEDICA, *Maestro degli Antifonari di Padova* (voce), in: M. Bollati – M. Boskovits (a cura di), *Dizionario biografico dei miniatori italiani. Secoli IX–XVI*, Milano, 2004, 447–448.
- MEISS 1969 M. MEISS, *The Smiling Pages*, in: P. Brieger – M. Meiss – Ch. S. Singleton, *Illuminated manuscripts of the Divine Comedy I*, Princeton, 1969, 31–80.
- MINAZZATO 2004 M. MINAZZATO, *Maestri dell’Epistolario, dell’Evangelistario e del Messale di San Marco a Venezia* (voce), in: M. Bollati – M. Boskovits (a cura di), *Dizionario biografico dei miniatori italiani. Secoli IX–XVI*, Milano, 2004, 429–431.
- PALLUCCHINI 1964 R. PALLUCCHINI, *La pittura veneziana del Trecento*, Venezia – Roma, 1964.
- PÁL 2006 PÁL J., *L’Ungheria in Dante e la fortuna di Dante in Ungheria*, in: G. P. Marchi – Pál J. (a cura di), *Dante Alighieri: Commedia*. Biblioteca Universitaria di Budapest. Codex italicus 1, II. Studi e ricerche, Campagnola di Zevio, 2006, 3–13.
- PÁL 2016 PÁL J., *Lucifer magányossága: a Gonosz színrevitelének keresztény forrásairól*, in: Draskóczy E. – Ertl P. – Pál J. (szerk.), *Az Isteni Színjáték forrásai és hatása*, Szeged, 2016, 25–47.
- PASQUINI 2013 L. PASQUINI, *Il diavolo nell’iconografia medievale*, in: *Il diavolo nel Medioevo. Atti del XIX Convegno internazionale* (Todi, 14–17 ottobre 2012), Spoleto, 2013, 479–519.
- PASQUINI 2015 L. PASQUINI, *Diavoli e inferni nel medioevo. Origine e sviluppo delle immagini dal VI al XV secolo*, Padova, 2015.
- PASQUINI 2016 L. PASQUINI, *Fonti iconografiche della Commedia*, in: Draskóczy E. – Ertl P. – Pál J. (szerk.), *Az Isteni Színjáték forrásai és hatása*, Szeged, 2016, 125–162.
- PEGORETTI 2014 A. PEGORETTI, *Indagine su un codice dantesco. La ‘Commedia’ Egerton 943 della British Library*, Pisa, 2014.

- PELLEGRINI 2006 P. PELLEGRINI, *Le istruzioni per il miniatore. Annotazioni linguistiche*, in: G. P. Marchi – Pál J. (a cura di), *Dante Alighieri: Commedia*. Biblioteca Universitaria di Budapest. Codex italicus 1, II. Studi e ricerche, Campagnola di Zevio, 2006, 85–90.
- PETROCCHI 1966–1967 G. PETROCCHI (a cura di), *Dante Alighieri: La Commedia secondo l'antica vulgata*, Verona, 1966–1967.
- PONCHIA 2015 C. PONCHIA, *Frammenti dell'aldilà. Miniature trecentesche della Divina Commedia*, Padova, 2015.
- PONCHIA 2017 C. PONCHIA (a cura di), *La bellezza nei libri. Cultura e devozione nei codici miniati della Biblioteca Universitaria di Padova*, Catalogo della mostra, Padova, 2017, 160–164.
- PROKOPP 2006 PROKOPP M., *Il codice trecentesco della "Commedia" nella Biblioteca Universitaria di Budapest. Storia e fortuna critica*, in: G. P. Marchi – Pál J. (a cura di), *Dante Alighieri: Commedia*. Biblioteca Universitaria di Budapest. Codex italicus 1, II. Studi e ricerche, Campagnola di Zevio, 2006, 41–48.
- PROKOPP 2011 PROKOPP M., *Le illustrazioni del codice di Dante di Budapest*, in: Szegedi E. – Falvay D. (szerk.), *"Ritrar parlando il bel": Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*, Budapest, 2011, 255–265.
- STOREY 2021 H. W. STOREY, *Painting (and Writing) over Dante*, *Romanic Review*, 112 (2021/1), 158–180.
- SÜLI 2021 SÜLI T., *A keveréklények szimbolikája az Isteni színjátékban. Dante inventiói, írásos és vizuális forrásai*, PhD-disszertáció, SZTE Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2021.
- TONIOLO 2010 F. TONIOLO, *Il Maestro degli Antifonari di Padova: prassi e modelli*, in: A. C. Quintavalle (a cura di), *Medioevo: le officine*. Atti del Convegno internazionale di studi (Parma, 22–27 settembre 2009), Milano, 2010, 21–34.
- TROVATO 2020 P. TROVATO, *Qualche riflessione sui più antichi manoscritti veneti della Commedia (e specialmente su Bud, Franc e Trev)*, in: P. Geyer – M. Vannini (eds.), *Dante 2015. 750 Jahre eines europäischen Dichters*, Bonn, 2020, 177–191. URL: https://www.academia.edu/43241343/P_Trovato_Qualche_riflessione_sui_pi%C3%B9_antichi_manoscritti_veneti_della_Commedia_e_specialmente_su_Bud_Franc_e_Trev_in_P_Geyer_M_Vannini_Dante_2015_750_Jahre_eines_europ%C3%A4ischen_Dichters_Bonn_Peter_Lang_2020_177_Utols%C3%B3_megtekint%C3%A9s_2023_04_15.
- VÍGH 2021a VÍGH É., «Con un sol cenno» (Par. XXII 101). *Il linguaggio dei gesti nella Commedia*, *Rivista di Studi Italiani*, 39 (2021/3), 157–184.
- VÍGH 2021b VÍGH É., „Egyetlen intéssel” (Par. XXII 101). *Testbeszéd Dante Színjátékában*, *Tiszatáj*, 75 (2021/9), 55–67.
- VOLKMANN 1897 L. VOLKMANN, *Iconografia dantesca*, Leipzig, 1897.
- WITTE 1879 K. WITTE, *Dante-Forschungen: Altes und neues*, Heilbronn, 1879.

The Dynamics of the Text–Image Interactions in a 14th-century Italian Manuscript: The Miniatures of the *Codex Italicus 1*

*The Codex Italicus 1, held at the University Library in Budapest, contains a unique, yet fragmented version of Dante's Commedia written in an early Northern Italian dialect. The text is enriched by a series of contemporary illustrations by an unknown master, traced back to the Venetian court of Doge Andrea Dandolo around 1345. This paper focuses on the dynamics of the text–image interactions in this codex and compares the illustrations with the text to identify at which points the illustrator followed the actual text, the postillator's instructions, or traditional medieval iconography. I am proposing a new hypothesis of the codex's origins, assuming a connection between Codex Italicus 1 and the Angevin court in Hungary. Furthermore, I argue that the master of our codex is identical to the illustrator of a contemporary manuscript preserved in Padua (Bartolomeo di San Concordio, *Summa de Casibus conscientiae*, Ms. 618 of the University Library of Padua).*

Keywords: Dante Alighieri, *Divine Comedy*, 14th-century manuscripts, illuminated manuscripts, Northern Italian miniatures, commission of illuminated codices

Képek

1. kép. A „Magister” iniciáléja. (Bartolomeo di San Concordio, *Summa de Casibus conscientiae*, Padova, Biblioteca Universitaria di Padova, Ms. 618, f. 134v)

2. kép. Dante és Vergilius a „költők szép iskolájával”, (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1, f. 4r*])

3. kép. Dante és Vergilius találkozás a nagy szellemekkel, vagyis ókori hősökkel. (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1, f. 4v, első miniatura*])

4. kép. A „Quarta” iniciáléja. (Padova, Biblioteca Universitaria di Padova, Ms. 618, f. 181v)

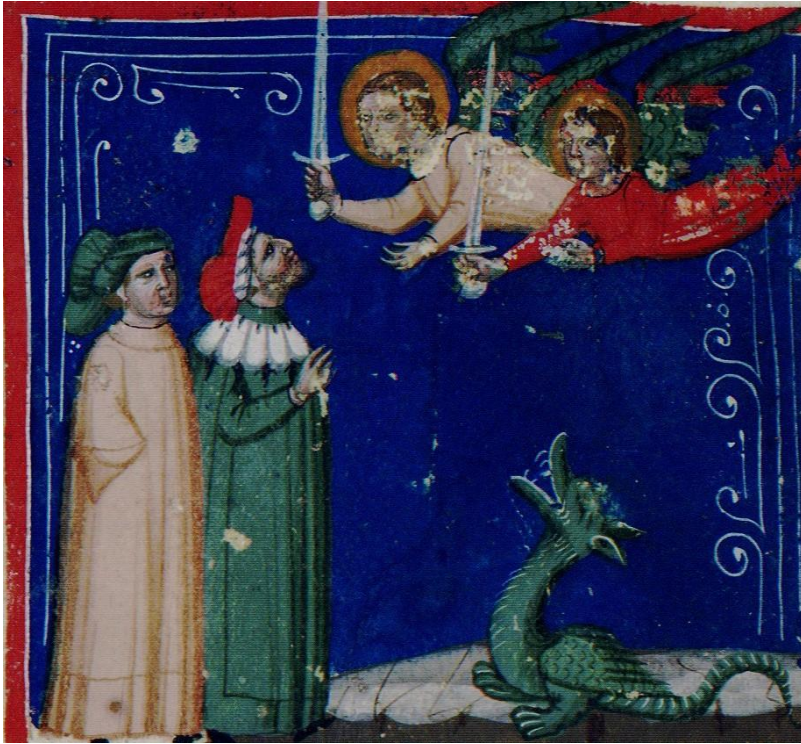
5. kép. A Purgatórium kapuőr-angyala (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, Cod. Ital. 1, f. 35r])

6. kép. Vergilius és Beatrice (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, Cod. Ital. 1, f. 2r)

7. kép. A „Sacerdos” iniciáléja (Padova, Biblioteca Universitaria di Padova, Ms. 618, f. 193r)

8. kép. Dante és Vergilius a zöldszárnú angyalokkal és a kígyóval. (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1, f. 34r*])

9. kép. Vergilius és Dante találkozása Farinata degli Ubertivel. (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1, f. 9v*])

10. kép. A fősvények és pénzszerők (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1, f. 6v*])

11. kép. Tolvajok a pokolban (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1, f. 20v*])

12. kép. Charón (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1, f. 3r*])

13. kép. Charón (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1, f. 3v*])

14. kép. Minós (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1, f. 4v*])

15. kép. Minotaurus (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1*, 10v])

16. kép. A kentaurok (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1*, f. 11r])

17. kép. Lucifer (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1*, f. 27r])

18. kép. Dante és Vergilius elhagyja a Poklot (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár [EK, *Cod. Ital. 1*, f. 27v])

VÍGH ÉVA

Testbeszéd és fiziognomikus jelek olvasata Andrea Mantegna *Az Erény diadala* című festményén

*Giovan Battista Della Porta fiziognómiai főműve előszavában megállapítja, hogy a fiziognómia nemcsak morálfilozófiai vélekedések tárgya és eszköze, de költők, festők és szobrászok sajátja is, amely segítségével az ábrázolt alak jellemét és érzelmeit közvetítik az értő olvasónak. E tanulmány célja a fiziognómiai jelek által magyarázott testbeszéd és a lélek művészi ábrázolása közötti kapcsolat vizsgálata ikonográfiai példák segítségével, Andrea Mantegna *Az Erény diadala* című festményén ábrázolt Erények és Bűnök elemzésével.*

Kulcsszavak: Giovan Battista Della Porta, fiziognómia, testbeszéd, Andrea Mantegna, *Az Erény diadala*

A fiziognómiával foglalkozó – és főleg az irodalmi művekben a fiziognómiai jegyekkel nyomon követhető lélek- és jellemábrázolást vizsgáló – tanulmányaimban gyakran (fel)idézem Giovan Battista Della Porta, a 16–17. század legnagyobb hatású és európai sikerű fiziognómiai értekezésének szerzőjétől vett alábbi megállapítást: „S költők és festők sajátja is e tudomány, akik verseikben és festményeiken különböző viselkedésű embereket mutatnak be jellemvonásaikat leírva, ahogyan azt Homérosz, Vergilius, Ovidius, Plautus, Terentius tette komédiáikban, Euripidész és Szophoklész tragédiáikban, vagy ahogyan az ókori mesterek a bronzérmeken és márványszobrokon tették”.¹ A fiziognómia tehát az ókor óta nemcsak a mindennapi életben és az etikai megfontolások – az ember erkölceinek dekódolása – során alkalmazható tudomány, de haszna az irodalmi és művészi jellemábrázolás esz-

¹ DELLA PORTA (2013: 4). E tanulmányban valamennyi idegen nyelvű szöveg fordítása saját. Ha más fordításból idézek, azt mindig külön jelölöm. A továbbiakban – a Della Porta e művéből történő gyakori idézés okán – nem lábjegyzetben hivatkozom rá, hanem a főszövegben, közvetlenül az idézet után kizárólag az oldalszámot jelzem.

közeként is alapvető. Della Porta, mint ismeretes, a 16. század végén zseniális összevetésben jegyezte le mindazt, amit az antik és reneszánsz kori szerzők – hosszabb-rövidebb megfogalmazásokban – a művészi ábrázolás alapvető kritériumaként kezeltek: korszakokat átfogó, összegző értekezése a későbbi századokban ezért is forrásértékűnek bizonyult.

A test jeleinek megismerése és vizualizálása, amely a 15. századtól kezdve egyre nagyobb teret nyert a művészek körében, már a korabeli művészeti értekezésekben is elméleti jelentőségre tett szert.² Az anatómia, a szimmetria és a perspektíva tanulmányozása mellett a fiziognómia a festők és szobrászok elméleti alapismereteinek szerves részét képezte. Ennek egyik legkorábbi bizonyítéka Leon Battista Alberti 1435 körül írt *De pictura* című műve, amelyből a lélek szenvedélyeinek a testen látható jegyeiről szóló megjegyzések sem hiányoznak: a melankolikus alaknak például „alacsony a homloka, lekókad a feje, és összességében minden tagja bágyadt és roskatag” – figyelmeztet Alberti. A haragvó emberek jelei ugyanilyen nyilvánvalóak, „mert lelkük lángol a haragtól, arcuk és szemük megduzzad és vörössé válik; és minden tagjuk mozgása a túláradó harag miatt gyors és heves”. Az öröm jelei is megmutatkoznak, mert a boldog és örömteli emberek „mozdulatai bizonyos testtartások révén lazák és oldottak”.³

Pomponio Gaurico, a dél-itáliai humanizmus jeles képviselője, a fiziognómia művészetekben való alkalmazását hangsúlyozza a *De sculptura* (1504) című értekezésében.⁴ A szobrásznak, aki a lélek rezdüléseit fejezi ki, ismernie kell a fiziognómia jeleit is, amelyeket jelentőségüket tekintve bizton lehet a szimmetria és a perspektíva fontosságához kapcsolni. Humanistánk a szemmel könnyen beazonosítható jelek alapján tekinti át a különböző karaktereket és viselkedési formákat, és a karaktertípusokról szerzett információit elsősorban Arisztotelész, Cicero, Plinius és Quintilianus műveiből veszi, illetve – az egész fejezet lényegét tekintve – átírja vagy egyszerűen latinra fordítja az Arisztotelészt értel-

² E kérdéskör részletes bemutatását magyarul ld. VÍGH (2007: 191–212). Olasz nyelvű, bővített változata: VÍGH (2014: 203–235).

³ Vö. ALBERTI (1980: 47).

⁴ Az értekezés fiziognómiáról szóló fejezetét magyarul vö. GAURICO (2006), in: VÍGH (2006b: 145–161). A fiziognómus Gauricóról vö. VÍGH (2013b).

mező Adamantiust. Fiziognómiai megfigyeléseit kiegészítendő hozzáad továbbá filozófusoktól, költőktől vett néhány odaillő hivatkozást. Legtöbbször idézett, kedvenc szerzői közé tartozik Homérosz, Pindarosz, Platón, Sztrabón, Xenophón, Pauszaniasz, Vergilius, Horatius, Ovidius, Statius. Ezzel a tipikusan humanista eljárással utat nyitott a festők és szobrászok számára készült kézikönyvek előtt, amelyekben aztán a fiziognómia felhasználására több-kevesebb utalást olvashatunk.

A fiziognómia történetéről szóló legújabb kutatások⁵ Leonardo da Vincit tekintik az első művésznek, aki tudatosan elemezte „a lélek mozgulatait”. Bár Leonardónak fenntartása volt a jósló fiziognómiával szemben, a festészetről összeállított posztumusz értekezése számos szakaszából kitűnik, hogy a fiziognómiának az érzelmek ábrázolását betöltő szerepével kapcsolatosan egészen más véleményen volt. A testbeszéd és a fiziognomikus jegyek fontosságát hangsúlyozza, amikor az alábbi megjegyzést teszi: „Figuráid mozgulatait hozd összhangba lelkiállapotukkal, tehát ha haragos embert ábrázolsz, az arca nehogy az ellenkezőjét mutassa, hanem olyan legyen, hogy a haragon kívül másra ne lehessen gondolni; hasonlóképpen tégy a boldogság, szomorúság, nevetés, sírás és más érzelmek esetén”. A test mozgását és anatómiáját, és az érzelmek testi jegyekben való megjelenését rendkívüli kölcsönhatásban vizsgálta, továbbá a fiziognómia etikai funkcióját is hangsúlyozta. Tekintettel arra, hogy ugyanazok az érzelmek az ember jellemétől függően másként mutatkoznak meg a testen, a jellem által meghatározott mozgulatok – megfigyelései szerint – az ember társadalmi hovatartozását és neveltetését is jelzik: „Ne fessetek a parasztnak a nemeshez vagy kifinomult egyénhez illő mozgulatokat, az erőst se fessétek gyöngéhez hasonlatosnak, sem a kurtizánokat nemes hölgyekhez illően, a férfiakat se ábrázoljátok úgy, mint a nőket”. Az odaillés (*decorum*) etikai-retorikai szabálya a legapróbb részletekig betartandó ekphrasztikus kontextusban is: „Vedd figyelembe az odaillést, tehát a mozgás, az öltözködés, a testtartás harmóniáját, és ügyelj az ábrázolandó dolgok méltóságára vagy hitványságára”. Leonardo egyébként öt pontban határozta meg, mi alapján lehet jónak tekinteni egy festményt, s ezek közül, „amit először figyelembe kell venni ahhoz,

⁵ Vö. CAROLI (1991), CAROLI (1998), MAGLI (1995: 204–222), LAURENZA (2001), BRITTON (2002).

hogy jónak ítélhessünk egy festményt az az, hogy a mozgás egyezik-e a cselekvő szellemével”.⁶ A fiziognomikus jegyekben bővelkedő testbeszéd jelentőségét tehát Leonardo alapvetőnek ítélte az alakok ábrázolásakor.

Leonardo da Vinci (valamint a humanista Leon Battista Alberti és Pomponio Gaurico) gondolatai jelzik művészeti körökben a fiziognómia antik és középkori alapokra épülő újjászületését, és ők az előhírnökei annak a folytonos gyakorlati és elméleti érdeklődésnek, amely a következő évszázadok során a fiziognómia iránt megnyilvánul. A 16–17. században a művészetről és a fiziognómiáról szóló értekezésekben a rövid, közhelyes, bár ékesszóló mondatoktól eltekintve⁷ egész sor olyan utalást találunk, amelyek a szimmetria, az arányok és a perspektíva alapismeretei mellett előírják a festőknek a fiziognómia tanulmányozását is. A fiziognómiai megközelítés mélyrehatóan és módszertani szigorral nyomon követhető – Della Porta fiziognómiai értekezésével egy időben – például Giovan Paolo Lomazzo *Trattato dell’arte de la pittura* (Milano, 1584) és az *Idea del Tempio della Pittura* (Milano, 1590) című nagy hatású műveiben. Lomazzo fiziognomikus világképe a klasszicizmus korában igen elterjedt forrásokból merített: szerzőnk nemcsak az asztrológiában, hanem általában az ezoterikus irodalomban is igen járatos volt, nem is beszélve a fiziognómiai értekezésekről. Nyilvánvalóvá tette mindenesetre, hogy a művészetekben a jellemábrázolás leghatékonyabb eszköze a fiziognómia. A fejezetekben szereplő példák a témák és érzelmek gazdagságát, valamint a 16. század végi festészetben leggyakrabban ábrázolt karaktertípusokat is bemutatják. Lomazzo szerint „a lélekben tizenegy szenvedély, avagy érzelm található: szerelem, gyűlölet, vágy, rémület, boldogság, fájdalom, remény, kétségbeesés, mérészség, félelem és harag. Mindezen érzelmekből születnek azok a mozdulatok, amelyeket a mi művészetünk képes megjeleníteni az emberi testen”.⁸

A művészeknek szóló szövegek között vannak olyanok is, amelyek nemcsak néhány fejezetet szentelnek a fiziognómiának, hanem kifejezet-

⁶ Az *Értekezés a festészetéről* címmel megjelentetett Leonardo-szövegek közül a fiziognómiával kapcsolatos több tucatnyi megjegyzésből (ford. Szabó Helga) ld. LEONARDO (2006: §§ 355; 372; 373; 403).

⁷ Mint például: „festőink tudományának a fiziognómia kitüntetett és hasznos része”. Vö. PINO (1548: 31v).

⁸ LOMAZZO (1584: 113).

ten festőknek és szobrászoknak szóló fiziognómiai értekezések. Ezek közül különös figyelmet érdemel a padovai Antonio Pellegrini műve, „amely szép rendben megtanítja, hogyan lehet a természet külső jeleiből megismerni az ember lelkének legbensőbb érzelmeit. Igen tudós és általában mindenki számára hasznos mű, különösképpen azoknak, akik a festészetben és a szobrászatban lelik örömeiket” – ahogyan a címlapon álló ajánló sorokból is kitűnik. Az először 1545-ben, *I segni de la natura ne l’huomo* (A természet jelei az emberen) címmel közzétett értekezés, a fiziognómia természeti (fiziológiai) eredetét hangsúlyozandó, a későbbiekben *Della fisionomia naturale* (A természeti fiziognómia) címmel jelent meg. A címváltoztatás mindenestre némi elmélkedésre ad okot, ugyanis rávilágít arra, amit Pellegrini kortársa, Giovan Battista Della Porta, valamint valamennyi antik és újkori fiziognómus is többszörösen leszögezett: a fiziognómia – etimológiáját is magyarázva – a természetnek a testen megjelenő jeleit értelmező tudomány. Ily módon, aki a természet jeleit magyarázza az ember kapcsán, az valójában „a természeti fiziognómiáról” beszél. S mint az 1622-es kiadás előszavában olvashatjuk, „a természet jeleiről szóló jelen könyv [...] haszonnal forgatható, hogy könnyebben megismerjük korunk híres festőinek műveit, akik oly nagy odaadással ábrázolták festményeiken az alakok legbensőbb érzelmeit”.⁹

A fiziognómia felhasználása, közvetlen utalással e tudományra (vagy hivatkozás nélkül is), az ikonológiával foglalkozó értekezésekben szintén nyomon követhető. Az ok, amiért a sok értekezés közül Cesare Ripa *Iconologia*-ját választom most példaként, nemcsak a könyv európai szintű közismertségének és népszerűségének köszönhető. Ebben a munkában számos utalást találunk ugyanis a fiziognómiára mint olyan technikai-gyakorlati támaszra, amely a bűnök és erények, a jellem vagy a viselkedés megfelelő megjelenítéséhez nélkülözhetetlen. Az első római kiadást (1593) figyelembe véve érdemes emlékeztetni, hogy Arisztotelész nevének harmincnyolc előfordulása¹⁰ közül tizenegy az arisztotelészi fiziognómiára vonatkozik. Ugyanebben a kiadásban tizenhat előfordulást talá-

⁹ PELLEGRINI (1622: 2r).

¹⁰ Ez a szám pusztán a filozófus név szerinti említésére vonatkozik, ugyanis ha csak valamelyik művéről van szó, vagy a bevett „a Filozófus” elnevezés szerepel, nem feltétlenül kerül említésre a szerző neve. E számadatok tehát mindezek figyelembevételével értendők.

lunk a „*fisonomia*” szóra, amelyek mindegyike az erkölcsiség megjelenítésével kapcsolatos. Mivel az *Iconologia* első kiadásának bővített alcíme szerint is egyértelműen „költők, festők és szobrászok számára is hasznos mű, hogy az emberi erényeket, gonoszságokat, érzelmeket és szenvedélyeket megjelenítse”,¹¹ így a fiziognómiára történő gyakori utalás is hangsúlyozottan jelzi a művészetekhez való kapcsolódását. Az érzelmek hatékony megjelenítése végett tehát a festőnek nagy figyelmet kellett szentelnie a fiziognómia által felkínált jegyek, a testbeszéd érzékeltetésére. Ripa nagyon jól ismerte mindenekelőtt (vagy talán kizárólagosan) az arisztotelészi *Physiognomonicát*, annak valamely latin vagy népi nyelvi változatát. Hivatkozásai az értekezés leíró részéből származnak, és érintik azokat az erényeket és bűnöket, amelyeknek a fiziognómiai jeleknek köszönhetően valódi arcuk van. Ripa megfogalmazásában például a rágalmazás (*maldisenza*) „öltözetének színe, a beesett szemek a rosszindulatot jelzik, ahogyan ez Arisztotelész *Fisonomiájában* olvasható”.¹² Vagy „a sima homlok Arisztotelész *Fisonomiájának* 9. fejezete szerint is a hízélgést jelenti”.¹³

A morálfilozófiai értekezések sem nélkülözhatték a fiziognómiai jegyek leírását, ami igazolja, hogy az ember morális megítélése külső (azaz fiziognómiai) megfigyeléseket is óhatatlanul figyelembe vesz. Az itáliai barokk kor legfontosabb morálfilozófiája, Emanuele Tesauro 1670-ben megjelent, természetesen arisztotelészi alapokra épülő *Filosofia morale*-ja is az erkölcsi ítéletek és a fiziognómiai megfigyelések közötti szoros kapcsolatot támasztja alá. Ez akár olyan rövid megállapításból is kiderül, amely pusztán hangsúlyozza, hogy „a lélekből indulnak ki az emberi cselekedetek, és a test a lélek eszköze”.¹⁴ A test és a lélek kölcsönössége és a mozgása közötti elválaszthatatlan relációt egy jellegzetes fiziognómiai megfigyeléssel illusztrálom:

[...] a szív, amely a középpontban van, minden kis mozgásával az emberi test egészét nagymértékben megmozgatja. Az az édes nevetés

¹¹ Ld. az 1593-as kiadás címlapiját. A további kiadások esetében bővült a felhasználók sora, de ezek (pl. éremkészítők) számára is fontos feladat volt az ábrázolt alak jellemének megragadása.

¹² RIPA (1611: 323).

¹³ RIPA (1611: 6).

¹⁴ TESAURO (1670: 446).

és szoros ölelés, ha valaki összetalálkozik egy kedves barátjával; az arc visszafogottsága és ráncolása, ha valami kellemetlen és undorító dolgot lát; az a tapsolás a kezekkel és ugrálás, ha örvendünk; a nyögések és sóhajok, ha bosszankodunk; az arc kipirulása, a szűrös szemek és a fogak összekoccanása, ha dühös az ember; a fagyos sápadtság és a végtagok remegése, ha zavarba jön: mindezek a szív belső mozgásának külső hatásai, amelyek a középpontban kicsik, ám a test egészét tekintve nagyok.¹⁵

A morálfilozófia, a fiziognómia és a művészetek viszonyának vizsgálata egy alak érzelmeinek és jellemének az értelmezéséhez viszi közelebb a nézőt. Ha tehát a lélek erényeinek és/vagy vétkeinek jelei az arcon, a testen és a viselkedésen láthatók, akkor a művészek számára, akiknek célja egy alak jellemének és/vagy érzelmeinek ábrázolása és közvetítése, a fiziognómiai jelek ismerete nélkülözhetetlen eszköz: a testen látható külső jegyek a jobbra állandó jellemet és erkölcsöket, valamint a változó érzelmeket egyaránt tükrözik. Az etika–fiziognómia–művészi ábrázolás kérdése tehát ősidők óta egyértelműen összekapcsolódik, bármely felhasználási területet vesszük is górcső alá, a fiziognomikus jegyek konstans közvetítő szerepe kétségtelen.

Nem lenne teljes a fiziognómia korabeli tudományos beágyazódását igazoló érvelés, ha nem tennék említést a testbeszéddel kapcsolatos első újkori értekezésről, Giovanni Bonifacio, *L'Arte de' cenni* (A jelek művészete) című művéről, amely a test akaratlanul is kinyilvánított mozdulatainak, gesztusainak bő félezer jelét írja le.¹⁶ Az ebben olvasható számos, fiziognómiára vonatkozó megjegyzésből is nyilvánvaló, hogy szerzőnk jól ismerte e tudomány klasszikusait Arisztoteléstől kezdve. Ám szempontunkból külön figyelemreméltó az a megállapítása, miszerint a jelek művészetét, ezt az „állandó nyelvezetet [...] különösen a festészetben érzékelhetjük, amelyet – lévén a gesztusokat és a testmozgást, következőképpen az ember érzelmeit közvetítő mesterfogás – valamennyi ember, élvezetes módon, egyformán megért”.¹⁷ A festészetet ugyanis, mondja Bonifacio, „bár eltérő nyelvet használ, mégis minden nép egye-

¹⁵ TESAURO (1670: 436).

¹⁶ A *L'Arte de' cenni* jellemző fiziognomikus látásmódról vö. VÍGH (2013a).

¹⁷ BONIFACIO (1616: 12).

temlegesen megérti, ami viszont a költészet esetében nem valósul meg. [...] A kiváló festők és szobrászok etikusok is, vagyis nemcsak képmást ábrázolnak, hanem erkölcsöket és érzelmeket is, s ezt bizonyos testtartások és gesztusok utánzásával teszik.”¹⁸

E rövid bevezetés után, amelyben e kapcsolati háló elméleti vonatkozásait szerettem volna felidézni és jelezni, nézzük most a gyakorlatban, hogyan tudjuk felhasználni egy festmény elemzése során a fiziognómiai jeleken alapuló testbeszédet abból az alapfeltételezésből kiindulva, miszerint a művész maga is tudatosan élt a jellemábrázolás és az érzelmek ábrázolásának eme nélkülözhetetlen eszközével. Andrea Mantegna *Az Erény diadala* – avagy *Minerva kiúzi a Bűnöket az Erények kertjéből* – címen ismert, 1502 körül befejezett festményét választottam a téma okán (1. ábra): első-sorban a különféle bűnöket szimbolizáló alakok testbeszédét kívánom értelmezni fiziognómiai idézetekkel is alátámasztott érvelések révén.

1. ábra: Andrea Mantegna, *Az Erény diadala*, 1502k, Párizs, Louvre Múzeum

Andrea Mantegna képe Isabella d'Estének a mantovai Szt. György kastélyban lévő *studiolóját* díszítette, majd a rendkívül gazdag, impozáns Gonzaga-vagyon felaprózása és eladási procedúrája egyik mozzanataként 1627-ben került Franciaországba ajándék gyanánt Richelieu-höz,

¹⁸ BONIFACIO (1616: 556–557).

később XIV. Lajos gyűjteményébe, onnan pedig a Louvre-ba. A festmény az Erény szimbolikus kertjét ábrázolja, amelyet a Bűnök elfoglaltak, és mocsárrá változtattak. És valóban: a Bűnt szimbolizáló legtöbb alak a mocsár mellett helyezkedik el, lévén a posvány a lelki tehetetlenség, sőt a lélek halálának is a jelképe. A festmény ikonográfiája, amelynek irodalmi alapját Boccaccio *De genealogia deorum*-ja és a *Hypnerotomachia Poliphili* egyes jelenetei képezték az Isabella d'Este szolgálatában álló Paride da Ceresara¹⁹ útmutatásai alapján, egy komplex, mozgalmas, mégis kiegyensúlyozott kompozíciót tár elénk. Az alakok elhelyezését és mozdulatait tekintve szinte teátrális jelenetet látunk, kertre utaló, háttérként szolgáló, gazdag növényornamentikával.

Balról, sisakkal, lándzsával és mellvérttel felfegyverkezve, és a győzelmet jelképező törött lándzsával Minerva – a bölcsesség, az igazságos háború, a kézművesség istennője – harcos pózt öltve indul a Bűnök kiűzésére az Erények kertjéből. Közvetlenül előtte, – a művészettörténetek egy része által Dianával és Szűziességgel azonosított – két nőalak látható íjjal, nyíllal és kialudt fáklyával.²⁰ Arckifejezésük és gesztusaik a Bűnök kiváltotta felháborodást és kiűzésüket célzó elszántságot mutatnak. Éppen testbeszédük mond ellen azon művészettörténeteszek véleményének, miszerint Venus nimfáit személyesíti meg a két hölgy.²¹ A festményen szereplő – fiziognomikus szempontból eddig még nem vizsgált – harmincöt alak közül néhány az őket övező ellentmondások miatt jobbra kimaradt a művészettörténeti elemzésekből, vagy értelmezésük ellentmondó. E két nőalakon kívül hasonló a helyzet Pegazus

¹⁹ Paride da Ceresara (1466–1532k) humanista, költő, ezoterikus tudományokban jártas alkimista és asztrológus volt, aki Patrizio Tricasso néven nemcsak erotikus szonetteket tett közzé. A fiziognómia iránti érdeklődését igazolja az *Expositione del Tricasso Mantuano sopra il Cocle* (Venezia, 1525) című művének megjelentetése, amely a Coclesnak mondott Bartolomeo della Rocca fiziognómiai művét (*Chiromantie ac physionomie anastasis*, 1504) kritikus szemlélettel elemzi. Továbbá megjelent a tenyérjósással foglalkozó, *Epitoma Chyromantico di Patritio Tricasso da Ceresari mantovano* (Venezia, 1535) című értekezése is. A mantovai udvar szolgálatában, Isabella d'Este *studiolójának* és az azt díszítő festmények allegorikus-mitológiai jeleneteinek ötletadójaként is ismert volt. Fiziognómiai érdeklődésének ismeretében pedig a Mantegna festményén bemutatott testbeszéd még tudatosabb útmutatást sejtet.

²⁰ VERHEYEN (1971: 35) a két nőt istennőkként értelmezi.

²¹ Vö. LIGHTBOWN (1986: 206).

bal válla fölött, a parton lévő, kart karba öltve ábrázolt hölgyekkel is,²² akiknek szabályos arca, mozdulata, testtartása erényes alakra enged következtetni a fiziognómiai vizsgálódás alapján. Mivel a képen az erények felöltözve, a bűnök meztelen vannak megjelenítve, emiatt is az erények közé illesztendő, s egyikük kezében – az immár lefegyverzett – Cupido nyila látható (vö. 7. ábrán a háttérben).

Az égen a Minervához társuló kardinális erényeket megszemélyesítő nőalakok láthatók felhőbe burkolva: az Igazságosságot karddal és mérleggel, az Erőt Herkules bunkósbotjával, a Mértékletességet pedig – a visszafogott ivásra utalva – vizes kancsóból boros kancsóba vizet öntve ábrázolta a festő. A kép jobb szélén pedig egy kis papírtekercsre írott sorok (ET MIHI VIRTVTVM MATRI / SVCCVRRITE DIVI) feltehetőleg a Bölcsesség kardinális erényére utalnak, aki az Erények anyjaként kéri az istenek segítségét. Minerva mögött balra pedig a babérfává átváltozott Daphné festette le Mantegna (2. ábra), latin, valamint görög és héber írást imitáló papírtekercsekkel körülvéve. A szöveg az Erények isteni társait hívja az égből, hogy a szörnyekként definiált Bűnök kiűzésére álljanak készen: AGITE PELLITE SEDIBVS NOSTRIS / FOEDA HAEC VICIORVM MONSTRA / VIRTVTVM COELITVS ADNOS / REDEVNTIVM / DIVAE COMITES.²³ Daphné, tekintve izgatott arckifejezését, riadt szemét, Minerva ösztökélésére nyitott száját, a háttérben is az erényes küzdelem résztvevője.

2. ábra: Daphné arca

3. ábra: Minerva arca

²² Jóllehet véleményem szerint egyértelműen Erényeket testesítenek meg, az ellentmondó állásfoglalásokkal kapcsolatban vö. VERHEYEN (1971: 35), LIGHTBOWN (1986: 205).

²³ A feliratokat a festményen látható átiratban hozom.

A mitológiában és az ókori költőknél Minervát szőkének ábrázolják (3. ábra), „mivel az erő és tudás istennője, és a szőke szín közepes árnyalatú; és ezért erőt mutat, és a szőkék pedig lendületesek, és az oroszánra utalnak” (416) – ahogyan Della Porta jellemzi *Fisonomiájában* Minerva alakját. Az oroszán arckifejezése, sörénye, testalkata is az ideális férfi/uralkodó zoomorf képe, és az oroszán külső (és következésképpen belső) tulajdonságaira alapoz. Érdeemes elidőzni Minerva szemének színén is, amelyet Mantegna a homéroszi hagyományhoz híven festett kékre. A fiziognómia természetesen részletes magyarázatot ad a kék szeműek jellemére vonatkozóan. Della Portánál, *A nagy, határozott tekintetű és ragyogó kék szemek* című alfejezet összefoglalójában az alábbiakat olvashatjuk:

a kék szín felé hajló szemek éles intellektusú és nagyon hűséges embert mutatnak. Ez a kék szín valahol a világos és a sötét között van, és az agy igen mértéktartó temperamentumát mutatja, és így jó értelmi képességet és jó természetet, amely távol áll a harag és a melankólia égető érzésétől. Ezt a színt Homérosz és az összes költő Minerva, a bátorság és a bölcsesség istennője szemének tulajdonítja (333).

Az arányos, ezért szépnek tartott arc azt a lelkierőt, koncentrációt és feszültséget jelzi, amellyel a kihívásnak képes megfelelni.

A Mantegna festményén látható többi alak a Bűnök megszemélyesítője.²⁴ Minerva, valamint Diana és Szűziesség alakja között egy női szatír, egy szatír-anya látható, három gyermekét a karjában tartva (4. ábra), míg a negyediket kézen fogva vezeti. Mindannyian természetesen kecskelábúak, ám lábukat pettyezett-csíkozott szőr fedi, ami szintén a bujaságra utaló zooszimbólum: a párduchoz/leopárdhoz – számos egyéb szimbolikája mellett – a reneszánsz kor előszeretettel társította kecsessége, szépsége okán a paráznaságot is.²⁵ A kecses bestia foltos bundája vétkes lelkének külső bizonyítéka.

²⁴ A képen szereplő néhány alak azonosítása mindazonáltal, mint már utaltam rá, nem egyértelmű. Nem kevés a bizonytalanság a kép jobb oldalán, a háttérben, a kerten túli világot benépesítő (bűnös) alakokkal kapcsolatban, különösen abban a kérdésben, hogy a festmény fő témájához miként viszonyulnak. A különféle összefüggések kapcsán ld. KALLINS (1994: 35–43).

²⁵ Vö. PIERIO VALERIANO (1625: 142). A párduc szimbolikáját összefoglalóan ld. VÍGH (2019: 255–258). Részletes elemzését, különösen az ikonológiára vonatkoztatva vö. VÍGH (2018).

4. ábra: Női szatír gyermekeivel

Az arisztotelészi fiziognómia óta a párdúc a nőiesség zoomorf alakja. Ripa az *Iconologiájában* a humanista Cristoforo Landinóra – Plinius 15. század végi fordítójára – hivatkozva mondja, hogy csíkos, foltos bundája vétkes bujaságát mutatja, ami különösen a nőket jellemzi.²⁶ Plinius párdúc-leírását is a bujaság bűnéhez társítva alakítja át Ripa, hogy végül megállapíthassa: „ez vonzza ugyan az embert, de utána felemészti idejét, pénzét, hírnevét, testén és lelkén is foltot hagy és lealacsonyítja, amikor a bűn és maga a Démon szolgájává teszi”.²⁷ A reneszánsz kori festészetben gyakori a mitológiai történetek felelevenítései a mámor

egyik attribútumaként a Venus és Bacchus kegyeit kereső, olykor Bacchus kocsiába fogva megjelenített párdúc ábrázolása. Valószínűsíthető, hogy Mantegna is ezért társította a kecskelábak és -fül ábrázolásához a nagymacska bundájának mintázatát.

A szőrös lábakra vonatkozó fiziognómiai észrevételek kapcsán olvassuk ismét Della Portát: „akiknek szőrös a lábuk, paráznák, ahogyan Arisztotelész írja. [...] Kecse arcvonásokkal, bakkecske lábakkal és egy pásztor és nőténykecske nászából született kecske patáival festik le (Pánt), ahogyan Ailianosz írja. És valamennyi kecskeféle kéjsóvár” (409–410). Della Porta minden lelkialkathoz a megfelelő állatokat is mellé rendeli, eszerint a parázna embert a „majomhoz, a szarvashoz, a bakkecskéhez, a disznóhoz, a kakashoz és a párdúchoz lehet társítani” (521). Az átmeneti érzelmekre tekintettel a szatírhölgy arca, haja és a kézen fogva vitt gyermek arckifejezése a félelem nyilvánvaló jegyeit mutatja: „azoknak, akik nagyon félnek, égnek áll a hajuk, mint Arisztotelész mondja a *Fisonomiájában*” (390). A sápadtság is lehet a félelem fiziognómiai jele: „akik félnek, elsápadnak, mivel a vér a félelemtől a szív legrejtettebb zugában búvik meg, hogy védje; ennek következtében az arc,

²⁶ RIPA (1611: 314).

²⁷ RIPA (1611: 314).

megfosztva a vér vörös színétől, sápadttá válik; ugyanis a vér az, amely élénkké teszi az arcot” (431). Mantegna tehát a szatír-anyát és gyermekeit ábrázolva, a rettenet külső jegyeit is fiziognómiai precizitással jelenítette meg.

Minerva a paráznaság megszemélyesítői felett röpdöső Cupidókat is el akarja űzni, akik közül néhányuk arcát uhu- és bagolymaszok fedik. A bagoly ugyanis nemcsak Pallasz, a bölcsesség szent madara, de egy sor negatív szimbólika állatalakja is, egyebek mellett a csalárdság, a boszorkányság, a bűnös lélek zooszimbóluma.²⁸ A Cupidók között külön figyelmet érdemel az álarcot nem hordó, idősebb férfifejjel ábrázolt, egy kéjsóvár vénember arckifejezését mutató alak (5–6. ábra). Della Porta fiziológiai magyarázata a testnedvekre helyezi a hangsúlyt, ám összefoglalója szerint: „a sötét, ködös szemek, amelyek mielőtt becsukódnának, mozdulatlanul felfelé tekintenek”²⁹ a mértéktelenek és a kéjsóvárok jegye. Ugyanakkor, „akinek csillogó szeme van, az kéjsóvár. És Arisztotelész a *Fisonomiájában* a kakasra és a hollóra utal” (348). A kéjsóvárság további jegyei a „kidagadó vénák” (27), valamint tudvalevő, hogy „Arisztotelész *Fisonomiájának* régi fordítása szerint azok, akiknek hollóorruk van, és a homlokuk kerek, kéjsóvárok” (154). Ami persze nem jelenti azt, hogy ne lehetne a lapított orr is a paráznaság jele, miként a képen szereplő (lentebb tárgyalt) Kentaur kapcsán is említésre kerül. Akiknek túlságosan vaskos a lábikrájuk, „ellenszenvesek és szégyentelenek és kéjsóvárok” (285), és ugyan a néma képekből nem derül ki, de a durva, rekedtes hang is a parázna lelkiállapot jele (211). A paráznaság – gyakran ellentmondásosnak látszó – fiziognómiai jegyeinek külön fejezetet lehetne szentelni, így most elégedjünk meg a fenti testi jelek és a Mantegna-képen látható Cupido figura közötti összevetés néhány példájával.

²⁸ Vö. VÍGH (2019: 15–19).

²⁹ DELLA PORTA (2013: 520). Érdekes egy pillantást vetnünk a 16–17. századi számtalan *Zsuzsanna és a vénék* ábrázolásában is felismerhető, kéjvágytól fűtött vénék fiziognómiai jegyeire: ld. például Tintorettonak a Louvre-ban, Van Dycknak a müncheni képtárban, Artemisia Gentileschinek Pommersfeldenben, Annibale Carraccinak a Galleria Doria Pamphilj-ben, Rembrandtnak Berlinben vagy Lorenzo Lottónak az Uffiziben látható képét.

5–6. ábra: Cupidók

A képen majdnem középen látható a földi Venus félig mezítelen alakja (7. ábra), aki egy áttetsző, zöld lepelbe burkolózik, és az alantas ösztönök, az állhatatlanság és az ördög hatalmát megszemélyesítő Kentaur³⁰ (8. ábra) hátán áll. A kéjvágyat szimbolizáló földi Venust – Cesare Ripát idézve – „a kéjes ölelésvágy miatt ábrázolták meztelenül, vagy pedig azért is, mert aki a mindig a kéjes gyönyörök után kajtat, gyakran minden javától lecsupaszítva és megfosztva marad”.³¹ A Kentaur arckifejezésének fiziognómiai jegyei, kéjsóvár tekintete, lapos orra, bemélyedt, kissé nyitott szája³² is a vágy testi kifejeződése. Hegyes, hosszú, szőrös füle is, akár a szatíroknak, a kéjvágyra utal.³³

7. ábra: A földi Venus és egy Kentaur
(a háttérben két nőalkal)

8. ábra: A Kentaur arca

³⁰ Zooszimbolikáját vö. VÍGH (2019: 176–178).

³¹ RIPA (1611: 58).

³² Vö. DELLA PORTA (2013: 349; 158–160; 219–220).

³³ Vö. DELLA PORTA (2013: 53–54).

A Kentaur alakja a bűnök fertőjét szimbolizáló mocsárban áll, ahol a további bűnöket szimbolizáló alakok beazonosítását olykor feliratok is segítik. Közvetlenül Minerva lábainál, a mocsár szélén Ovidius *Remedia Amoris* című művéből vett sor (v. 129) alkotja a feliratot (OTIA SI TOLLAS PERIERE CUPIDINIS ARCUS), amely az *Otium*, a Semmittevés figurájára utal, akit cselekvőképtelensége miatt karok nélküli idős nőként ábrázolt Mantegna. A Semmittevést kötéllel vezeti rongyos ingbe öltözve *Inertia*, a Tunyaság (9. ábra). Nemcsak a kötél értelmezéséhez érdemes Cesare Ripát felidézni: a Tunyaság ugyanis öreg, csúf nőként ábrázolandó, ostoba, érzéketlen arckifejezéssel, rongyokba öltözve (mivel a semmittevés szegénységet, nyomort indukál), és „a kötél azt jelzi, hogy a tunyaság megköti és legyőzi az embereket, és működésképtelenné teszi őket”.³⁴

9. ábra: *Otium* és *Inertia* alakja

A bőr sápadt tónusa a Della Porta által idézett orvosok véleménye szerint egyértelmű jegy: „a fakó szín a pleghma meglétére és a melankóliára enged következtetni” (431). A salernói orvosi iskola versbe szedett megfigyeléseit felidézve „a phlegma fehérre festi az ember arcát / alacsonnyá és kövérré formálja a testalkatát; / aluszékony és a tanulásnak nem barátja; / bárdolatlan elme, lusta és lassú a mozgása [...]” (42–43). Della Porta fiziológiai magyarázatot is hozzáfűz, miszerint a négy testnedv közül a nyák túltengése okán „a semmittevés cimborái, s mivel a testnedvük nehéz, nehezen mozdulnak és sokat alszanak az agy hideg-

³⁴ RIPA (1611: 2–4).

sége miatt, tekintve, hogy az álmoság a nedves és a hideg következménye. Nehéz felfogásúak [...], testszínük halovány, mert a bőr fehérségét a vér hiánya okozza, s a kevés vér fehér színűvé tesz, mondja Avicenna” (43). Továbbá „mivel a phlegma túltengése az agyban ostobaságot okoz, [...] a phlegma még a letargia oka is egyben” (24). A sápatag testszín a lusta, nem hatékony, haszontalan embernek is ismertetőjegye: „Gálénosz azt mondja, hogy a phlegma uralmából következik a hatástalanság” (547). Az arc és mindenekelőtt a tekintet kifejezése is könnyen értelmezhető a fiziognómia jeleivel. Della Portánál olvashatjuk, hogy a szemek „beesetté és fénytelenné válnak a fájdalomtól és szomorúságtól”, és a tekintet mindig rezignált vagy a szem félig csukott (349).

10. ábra: Majomszerű lény

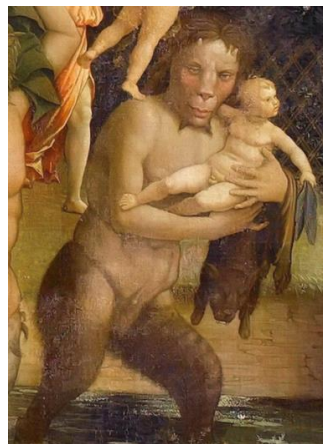
A továbbiakban a kép közepén látható figura fiziognómiai jegyeit vesszük górcső alá: egy sötét bőrű, majomszerű szörnyeteg összetett alakját (10. ábra). Ez a lény, akinek mellei nemi attribútumaiban különböznek, a nemek és a vétkek kombinációját jelképezi és központi helyzete a festményen már sugallja azoknak a gonoszságoknak az elsődleges szerepét, amelyek a bal karján lévő tekercsen is olvashatók: a halhatatlan gyűlölet, a csalás és a rosszindulat (*Immortale Odium / Frars et Malitiae*) jelképe. A vállán négy zsákot cipel, amelyekben a gonoszság (*Mala*), a rosszabb gonoszság (*Peiora*) és a legrosszabb gonoszság (*Pessima*) magvait (*Semina*) hordozza, s amelyekkel gyűlöletet, csalást és rosszindulatot vet. A hóna alatt két címke van, amelyek közül csak az egyik olvasható, valószínűleg a görög Ζελοσ (Féltékenység).

A majom jobbára negatív konnotációval bír a keresztény ikonográfiában. Az ember állati ösztöneinek torz képmásaként a kísértést, az ördög hatalmát és a gonosz megtestesülését szimbolizálja.³⁵ Della Porta *Fisonomia dell'huomó*-jában mintegy hatvan utalást találunk a majomra (ezek fele a nőténymajmot említi), akinek a vonásai többnyire a csúf erkölcstelenségek

³⁵ A majom gazdag szimbolikáját és változatos értelmezését egy nemrégiben megjelent kötet is kiválóan illusztrálja: BOULERIE–KOVÁCS (2019).

jelei. Külön tanulmányt lehetne e szimbolikának szentelni, most azonban – tekintettel a terjedelmi határookra – pusztán néhány példát idézek fel. A sötét testszín, Della Porta által összegyűjtött fiziognómiai megfigyelések szerint, „ravasz és rabló természet [...], rosszindulat és csalárd jellem” ismertetőjegye (vö. 428–429). A színlelés, a tettetés, de főleg a rosszindulat zooszimbóluma, amit a nagyon beesett, kicsiny szemek [53; 305; 325] és kis fülek is tanúsítanak. Della Porta egy sor ókori fiziognómus példái közül válogat: „akinek nagyon kicsi a füle, az hebehurgya, tolvaj és kéjsóvár, és ezt Arisztotelész írta Sándornak. [...] rossz erkölcsű, tolvaj és kéjsóvár. Galénosz [...] azt mondja, hogy a kis fülek rossz erkölcsöket jeleznek. Polemon és Adamantius szerint a kis fülek rosszindulatú és álnok embereket mutatnak” (144). Lapított orra szintén kéjsóvárság jele (159); testéhez arányítottan kis arca hitvány lelkű embereknek is árulkodó jegye (173); tudatlan is, mert alsó ajka fölé nyúlik a felső ajka (181); a keskeny, gyöngye háta puhány jellemre utal (237); a száraz, lapos fenék rosszindulatot jelez (276); cserepes, száraz kéz, rövid, durva ujjak szintén a majomra jellemzők, és a rosszindulatú ember jegyei (297); a rosszindulatú és ravasz embereket ezzel az állattal lehet azonosítani (vö. 179; 485–486); kéjsóvárok és szimulánsok is (521). Nem folytatom, hiszen így is egyértelmű a kép: a Mantegna által lefestett majomszerű lény a rosszindulat bűnének minden testi jegyét magán viseli.

A következő megszemélyesítés egy orosz-lánfej-szerű szatírt ábrázol, aki egy gyermeket és egy párducbundát tart a karjában (11. ábra), jelezve ezzel a vadállati ösztönöket: a felirattal nem azonosított alak szintén a nemi gerjedelem, a kéjsóvárság szimbóluma lehet, amire a párducbunda is utal. Vezérlő kartus hiányában a művészettörténészek számára az alak beazonosítását és leírását a *Virtus Combusta* elnevezéssel ismert, befejezetlen Mantegna-rajz vizsgálata tette lehetővé.³⁶ A teljesen emberi megjelenésű, aranyhajú gyermek Amorrallal azonosítható, aki bal kezében a harcban levágott szárnyait tartja.

11. ábra: Szatír

³⁶ A vizsgálat részletesen olvasható: TANIMOTO–VERRI–SAUNDERS–CHAPMAN–RAYNER–BESCOBY (2009).

Mantegna képének jobb oldalán, a mocsárban látható három alak testbeszédének fiziognómiai szempontú értelmezése igazán gazdag. A három figura (12. ábra) a felcímkézett fejpántjáról is könnyen beazonosítható: a koronás Tudatlanság (*Ignorancia*) elhízott testét a Hálátlanság (*Ingratitudo*) és a Kapzsiság (*Avaricia*) cipeli. A koronás Tudatlanság egy kövér, vak nőalak. Mantegna számára a tudatlanság mindig is az egyik fő ellenség, aki fiziognómiailag könnyen felismerhető: kövér, húsos, formátlan arcú, rosszul látó, sőt vak figura. Cesare Ripa *Iconológiájában* is azért ábrázolandó vaknak, mert a tudatlanság a lélek vaksága, amikor az ember „intellektusából eredő helytelen felfogás miatt az erény egyenes útjáról letérve”³⁷ éli az életét. És a beesett szemek, az ernyedtt szempilláik mellett az arcuk nem derűs, hanem zaklatott, homlokuk nem sima, hanem összeráncolt (vö. 125), ami a három alak vétkes, de egyben boldogtalan létének fiziognómiai képe.

12. ábra: *Ignorancia, Avaricia és Ingratitudo*

A Tudatlanság kapcsán Ripa tisztán fiziognómiai megfigyelése a fiziognómiai feltevés egyik alaptörvényére hívja fel a figyelmet: „A tudatlanság csúnyává teszi az arcot, mert ahogyan a bölcsesség szépsége ragyog az emberi természetben, ennek megfelelően a tudatlanság rútsága durvává és csúffá teszi”.³⁸ Della Portát olvasva részletesen tájékozódhatunk

³⁷ RIPA (1611: 240).

³⁸ RIPA (1611: 240).

az egész testre vonatkozóan: a kövér, puha és nedvességet mutató test ostoba embert jelöl (vö. 458–459), „a nagy, kemény has falánkságot és ostobaságot mutat” (256); „a kidülledt szemek [...] ostobaságot jeleznek” (319), akárcsak a szinte vak, „a merev tekintet” (354), s ha – mint Mantegna festményén – „felfelé fordul a tekintet, ez a túlzott evés és ivás [...], Rhazes szerint szégyentelenség és ostobaság jele” (321). Továbbá Della Porta szerint „az ujjak vastagsága és rövidsége tudatlanságot és ostobaságot jelez” (270); „a rövid karok a tudatlan ember jelei” (263), akárcsak „a nagyon húsos, kövér lábak” (vö. 289). A húsos arc és általában „minden telt és kövér arc tudatlanságot és magát az élvezeteknek átadó embert mutat” (178). Az arc rendezetlen mozgása és az aránytalan test szintén a tudatlanság jelei (vö. 200). Az arc részleteit tekintve a homlok jegyei is a tudatlanságot hangsúlyozzák: „az alacsony homlokú emberek nagyon tudatlanok, lásd a disznó homlokával való hasonlóságot” (120). Ugyan a Tudatlanság fülét Mantegna festményén rendezetlen haj takarja, de biztosan gondolhatjuk, hogy nagy és elálló fülei az ostobaságot hangsúlyozzák (vö. 142). Így valójában minden olyan jel, amely eltér az arisztotelészi középtől, valamilyen erkölcstelenségre hajlamos jellemvonást közvetít.

A fentiekben összefoglalt jellemzők még részletesebben idézett fiziognómiai jegyekkel (és zoomorf hasonlatokkal) bővítve tökéletesen jellemzik a Mantegna által festett Tudatlanság figuráját. Hasonló a helyzet, amikor a Kapzsiság bűnét vesszük szemügyre. Ripánál a Kapzsiság „sápadt és sovány nő, aki megjelenésében gondterheltséget és melankóliát mutat”: sápadtság, soványság, fekete haj, nyúzott arc jelzi az állandó gondot, „hogy magáénak tudja mindazt, ami a másé, tekintet nélkül a többi emberre, és a törvényt vagy bármiféle megállapodást sem tisztelve”.³⁹ Az *Iconologia* erkölcsi üzenete ékesszóló, amikor e főbűnhöz társuló egyéb bűnöket is felsorolja: „a kapzsiság a fösvény emberben kegyetlenséget, csalást, viszályt, hálátlanságot, árulást szül, és mindenben eltávolítja őt az igazságosságtól, a szeretettől, a hittől, a jámborságtól és minden erkölcsi és keresztény erénytől”. Mindenképpen „öregnek festik le, mert [...] minden hitványság szülőanyjának nevezik”.⁴⁰

³⁹ RIPA (1611: 34–35).

⁴⁰ RIPA (1611: 37).

Della Porta „lefelé néző szemeket tulajdonít neki, [ami azt mutatja, hogy] ravasz, hazug, áruló, fösvény és lusta” (138). A Mantegna által megfestett alak öreg, sovány, aszott keblekkel, ráncos és szomorú arccal, sötét, kicsiny szemekkel, a Della Porta által egybegyűjtött fiziognómiai jegyekkel összhangban. Eszerint ugyanis kis szemek, merev tekintet, görbe hát, megtört test, ráncolt homlok, összeszorított, görbe ujjak jellemzik (512–513), vállát behúzza (248), arca beesett (174). Az irigy és kapzsi embert a fekete epe bősége miatt a melankolikus vérmérséklet jellemzi (38–39).

A harmadik alak a Hálátlanság, egy hegyes orrú nő, aki haragos, méltatlankodó pillantással tekint az Erény harcára, ami Della Portánál „goromba, hízelgő, torkos, kegyetlen, haragvó, könyörtelen és tapintatlan” tulajdonságot sejtet (51). Cesare Ripa *Iconologiájában* „a hálátlanság a mocskos és hitvány lélekben rejlő rosszindulat, ami miatt az ember nem vesz tudomást Isten és a felebarát iránt tanúsítandó jótettekről, úgyhogy a jelenbéli jóról megfeledkezve zavaros vággyal mindig a jövőre ácsingózik”.⁴¹ Mindhárom alakról elmondható, hogy csúfak, aránytalanok, testformájuk és színeik egyaránt eltérnek attól a helyes középtől, ami nemcsak a szépségnek, de egyben az erkölcsi jóságnak is alapfeltétele.

A reneszánsz kori szépségesszményt is tükröző, alapvető fiziognómiai tétel az arány, az arisztotelészi *mesotes*, azaz a közép esztétikai szempontból is meghatározó szabálya: a részek arányossága maga a szépség, „amely magához vonja az összes erényt és távol van minden büntől” (467). Ez – a *kalokagathia* fiziognómiában szintén alapvető tételét figyelembe véve – az erkölcsi jóságnak külső jele. A harmónia és az arány mellett tehát a *kalokagathia* antik eszménye mindenképpen meghatározó fiziognómiai törvénynek tekintendő: a testrészek helyes aránya a szépséget, s ebből következően a lélek jóságát tükrözi.

Amikor Della Porta kijelenti, hogy azok az egyének, akiből hiányzik a testi arányosság, rosszak, és a testrészek egymáshoz mérve megfelelő arányával megáldott egyének jók, tisztességesek és bátrak, az esztétikai szép és az etikai jó testen megnyilvánuló összhangját fogalmazza meg: „minden szép természettől fogva jó, és minden csúf rossz, s ez

⁴¹ RIPA (1611: 252).

nemcsak az ember, de minden más dolog esetében is nyilvánvaló: a kövek, a füvek és a virágok kapcsán is, ahogyan ezt *Fiziognómiánkban* mindenre kiterjedően bebizonyítottuk” (469). Ez az elmélet gyakorlatilag az összes antik és középkori fiziognómiáról szóló értekezés alaptételét fogalmazza meg. Nápolyi szerzőnk, amikor a különböző típusok leírásakor a megkülönböztető jegyek közé csak egyetlen jelzőt illeszt be, azaz „csúnya vagy szép”, egyben erkölcsi ítéletet is alkot. És tegyük még hozzá:

Régi axióma, és a fiziognómiával foglalkozók által is elfogadott, hogy a testrészek megfelelő felépítése mindig is az erkölcsök megfelelő elrendeződését mutatja; és közmondásosan azt mondhatjuk: aki testben szörnyeteg, az lélekben is szörnyeteg. A szépség ugyanis a testrészek arányos elrendeződésében áll, ami viszont a lélek mintája és a képe; a lélek belső részeinek diszpozíciója a testrészek külső felépítésével azonos, és azok, akik hasonlóan cselekednek, testformájukban is hasonlóak. Ugyanis (mint már sokszor elmondtuk) a természet a testet a léleknek megfelelően alkotta meg (464).

Della Porta fiziognomikus vagy Ripa ikonológiai vizsgálódásaival összevetve Mantegna festményének minden alakját, gesztusát, színét, természetesen további mikrohivatkozásokkal lehetne még bővíteni a sort. Most csak a fiziognómia szempontjából legmarkánsabb jegyeket kívántam megemlíteni, jóllehet még megannyi példát lehetne idézni a fiziognómiáról szóló értekezésekből, amelyek e jelek évezredes érvényességét igazolják. Mantegna festményén a (fiziognómiai) elemzésre váró mikrojelek között például van egy nagyon különös elem, amelyre most nem térünk ki: a felhőkre utalok, amelyekben – akár a művész néhány más képén is – érzelmeket kifejező emberi arcok láthatók. A fiziognómiai olvasatuk azonban egy másik elemzés tárgya lesz...

Források

- ALBERTI 1980 L. B. ALBERTI, *De pictura*, C. Grayson (a cura di), Bari, 1980.
- BONIFACIO 1616 G. BONIFACIO, *L'Arte de' cenni*, Vicenza, 1616.
- DELLA PORTA 2013 G. B. DELLA PORTA, *Della fisionomia dell'huomo*, A. Paoletta (a cura di), Napoli, 2013.
- GAURICO 2006 P. GAURICO, *A szobrászatról*, Kasza P. (ford.), in: VÍGH 2006b: 145–161.
- LEONARDO 2006 L. DA VINCI, *Értekezés a festészetről*, Szabó H. (ford.), in: VÍGH 2006b: 133–144.
- LOMAZZO 1584 G. P. LOMAZZO, *Trattato dell'arte della pittura, scoltura e architettura*, Milano, 1584.
- PELLEGRINI 1622 A. PELLEGRINI, *Della fisionomia naturale*, Milano, 1622.
- PIERIO VALERIANO 1625 P. VALERIANO, *Ieroglifici ovvero Commentarii delle occulte significationi de gl'Egittij, & altre nationi*, Venezia, 1625.
- PINO 1548 P. PINO, *Dialogo di pittura*, Venezia, 1548.
- RIPA 1611 C. RIPA, *Iconologia*, Padova, 1611.
- TESAURO 1670 E. TESAURUS, *Filosofia morale*, Torino, 1670.
- VÍGH 2006b VÍGH É. (szerk.), *„Természeted az arcodon”. A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig. Szöveggyűjtemény*, Szeged, 2006.

Felhasznált irodalom

- BOULERIE–KOVÁCS 2019 F. BOULERIE – K. KOVÁCS (éds.), *Le Singe au XVIIe et XVIIIe siècles. Figure de l'art, personnage littéraire et curiosité scientifique*, Paris, 2019.
- BRITTON 2002 P. D. G. BRITTON, *The Signs of Faces: Leonardo on Physiognomic Science and the Four Universal States of Man*, *Renaissance Studies*, 16 (2002/2), 143–162.
- CAROLI 1991 F. CAROLI, *Leonardo. Studi di fisiognomica*, Milano, 1991.
- CAROLI 1998 F. CAROLI, *L'anima e il volto. Ritratto e fisiognomica da Leonardo a Bacon*, Milano, 1998.
- KALLINS 1994 G. A. KALLINS, *Mantegna's Minerva Overcoming the Vices Reconsidered*, *Athanos*, 12 (1994), 35–43.
- LAURENZA 2001 D. LAURENZA, *De figura umana. Fisiognomica, anatomia ed arte in Leonardo*, Firenze, 2001.
- LIGHTBOWN 1986 R. LIGHTBOWN, *Mantegna*, Berkley, 1986.
- MAGLI 1995 P. MAGLI, *Il volto e l'anima. Fisiognomica e passioni*, Milano, 1995.
- TANIMOTO–VERRI–SAUNDERS–CHAPMAN–RAYNER–BESCOBY 2009 S. TANIMOTO – G. VERRI – D. SAUNDERS – H. CHAPMAN – J. RAYNER – J. BESCOBY, *Technical Examination and Analysis of Andrea*

- Mantegna's Virtus Combusta*, in: La technique picturale d'Andrea Mantegna, Techné, sept. 2009. Online változat: https://www.researchgate.net/publication/267266413_Technical_Examination_and_Analysis_of_Andrea_Mantegna%27s_Virtus_Combusta
- VERHEYEN 1971 E. VERHEYEN, *The Painting of the Studiolo of Isabella d'Este*, New York, 1971.
- VÍGH 2006a VÍGH É., *Fiziognómia és az érzelmek vizualizálása a Cinquecento művészetelméletében (Leonardo da Vinci, Pomponio Gaurico, Giovan Paolo Lomazzo)*, in: VÍGH É., „Természeted az arcodon”. Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban, Szeged, 2006, 191–212.
- VÍGH 2013a É. VÍGH, *Visione fisiognomica ne L'Arte de' cenni di Giovanni Bonifacio*, *Lettere italiane*, 63 (2013/4), 563–579.
- VÍGH 2013b É. VÍGH, *Un fisionomo umanista*, Pomponio Gaurico, *Rinascimento meridionale*, 4 (2013), 35–56.
- VÍGH 2014 É. VÍGH, *La visualizzazione degli affetti in alcuni scritti d'arte fra Cinque e Seicento*, in: É. VÍGH, «Il costume che appare nella faccia». Fisiognomica e letteratura italiana, Roma, 2014, 203–234.
- VÍGH 2018 VÍGH É., „A szép párdúc mintha festve lenne, úgy mutatja feltjait különféle színben”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 34, (2018/3), 87–110.
- VÍGH 2019 VÍGH É. (szerk.), *Állatszimbólumtár*, Budapest, 2019.

Reading body language and physiognomic signs in Andrea Mantegna's *The Triumph of Virtue*

In the preface to his major work on physiognomy, Giovan Battista della Porta states that physiognomy is not only a subject and a tool of moral philosophy, but also a characteristic of poets, painters and sculptors, through which the character and emotions of the figure are conveyed to the understanding reader/viewer. The aim of this paper is to explore the relationship between body language explained by physiognomic signs and the artistic representation of the soul, using iconographic examples, too by analysing the virtues and sins depicted in Andrea Mantegna's painting The Triumph of Virtue.

Keywords: Giovan Battista Della Porta, physiognomy, body language, Andrea Mantegna, *The Triumph of Virtue*

TOMKÓ ZOLTÁN

Dudith András és Melius Péter levélváltása és vitájuk háttere

*Az Európa-szerte ismert, Krakkóban élő humanista diplomata, korábban pécsi püspök Dudith András és Melius Péter debreceni református püspök heves vitába keveredett 1571-ben. A konfliktusukat dokumentáló három darab levél bemutatása után annak felvázolására teszek kísérletet, hogy mi váltotta ki azokat az első pillantásra mindenképpen meglepő indulatokat, amelyekről levélváltásuk tanúskodik. A kettejük közti ellentét eltérő okokra vezethető vissza. A szentháromság-tagadókkal évek óta komoly küzdelmet vívó Meliust mérhetetlenül frusztrálta, hogy a Dudith antitrinitáriusok iránti szimpátiájáról szóló hírek igaznak bizonyultak. A házassága miatt a katolikus egyház által már kiközösített Dudith ellenben azt nehezményezte, hogy kálvinista barátai és ismerősei világossá tették, hogy vallási tekintetben különutas elképzeléseit a továbbiakban nem hajlandóak tűrni, a vallási tolerancia melletti, illetve a protestáns felekezetek közötti viszály elleni állásfoglalásai pedig süket fülekre találtak. A rövid levelezés történelmi hátterének vizsgálata után a három, magyarul korábban nem olvasható levél jegyzetekkel kiegészített fordítását közlöm.**

Kulcsszavak: Dudith András, Melius Péter, humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus, kálvinizmus

A 16. század egyik legabszurdabb levélváltását produkálta 1571-ben a híres humanista diplomata, Dudith András (1533–1589),¹ és a Debrecen

* A tanulmány az ELKH-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport támogatásával készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Szilágyi Ilonának és Petneházi Gábornak a Dudith–Meliust-levelezés fordításához fűzött hasznos megjegyzéseikért.

¹ Dudith életével számtalan hosszabb-rövidebb írás foglalkozott a halála óta eltelt több mint négyszáz évben, az elmúlt évek legfrissebb kutatási eredményei többnyire ALMÁSI Gábor nevéhez kötődnek: ALMÁSI (2005a), ALMÁSI (2005b), ALMÁSI (2005c), ALMÁSI (2008), ALMÁSI (2009). A korai írásokat és a modern szakirodalmat összegzi ALMÁSI (2005a: 890–891, 6–7. jz). A korábbi szakirodalomból különösen Pierre COSTIL Dudith-monográfiáját érdemes kiemelni: COSTIL (1935).

identitását évszázadokra meghatározó református püspök, Melius Péter (kb. 1536–1572).² A levelezés összesen négy levélből állhatott eredetileg, mi viszont ma már csak háromnak ismerjük a szövegét.³ Az első levél szerzője Melius, aki valószínűleg 1570 folyamán több latinul írt művét egy Dudithnak írt ajánlás és egy levél kíséretében Debrecenből Krakkóba küldte. Levelében arra kérte Dudithot, hogy segítsen neki a műveket Lengyelországban megjelentetni. Ezt megelőzően valószínűleg nem álltak kapcsolatban, bár hallomásból, illetve műveiken és közös barátaikon keresztül bizonyosan ismerték egymást.⁴ A kapcsolatfelvételre, ahogy arról Dudith is említést tesz Meliusnak írt válaszlevelében, közös barátjuk, Krzysztof Trecy (kb. 1530–1591)⁵ biztatta Meliust.

A megkeresés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, Dudith 1571. január 30-án Krakkóban kelt levele nemcsak elutasító, hanem kifejezetten támadó hangvételű is. Melius és társai teológiai nézeteit erős kritikával illeti, és nézeteik durva, az erőszaktól sem visszariadó terjesz-

² Életére vonatkozóan ld. ZOVÁNYI (1887b), NOVÁK (1899), KATHONA (1967). A Melius-kutatás egyik legnagyobb nehézsége, hogy gyermek- és ifjúkora nem ismert, az első konkrét adat életéről az, hogy 1556 őszén beiratkozott Wittenbergben az egyetemre. Ezt a problémát BOTTA István próbálta orvosolni, aki szerint Melius és a Somogyi Péter néven ismert vágsellyei tanító, akinek az életéről számos adat és forrás áll rendelkezésre, egy és ugyanaz a személy: BOTTA (1978). Kettejük azonosításával kapcsolatban óvatosabb hangnemet üt meg a könyvről recenziót író BALÁZS Mihály: BALÁZS (1979). Melius születési évével kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy BOTTA könyve előtt a hosszú vita után megszületett konszenzus az volt, hogy Melius 1536 körül születhetett: KATHONA (1967: 109–111). Ha azonban BOTTA feltevése a helyes, vagyis Melius és Somogyi ugyanaz a személy, akkor születési éve 1532 körülre tehető: BOTTA (1978: 52).

³ Modern kritikai kiadásuk a Dudith-levelezés második kötetében jelent meg 1995-ben: DUDITH (1995: 244–246; 280–281; 319–320).

⁴ Dudith 1570. július 7-én kelt levelében arról számol be ifjabb Joachim Camerariusnak, hogy Magyarországra küldött egy könyvet és néhány levelet, a küldönc pedig Thuri Farkas Pál, Melius Péter régi barátja: *Libellum Geneva missum cum litteris certo homini in Hungariam deferendum tradidi; nomen tabellarii est Paulus Thury, qui Petri Melii vetus est amicus et symmystes*. DUDITH (1995: 153). Azt is tudjuk, hogy Dudithnak volt könyve Meliustól: JANKOVICS–MONOK (1993: 74).

⁵ Trecy a lengyelországi kálvinista közösség egy jelentős tagja volt, aki komoly külföldi kapcsolatokkal rendelkezett. 1557 és 1559 között Johannes Sturm híres strasbourg-i iskolájában tanult, majd később Krakkóban ő maga is iskolát alapított. Életére vonatkozóan ld. WOTSCHKE (1907).

tésével vádolja őket, valamint a velük egyet nem értők démonizálásával. Minderre hivatkozva a művek kinyomtatásával kapcsolatos minden segítséget megtagad Meliustól, aki több mint fél évvel később, 1571. augusztus 16-án válaszolt egy Debrecenben kelt viszonylag rövid levélben. Ebben Dudithot bibliai szöveghelyekből vett kifejezésekkel sértegeti, majd pár sor után kijelenti, hogy Dudith maga az Antikrisztus. A magát ezt követően Antimeliusnak aposztrofáló Dudith válasza nem sokkal később, 1571. szeptember 22-én kelt Krakkóban. A Meliust korábban szelídségre intő humanista levelezőtársát magából teljesen kikelve szegyetelen bohócnak titulálja, és válogatott sértésekkel illeti, amelyekre, úgy látszik, Melius már nem kívánt reagálni.

A három levél autográf, eredeti példánya ma már nem létezik, vagy egyelőre lappang, kéziratos másolat ugyanakkor több is van. Dudith 1571. január 30-i levelének két másolata található Svájcban a Zürichi Központi Könyvtárban, ezek közül az egyik 17., a másik 18. századi másolat.⁶ Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár két kéziratot őriz, amelyek a Dudith–Meliuss-levelezés mindhárom darabját tartalmazzák.⁷ Ezek egyike a 17., a másik a 18. században készülhetett, de valószínűleg ugyanannak a régebbi, ma már nem ismert 16. századi kéziratnak a másolatai.⁸ Dudith 1571. január 30-i levele és Melius erre írt augusztus 16-i válasza megtalálható végül egy, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött kéziratban is.⁹ Úgy tűnik, hogy Dudith második, szeptember 22-i levelét ez a kézirat azért nem tartalmazza, mert a másoló – akit a szöveg végére illesztett magyar nyelvű bejegyzése alapján egy tanára kérhetett meg a levelek lemásolására – nem volt hajlandó a harmadik levelet leírni, amelyben „igen tsunya motskolodást” talált.¹⁰

A levelek viszonylag korán, már a 17. század közepén megjelentek nyomtatásban is a lengyelországi unitáriusok által gondozott *Bibliotheca*

⁶ Zentralbibliothek Zürich, Ms. F 46, 70–71 és Ms. S 124, f. 163^{r-v}.

⁷ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSzK), Quart. Lat. 756/2, f. 1^{r-4v} és Quart. Lat. 759, f. 46^{v-49r}.

⁸ DUDITH (1995: 16).

⁹ Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (a továbbiakban TtREK), R 707/4, f. 1^{r-v}.

¹⁰ TtREK, R 707/4, f. 1^v.

Fratrum Polonorum sorozat egyik kötetében.¹¹ A három levél közül kettőt, Melius augusztusi és Dudith szeptemberi levelét másodjára 1862-ben jelentette meg a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokban* Géresi Kálmán, aki úgy tudta, hogy a leveleket még nem publikálták.¹² A levelek modern kritikai kiadását 1995-ben adták ki a Dudith-levelezés második kötetében.¹³

A magyar fordítást ez utóbbi kiadás szövege alapján készítettem. A jegyzeteket illetően nagyrészt a kiadás jegyzeteire támaszkodtam, de azokat alapvetően nem egy az egyben vettem át, részben ki is egészítettem. A filológiai jellegű megjegyzéseket többnyire elhagytam, inkább azt tartottam fontosnak, hogy a nehezen követhető részek az olvasók számára érthetőek legyenek. Ebből kifolyólag a Melius levelében megjelenő bibliai idézetek szöveg helyeit magyar fordításban,¹⁴ teljes formában, a kritikai kiadás hivatkozásainál az érthetőség kedvéért időnként bővebben is idézem, mert mindez megkönnyíti a levél olvasását és értelmezését.

A levelezés történelmi háttere

A két fél indulatosságát különböző okok motiválták, amelyek messze túlmutatnak a három darab levél szorosán vett tartalmán. A levélváltás idejekor Dudith már lengyelországi száműzetésben élt, minthogy az egykori pécsi püspök, II. Miksa német-római császár – és I. Miksa néven magyar király – bizalmasa 1567-ben titokban megházasodott.¹⁵ A botrány következtében, és mert patrónusát Dudith szándékaiba előzetesen nem avatta be, viszonya Miksával erőteljesen megromlott, de végleges szakításra nem került sor kettejük között. Az eset ugyanakkor Dudith udvari karrierjének egyszer s mindenkorra véget vetett, és bár remélte, hogy végül hazatérhet majd Magyarországra, sem Miksa, sem pedig utódja, II. Rudolf nem engedélyezte ezt számára.¹⁶

¹¹ BFP (1656: 521–522).

¹² GÉRESI (1862).

¹³ DUDITH (1995: 244–246; 280–281; 319–320).

¹⁴ A bibliai szöveghelyek lábjegyzetekben hivatkozott magyar nyelvű fordításai a Magyar Bibliatársulat revideált, új fordítású Bibliájából származnak: RÚF (2014).

¹⁵ Dudith házasságára, illetve annak előzményeire és következményeire ld. ALMÁSI (2009: 252–261), ALMÁSI (2005a: 909–922), ALMÁSI (2005b: 1131–1148).

¹⁶ ALMÁSI (2005b: 1134; 1141).

A pécsi püspök házassága nem meglepő módon kiváltotta a katolikus egyház és értelmiség haragját, aminek Dudith kiközösítése lett a következménye, miközben a katolicizmussal meghasonlók, vagyis a reformáció különböző irányzataihoz tartozók, illetve a magukat nem feltétlen elkötelezni akaró heterodox vallási nézeteket vallók körében hatalmas presztízstre tett szert, és mindegyik csoport szívesen látta volna a maga táborában.¹⁷ Ezek az egymással is vetélkedő csoportok korántsem voltak homogénnek tekinthetők, és tovább nehezítette a vallási tekintetben a 16. század második felében egyébként is feszült helyzetet, hogy nemcsak a reformáció terjedése, de maga a reformáció sem ért véget Luther Márton 1546-os, illetve Kálvin János 1564-es halálával.¹⁸ Az 1560-as évek második felétől kiváltképp Kelet-Közép-Európában, sőt itt is leginkább Lengyelországban, illetve Kelet-Magyarországon és Erdélyben egyre nagyobb kihívást jelentett a szentháromság-tagadó unitárius hitelvek gyors terjedése.¹⁹

A reformáció svájci irányzatát képviselő Melius Péter számára, akinek teológiai törekvéseit mélyen áthatotta a szentháromságtan védelme,²⁰ komoly nehézséget jelentett, hogy az 1560-as évek végén már a Tiszántúlon is terjeszkedni igyekvő unitáriusok²¹ olyan jelentős szemé-

¹⁷ ALMÁSI (2005a: 919). Kiváltképp Dudith kálvinista ismerősei fejtettek ki rá nagy nyomást a református ügy erőteljes felkarolása érdekében: ALMÁSI (2008: 11; 17).

¹⁸ Az újabb kutatásokban egyre nagyobb hangsúlyt kap, hogy a reformáció korántsem csak egy, a 16. századra, vagy annak kizárólag az első felére vonatkozó szellemi és vallási mozgalom. A kérdés magyar vonatkozására ld. TÓTH (2019).

¹⁹ A magyarországi reformáció helyzetére 1565 és 1600 között ld. ZOVÁNYI (1977). A magyarországi és az erdélyi antitrinitárius mozgalom 16. századi történetével a legtöbbet PIRNÁT Antal és BALÁZS Mihály foglalkoztak: PIRNÁT (1961), BALÁZS (1988), BALÁZS (1998), BALÁZS (2006), BALÁZS (2016). A lengyel és erdélyi unitárius mozgalom kapcsolatára további szakirodalommal ld. SZCZUCKI (1982), BALÁZS (2015).

²⁰ Melius a szentháromságtan védelmében tett törekvéseire ld. RÉVÉSZ (1936a: 14–33). A szentháromság-tagadók elleni küzdelem a mai napig meghatározza a Meliusról alkotott történelmi képet. A 2022-ben, Melius halálának 450. évfordulóján megjelent Melius-kötet nem csak tág teret szentel a témának, de Fekete Károly, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke is „A Szentháromság-hitért harcoló Melius Juhász Péter” címmel írt a kötet elé bevezetőt: FEKETE (2022).

²¹ Az unitáriusok tiszántúli terjeszkedésére, illetve az antitrinitáriusok és a szentháromságtan védelmezői közti küzdelemre ld. ZOVÁNYI (1977: 11–56), BALÁZS (1998: 33–

lyeket is soraik között tudhattak, mint a híres kolozsvári nyomdász Heltai Gáspárt, illetve a kezdetben lutheránus, majd kálvinista, végül életét unitáriusként befejező Dávid Ferencet, sőt magát az uralkodót, az 1569-től már nyíltan az antitrinitarizmust támogató II. János választott magyar királyt is.²² A nyomdával, nagy tekintélyű prédikátorral, és végül uralkodói támogatással is rendelkező unitárius mozgalom veszélyes ellenfélnek bizonyult, így Melius energiáit jelentős mértékben lekötötte az ellenük való küzdelem, akik a maguk részéről szintén Meliusban látták egyik legkomolyabb ellenfelüket.²³

Ennek a két részről zajló küzdelemnek egyik fontos állomása volt az 1569 őszén Váradon II. János jelenlétében megrendezett hitvita.²⁴ Ezt a reformátusok számára nem túl kedvező kimenetelű eseményt követően Melius 1570 júliusában tervezett ellenfelein revansot venni, ám a Csengerben megrendezésre kerülő zsinatra az antitrinitárius meghívottak nem mentek el. Szóbeli vita helyett a két fél végül írásban ütköztette véleményét, Melius Péter Debrecenben megjelentette a *Csengeri Hitvallás*-ként emlegetett iratot,²⁵ Dávid Ferenc pedig Kolozsváron Heltai Gáspár nyomdájában kinyomtatta a csengeri vitára szánt kérdésekre adott anti-

45). Fontos még megemlíteni RÉVÉSZ Imre idevonatkozó, Debrecennel foglalkozó munkáját, aki a debreceni reformáció szempontjából kulcsfontosságúnak ítéli az 1561-től 1571-ig tartó időszakot, igaz, következtetéseiben – Debrecen szerint az a veszély fenyegette, hogy a „magyar Münster” legyen, vagyis egy radikális vallási felkelés központja – talán valamelyest túlzásokba esik: RÉVÉSZ (1936b).

²² II. János valláspolitikájával BALÁZS Mihály foglalkozott részletesen: BALÁZS (2006: 11–36), BALÁZS (2016: 33–59).

²³ Ezt jól mutatja például, hogy mekkora energiákat fektettek a szentháromság-tagadók abba, hogy Melius szentháromságtant védő teológiáját megcáfolják. Dávid Ferenc már 1567-ben *Refutatio scripti Petri Melii* címmel jelentett meg Gyulafehérváron egy vitairatot: DAVIDIS (1567).

²⁴ Mivel mind a két fél a saját igényeinek megfelelően számolt be az eseményről, ellentmondásos a forrásokban felvázolt kép. Az ellentmondások kibogozására BALÁZS Mihály tett kísérletet: BALÁZS (1998: 11–23).

²⁵ MELIUS (1570). A nyomtatványnak ma már csak egyetlen példánya ismert, amely a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található: TtREK, Rmk 383. Hasonmás kiadása és a SZABADI István által készített magyar nyelvű fordítás a már említett 2022-es Melius-kötetben jelent meg: OLÁH (2022: 303–351).

trinitárius válaszokat.²⁶ Az eleve képlékeny helyzetet tovább bonyolította, hogy II. János 1571. március 14-én meghalt, az erdélyi rendek pedig május 25-én Gyulafehérváron a katolikus Báthory Istvánt választották uralkodónak.

Báthory István erdélyi fejedelemként európai összehasonlításban is alapvetően toleránsnak mondható uralkodó volt,²⁷ ám míg II. János élete végén az unitáriusokat támogatta, addig Báthory az 1571-re már nagyrészt protestáns országban egyértelműen a katolicizmus erősítését tűzte ki maga elé hosszútávú célként. A reformáció lutheri, illetve kálvini ágát képviselő protestáns felekezetek – minderről akkor még persze nem tudva – nagy reményeket fűztek az új uralkodóhoz, főképpen az antitrinitarizmus visszaszorítását illetően. Ennek az elvárásnak Báthory István egyébként megfelelt, mert politikai érdekei is ezt diktálták, és katolikusként a különböző református felekezetek közül alighanem a szentháromság-tagadó unitáriusokat szerette a legkevésbé, amit jól tükrözött valláspolitikája is.²⁸ Melius az antitrinitárius mozgalom visszaszorítását azonban már nem élte meg, 1572 decemberében fiatalon elhunyt.²⁹

A Dudith–Melius-levélváltás Dudith-felől nézve egyik fontos előzménye, hogy az 1570-es év elejére Dudith kálvinista ismerősei már gyanút fogtak, hogy a híres humanista esetleg a szentháromság-tagadók nézeteivel szimpatizál. A református „hálózatot”, úgy látszik, Dudith és Melius közeli barátja, Krzysztof Trecy riasztotta. 1570 januárjában már

²⁶ DAVIDIS (1570).

²⁷ Elég csak arra gondolnunk, hogy míg Báthory István többek között cenzúrarendelettel és a jezsuiták Erdélybe telepítésével igyekezett az erőviszonyokat a katolikusok javára billenteni, addig Franciaországban 1572-ben, alig egy évvel Báthory fejedelemmé választását követően, Szent Bertalan éjszakáján inkább a hugenották lemészárlásával próbálták a vallási kérdést rendezni.

²⁸ A katolikus Báthoryak valláspolitikájára ld. ZOVÁNYI (1977a), illetve PIRNÁT (2018a), PIRNÁT (2018b).

²⁹ A Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltárban őrzik a debreceni városi tanács iratait, köztük a tanácsülési jegyzőkönyveket, amelyek beszámolnak Melius haláláról, amelynek idejét így – születési idejével ellentétben – pontosan ismerjük: Magyar Nemzeti Levéltár – Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár – Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok – Debrecen Város Tanácsának iratai – Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek (= HU-MNL-HBVL-IV.1011.a.) 3. k. 330. A hivatkozás a ceruzával írt lapszámozásra vonatkozik. Kiadta: CSÜRÖS (1910: 108).

arra kérte közös barátjukat, Johann Wolfot (1521–1572), hogy próbáljon hatni Dudithra, nehogy elhagyja az igaz hitet és „az ellenség táborába menjen át” (*ad adversariorum castra transeat*). Trecy igyekezett figyelemmel kísérni az eseményeket, így megkérte Wolfot, hogy a Dudithnak küldendő levél másolatát titokban neki is juttassa el.³⁰

Bár Wolf a levéllel egyhamar nem készült el, a hírek azért Svájcban gyorsan terjedhettek, mert a Dudith lelkének megmentését célzó missziót nem Johann Wolf, hanem Kálvin utódának, a dolgokról időközben szintén tudomást szerző Théodore de Bèzenek (magyarosan Bézának) 1570. június 18-án Genfben kelt levele nyitotta.³¹ Ebben rövid bevezető után gyakorlatilag egy teológiai traktátus következik, amelyben többek között hitet tesz a Szentháromság mellett, amelyet szerinte oly sok tévelygés ellenére még a katolikus egyház, vagy ahogy ő fogalmaz, a pápaság, „ez a szajha” (*haec meretrix*) is megőrzött. Az antitrinitarizmust élesen bíráló levél végén aggodalmát fejezi ki, hogy Dudithot „azok az átkozottak lassacskán félrevezetik” (*ab illis perditis paulatim in avia abduci*), és reméli, hogy Isten majd megvédi a „déli démonoktól” (*a daemoniis meridianis*), vagyis a Lengyelországban tartózkodó antitrinitárius olaszoktól, akikkel az édesanyja révén olasz gyökerekkel is rendelkező Dudith jó kapcsolatokat ápolt.

Némi késéssel ugyan, de Wolf is megírta a maga kisebb könyv terjedelmű levelét, amely 1570. augusztus 26-án kelt Zürichben.³² Trecy unszolására a Heidelbergben tanító Girolamo Zanchi (1516–1590) is írt egy – a többiekéhez képest legalábbis – rövid levelet, amelyben többek között a szentháromság-tagadók tanítását kritizálja. A levél datálása némileg bizonytalan, de talán 1570 júniusának első felében íródhatott.³³ Trecy biztatására 1570-ben dönthetett úgy Melius Péter is, hogy felveszi Dudithcsal a kapcsolatot, bár mi csak Dudith Melius első levelére adott válaszát ismerjük, amely 1571. január 30-án kelt Krakkóban. Az előzményeket ismerve és a két fél közti levelezés alapján viszonylag egyértel-

³⁰ WOTSCHKE (1908: 321–322).

³¹ DUDITH (1995: 130–149).

³² DUDITH (1995: 187–235).

³³ DUDITH (1995: 241–243).

műen rekonstruálható, hogy mi volt a Dudithnak írt levélben, és mik voltak Melius, illetve Trecy szándékai.

Melius, aki ekkoriban az unitárius érzelmeiről már szint valló II. János miatt különösképpen aggódhatott a szentháromság-tagadó tanok terjedése miatt – és hozzátehetjük, hogy nem csak Magyarországon és Erdélyben, hisz a kálvinista hálózaton keresztül bizonyára értesült arról, hogy Európa más országaiban hogyan állt a protestantizmus helyzete – már 1569-ben szeretne volna latinul írt műveit külföldön megjelentetni. Először Svájc merült fel nyomtatási helyként, ám némi gondot okozott, hogy a Melius által Debrecenből megküldött kézirat olyan csúnyán volt írva, hogy a svájciak nem tudták a szöveget kibetűzni, és a kiadásra végül nem is került sor, bár mindennek a végkimenetele még bizonytalan volt 1570 nyarán.³⁴

Részben talán emiatt, vagy esetleg ezzel párhuzamosan ajánlotta azt Meliusnak Krzysztof Trecy, hogy vegye fel a kapcsolatot Dudithcsal, akiről azt gondolta, hogy talán segít majd találni egy lengyel nyomdászt, aki a műveket kinyomtatja.³⁵ Hogy nehezebb legyen a kérést visszautasítani, Trecy arra is bízta Meliust, hogy a kiadandó műveket ajánlja Dudithnak. Mivel ezek az írások alighanem nagyrészt antitrinitárius vitairatok lehettek, a cél kimondottan az volt, hogy nyomás alá helyezzék Dudithot és rákényszerítsék, hogy nézeteit illetően szint valljon. Dudith egyébként maga is utal erre Meliusnak írt válaszlevelében, ekkorra már, úgy tűnik, kezdte érteni, hogy mi történik körülötte, és hogy ki mozgatja a szálakat.

³⁴ Melius, Bullinger és Béza ezzel kapcsolatos leveleit WOTSCHKE (1908: 307–309) és LAMPE (1728: 268–271) adta ki.

³⁵ Azt mindenesetre nem tudni, hogy a Svájcban és Lengyelországban kinyomtatni tervezett művek ugyanazok voltak-e: KATHONA (1967: 180). Talán amiatt, hogy sem Svájcban, sem Lengyelországban nem sikerült terveit megvalósítania, *Institutio vera de praecipuis fidei articulis* című művét – amely valószínűleg nem azonos a svájciaknak és Dudithnak korábban megküldött írásokkal – 1571-ben inkább Debrecenben jelentette meg. A nyomtatványnak egyetlen ismert példányát NAGY Barna fedezte fel Genfben az 1960-as években. Különlegessége ennek a példánynak az, hogy Melius saját kezűleg dedikálta Bézának, az ő ajándékaként került Svájcba: NAGY (1966). A mű hasonmás példányát és SZABADI István magyar nyelvű fordítását a 2022-es Melius-kötetben adták ki: OLÁH (2022: 365–392; 397–413).

A lengyelországi száműzetésben élő humanista végül tényleg színt vallott, bár ez nem szerzett sok örömet a reformátusoknak. Bár korábban is megfogalmazta – alapvetően óvatosan – a reformációval kapcsolatos aggályait és a felekezetek közötti viszályal szemben érzett nemtetszését,³⁶ a Meliusnak írt 1571. januári levelében már nem tudta, vagy nem is akarta véka alá rejteni, hogy a harcias prédikátor és társai fellépését erőszakosnak, a teológiájukat pedig abszurdnak tartja. Úgy tűnik, hogy ezt követően Dudith végleg arra a pontra jutott el lelkileg, hogy már nem volt hajlandó tovább rejtegetni az antitrinitárius tanok iránti szimpátiáját. 1571. április 26-án kelt wittenbergi levelében egy kálvinista barátja, a történetíró Jan Łasicki (kb. 1534–1599) aggodalommal telve írja Dudithnak, hogy egy közös ismerősüktől azt hallotta, antitrinitárius lett. Az illető legalábbis Dudithnak egy krakkói beszélgetés folytán tett nyilatkozata alapján már ezt szűrte le,³⁷ Łasicki ezért tett a maga részéről egy alighanem elsőnek és utolsónak szánt kísérletet, hogy Dudithot az antitrinitárius útról letérítse. Mondandóját azzal zárta, hogy Dudith számoljon azzal, hogy barátai ellenségekké lesznek, ha nem fordul el az eretnekségtől.

A levélre némi idő elteltével, 1571. július 9-én született terjedelmes válasz, amelyben Dudith minden korábbinál egyértelműbben fejtette ki vallási nézeteit.³⁸ A Łasickinek írt levél másolatai hamar eljutottak a református közösség tagjaihoz, és úgy tűnik, hogy Melius már ennek ismeretében írta Debrecenben Dudithnak címzett válaszlevelét 1571. augusztus 16-án. A Dudith által korábban nem túl finoman nyugalomra intett református püspök bibliai idézetekkel megtűzdelt levelében kijelenti, hogy Dudith maga az Antikrisztus. Mindeközben kálvinista körökben egyre feszültebb lett a hangulat, részben Dudith Meliusnak írt januári, részben a Łasickinek írt júliusi levél miatt.

Krzysztof Trecy 1571. szeptember 1-jén Krakkóban kelt levelében számolt be Dudithcsal közös barátjuknak, a svájci Josias Simlernek (1530–1576) a Dudithcsal kapcsolatos fejleményekről, azokat árulásnak és botránynak minősítve, azt is hozzátéve, hogy bárcsak soha ne ismerte

³⁶ Például a Johann Wolfnak 1569. május 29-én írt levelében: DUDITH (1995: 104–110).

³⁷ DUDITH (1995: 247–255).

³⁸ DUDITH (1995: 255–279).

volna meg.³⁹ Dudith Meliusnak írt levelét másolatban csatolva küldte, hogy Simler is láthassa, „ki is Dudith valójában” (*Ut autem iam possitis cognoscere, quis sit Dudithius*). Trecy Melius válaszleveléről is beszámolt,⁴⁰ és arra biztatta Simlert, ő is írjon neki, hogy Meliushoz hasonlóan „megzabolázza” Dudithot. Eközben a nagy hírű német tudós, a Lipcsében ténykedő idősebb Joachim Camerarius (1500–1574) is levélben fordult 1571. szeptember 5-én Dudithhoz, abbéli reményének hangot adva, hogy a Dudith antitrinitarizmusáról szóló hírek csak rosszindulatú pletykák.⁴¹

A Dudith által ebben az időben írt levelek jól mutatják, mennyire frusztrálta ez az egész helyzet. 1567-es szakítása a Habsburg udvarral és a katolikus egyházzal egy olyan új élethelyzetet teremtett számára, amely sok szempontból előnytelen volt. Magyarországra hazatérni, bár szeretett volna, nem tudott, és nem csak a megélhetése vált bizonytalanná, de még korábbi barátainak egy része is megszakított vele minden kapcsolatot. Az életét éppen rendbe tenni és korábbi barátaival a kapcsolatot ismét felvenni igyekvő Dudith arra vágyhatott a legkevésbé, hogy antitrinitárius szimpátiái miatt református barátai is megszakítsanak vele minden kapcsolatot, és ezentúl nemcsak a katolikusoknak, hanem az ő támadásaiknak is ki legyen téve. Aligha javított ráadásul Dudith hangulatán, hogy szeptember 3-án hosszú hallgatás után végre levelet kapott Bécsből Verancsics Antal esztergomi érsektől, aki egyrészt elmondta, amit már egyébként is tudhatott, vagyis, hogy miért nem akarta vele a házassága óta tartani a kapcsolatot, másrészt abbéli reményét fejezte ki, hogy Dudith egyszer talán hátha mégis megtér az igaz – vagyis Verancsics értelmezése szerint természetesen a katolikus – ösvényre.⁴²

Helyzetéből adódó frusztrációjának Dudith aztán hangot is adott egy Krzysztof Trecynek írt levelében.⁴³ A pontos keletkezési dátumot

³⁹ WOTSCHKE (1908: 344).

⁴⁰ A kálvinista kapcsolati rendszer tehát olyan jól működött, hogy Krzysztof Trecy a korabeli viszonyok ellenére szeptember 1-jén Krakkóban már tisztában volt vele, hogy Melius mit írt Dudithnak augusztus 16-án Debrecenben, és már küldte is tovább a levél másolatát Svájcba, és alighanem máshova is.

⁴¹ DUDITH (1995: 283–284).

⁴² DUDITH (1995: 281–282).

⁴³ DUDITH (1995: 325–326).

nem ismerjük, mivel a levél csak egy keltezés nem tartalmazó másolatban maradt fenn, de a kontextus alapján 1571 második felében íródhattott. Ebben nemcsak azt veti Treacy szemére, hogy ő áll az ellene indított rágalomhadjárat mögött és ellene fordította több barátját is, hanem azt is, hogy képtelen elfogadni, ha valakinek más a véleménye, és mindenkit gyűlöl, aki nem úgy vélekedik és beszél a vallásról, mint ő maga. Melius Péternek az őt korábban mérsékletre intő Dudith olyan válaszlevelet küldött szeptember 22-én, hogy arra Melius, úgy tűnik, már nem is válaszolt.

Dudith dühét minden bizonnyal az váltotta ki, hogy egyre világosabbá vált számára, a protestáns felekezetek közötti ellentétek áthidalhatatlanok, az általa mélységesen elítélt széthúzás és gyűlölet pedig nem orvosolható.⁴⁴ Ezt a felismerést már Melius általunk nem ismert első levele is erősíthette, talán ezért is született már elsőre is viszonylag heves válasz. Ennél is fájdalmasabb lehetett azonban számára, hogy rá kellett jönnie, kálvinista barátai nem hajlandóak eltérni, hogy vallási kérdésekben az övékétől eltérő hitelveket valljon, holott Dudith a lelkiismereti szabadságnak és a vallási türelemnek rendkívül nagy értéket tulajdonított.⁴⁵ A Meliusnak írt második válaszlevél így talán nem csak magának a címzettnek szólt, Dudith mintha Meliuson vezette volna le mindazt a feszültséget, amely az utóbbi időben felgyülemlett benne.

Dudith kálváriája itt még nem ért véget, ám mindez a Meliusszal folytatott levélváltás szempontjából kevésbé releváns. A levélváltás utóéletéhez tartozik viszont, hogy Melius jó barátja, a váradi prédikátor Károlyi Péter (1543–1576), aki Melius nem sokkal később bekövetkező halála után annak utódja lett református püspökként, saját elmondása szerint a Meliusnak írt levelek miatt alaposan megfontolta, hogy felvegye-e a kapcsolatot az általa nagyra becsült Dudithcsal.⁴⁶ A Meliusnál

⁴⁴ A 16. század második felében egyre erősebbé váló vallási radikalizálódással szemben – amely nem korlátozódott a protestáns felekezetekre – nemcsak Dudithnak voltak Közép-Európában ellenérzései, hanem más, elsősorban II. Miksa udvarához köthető személyeknek is, ld. LOUTHAN (1997).

⁴⁵ Dudith világnézetére, illetve szellemi és vallási útkeresésére ld. SZCZUCKI (2000), ALMÁSI (2008), ALMÁSI (2017).

⁴⁶ DUDITH (1995: 333–335).

nyugodtabb természetű Károlyi azonban, úgy tűnik, felül tudott emelkedni kettejük vallási felfogásának különbségein, és kétségeit félretéve 1572. június 20-án maga is írt Dudithnak Váradról egy levelet. Azt mindenesetre nem titkolta egyébként kifejezetten udvarias hangvétellű írásában, hogy ha Melius fel is bosszantotta Dudithot, szerencsésebb lett volna visszafogottabban válaszolni neki.

Károlyinak írt válaszlevelében Dudith maga is elismeri, hogy talán elvetette valamelyest a súlykot, és hogy a legjobb az lenne, ha a Meliusnak írt második levelét mindenki elfelejtené.⁴⁷ Mentségére azt hozza fel, hogy először nem is akart Melius augusztusi levelére válaszolni, de barátai, akiknek a levelet megmutatta, mind egyöntetűen azt mondták, hogy nem hagyhatja szó nélkül. Utólag persze már ő is belátta, hogy csak rontott a helyzeten. Az utókor mindenesetre nem felejt olyan könnyen, mint ahogy azt Dudith (és talán Melius) szeretne volna. A levelezés többször megjelent nyomtatásban, most pedig végre magyarul is olvasható.

⁴⁷ DUDITH (1995: 339–344).

A Dudith-Melius-levélváltás magyar fordítása

1. levél: Dudith András Melius Péternek, Krakkó, 1571. január 30.

Dudith András Melius Péternek békés, igazságos és bölcs lelkületet kíván a legjobb és leghatalmasabb Istentől Jézus Krisztus Urunk és Megváltónk által.⁴⁸

Megkaptam a leveled és a többi küldeményt.⁴⁹ Ezek olvasása közben azonban nem győztem csodálkozni, hogy miért van az, hogy ti, akik a Szentírás, sőt az evangéliumi igazság magyarázóiként akartok feltűnni,⁵⁰ azt hiszitek, hogy annyira el kell távolodnotok azoktól a dolgoktól, amelyek a szent szövegekben egyszerűen, leplezetlenül vannak leírva, és úgy gondoljátok, hogy szép és dicső dolog a hallgatóitokat tévútra vezetni. Kérlek, ugyan ki remélheti, hogy eljut a fényhez ebből a sötétségből? Ki az a Thészeusz, aki az óvatlan embereket ebből a labirintusból ki tudná vezetni, és azokat, akik beletekeredtek ezekbe az összegabalyodott szálakba, ki tudná szabadítani?

Azt mondják, hogy az igazság nyelve egyszerű. Mégis, a halhatatlan Istenre mondom, milyen bonyolult, milyen változó, milyen sokféle ennek a ti igazságotoknak a nyelve! Én bizony semmit sem láttam még, hogy finoman szóljak, ami kevésbé lett volna érthető. Ha ti magatok, akik arra vágytok, hogy a köznép műveltnek és az evangélium védelmezőinek tartson titeket, értenétek azt, amit a nyakunkba zúdítva pró-

⁴⁸ Az ilyesfajta megszólítás alapvetően idegen Dudithtól, így felmerül a kérdés, hogy nem Melius ismeretlen levelét, vagy konkrétan annak címzését parodizálja-e. Ebben az esetben a *spiritus* szó, amely nemcsak lelkületet, hanem lelket is jelent, akár játékos utalás is lehet a Szentlélekre. A dolog pikantériáját, ha valóban erről van szó, az adja, hogy Dudith ekkor már a szentháromság-tagadókkal szimpatizált, Melius pedig az antitrinitáriusok egyik legnagyobb magyarországi ellenfele volt. Ezúton is köszönöm Petneházi Gábornak, hogy felhívta erre a szempontra a figyelmemet.

⁴⁹ A küldemények alatt azt a valószínűleg több írásból álló, kiadásra szánt gyűjteményt érti, amelyet Melius Dudithnak ajánlott abban a reményben, hogy a Lengyelországban élő humanista a mű külföldön történő megjelentetését majd segíteni fogja.

⁵⁰ Melius életművének egy jelentős részét adják exegetikai jellegű művei. Erre bővebben ld. ZOVÁNYI (1887a).

bálotk velünk elhíttetni, a magam értetlenségét és tudatlanságát híbbázttatnám, nektek pedig, Istenemre mondom, nem rónám fel a dolgot. De úgy éljek, hogy a saját csapdátokba estek bele. Amit az egyik pillanatban elfogadtok, azt a következő pillanatban már tagadjátok. Mit is mondhatnék? Egymásnak ellentmondó dolgokat beszéltek, és miközben az ellenfeleitek kelepcei elől próbáltok menekülni, szinte mindig a saját állításotok tagadásába futtok bele.

De még ennél is szomorúbb és elítélendőbb, hogy makacsul utánozzátok mestereiteket, akiknek, mint köztudott, az a szokásuk, hogy ha érvekkel nem tudnak valakit meggyőzni, akkor azt átkozzák, mocskolják, lépten-nyomon üldözik, végül pedig könyörtelenül hóhérkézre adják, legyen szó méreg általi halálról, vízbe fojtásról, lefejezésről, megégetésről, akasztásról, vagy bármely más kegyetlen büntetésről.⁵¹ Mint mondják, ti is derekasán űzitek ezt a mesterséget, és, amennyire csak lehet, ugyanezekkel a fegyverekkel küzdötök. Az biztos, hogy elég világosan megnyilvánulnak a szándékaitok és az égő vágyatok, hogy ellenségeiteket – merthogy ti így nevezitek azokat, akik nem értenek veletek egyet – elpusztítsátok. Hisz mi mást szoktatok harsogni, mi mástól visszhangzanak írásaitok? Száműzetés, halál, tűzvész, győtrelem, és minden, ami csak az emberi nem vesztét okozza! Ez lenne az a felebarátaink iránti szeretet, amelyre Krisztus minket legfőképpen tanított? Ezekkel a fegyverekkel terjesztették Jézus és tanítványai az evangéliumot? Mutasd már meg nekem, hogy hol adnak ilyen embertelen, ilyen kegyetlen utasítást Jézus vagy az ő tanítványai! Vagy legalább hozz valami példát, amivel ezt a szörnyű viselkedést igazolni tudnátok!

Az irántam mutatott jóindulatodért, amelynek bőven bizonyítékát adtad azzal, hogy műveidet nekem ajánlottad, köszönetet mondok. Azért is lekötölezve érzem magam, hogy oly sok ember közül éppen engem választottál ki, és azzal, hogy a munkáidat nekem ajánlottad, megtiszteltél. Felteszem ugyanis, hogy ez a szándék vezetett, mikor elküldted nekem. Nem szeretném ugyanakkor, hogy elkerülje a figyelmed, hogy semmiféle örömet nem lelek az ilyesfajta művekben, a tanításaitok pedig egyáltalán nem nyerik el a tetszésemet. A kötekedő embe-

⁵¹ 1571-ben még élénken élt az emléke többek között Szervét Mihály 1553-as genfi, illetve Valentino Gentile 1566-os berni kivégzésének.

reket, és főleg az olyanokat, akik a felebarátaink iránti szeretetet teljesen elvetve, ellenfeleikkel őrzöngve, ellenségesen, gyűlölettől eltelve küzdelemre törekednek – szinte égve a vágytól és anélkül, hogy a másik fél mindezt kiprovokálta volna – kerülöm, és már egész fiatalkorom óta úgy vélem, hogy kerülni is kell őket.

A derék férfiak, az egyszerű szívűek, a szelídek társaságát szoktam elsősorban élvezni, akik számára nem idegen a mások iránti szeretet és az emberség. Én az ilyenek barátságát nemcsak, hogy nem kerülöm, hanem törekszem is rá minden erőmmel. Az ilyen emberek jóindulatát minden lehetséges módon igyekszem magam iránt megnyerni. Azokat viszont teljes szívből megvetem, akik kegyetlenek, embertelenek, törekvők, vagy más hasonló szenny mocskolja be őket.

Valóban jól sejtet, hogy Trecy⁵² – aki leveled szerint a nekem címzett ajánlás értelmi szerzője volt – sem engem, sem a nézeteimet nem ismeri mélyrehatóan, nem vagyok azonban annyira tudatlan, hogy ne legyek vele tisztában, hogy mi célból adta neked ezt a bizonyos tanácsot.⁵³ Jobban jár pedig, ha a maga dolgával törődik, és nem a másokéval foglalkozik. Kívánságodnak megfelelően visszaadom neki a műveid, nem állok ugyanis nyomdászokkal kapcsolatban. De még ha kapcsolatban is állnék velük, akkor sem akarnék neked ebben az ügyben segíteni. Az ugyanis, amit írtál, homlokegyenest ellenkezik az én saját nézeteimmel, amelyek, ha rajtam áll, soha nem fognak ilyen messze eltávolodni Isten ígéjétől, hacsak meg nem szűnök épelméjű lenni.

Ég veled, és ezt a kötekedés iránti túlzott vágyat, a fenyegető lelkületet, és a létező legnagyobb ügyre irányuló harciasságotat mérsékelj és fogd vissza, a gondolataidat és a cselekedeteidet pedig a békére, mértékletességre, és az igazságra való törekvés vezesse, hogy ép testben ép lélekkel élj! Még egyszer, ég veled!

Krakkó, január 30., az Úr 1571. esztendeje.

⁵² Krzysztof Trecy, Dudith és Melius közös barátja.

⁵³ Az ajánlás célja az lehetett, hogy a kálvinisták az egyre inkább az antitrinitáriusokkal szimpatizáló Dudithot rákényszerítsék arra, hogy színt valljon, és elkötelezze magát az egyik oldal mellett. Dudith erre egyébként nem volt hajlandó, a vallási kérdésekben különutas viselkedésére ld. ALMÁSI (2008).

2. levél: Melius Péter Dudith Andrásnak, Debrecen, 1571. augusztus 16.

A tapasztalt és éles elméjű férfiúnak, Dudith András úrnak, a Krakko városában élő számkivetettnek,⁵⁴ kegyelem és béke.

Okkal hívja Isten fia képmutatóknak a fehér sírokat és a poharakat, amelyek kívülről tiszták, belülről azonban tele vannak mocsokkal.⁵⁵ A fügefa gyakran gyümölcs nélkül hajt levelet, és az éhes Krisztusnak nem ad táplálékot.⁵⁶ Elszáradnak és elpusztulnak a magok, amelyek köves talajra vagy az út szélére esnek.⁵⁷ Most már tudom, hogy te is azok közé tar-

⁵⁴ A latin szövegben használt *advena* szó szerint idegent, jöttmentet jelent. Melius itt Dudith lengyelországi száműzetésére céloz, a megszólításnak egyértelműen bántó éle van.

⁵⁵ „Jaj nektek, képmutató írástudók és farizeusok, mert megtisztítjátok a pohár és a tál külsejét, belül pedig tele vannak rablászággyal és féktelenséggel. Vak farizeus, tisztítsd meg először a pohár és a tál belsejét, hogy azután a külseje is tiszta legyen! Jaj nektek, képmutató írástudók és farizeusok, mert hasonlók vagytok a meszelt sírokhoz, amelyek kívülről szépnek látszanak, de belül tele vannak halottak csontjaival és mindenféle tisztátalansággal. Így kívülről ti is igaznak látszotok az emberek szemében, de belül tele vagytok képmutatással és törvényszegéssel.” Mt 23, 25–28.

⁵⁶ „Amikor korán reggel a város felé ment, megéhezett. Meglátott egy fügefát az út mellett, odament, de semmit sem talált rajta, csak levelet. Ekkor így szólt hozzá: »Ne teremjen rajtad gyümölcs soha többé!« És azonnal elszáradt a fügefa.” Mt 21, 18–19. „Másnap pedig, amikor Betániából elindultak, megéhezett, és messziről meglátva egy zöldellő fügefát, odament, hátha talál rajta valamit. De amikor odaért, semmit sem talált rajta, csak levelet, mert nem volt fügeérés ideje. Megszólalt, és ezt mondta a fának: »Senki ne egyen rólad gyümölcsöt soha többé!« A tanítványai is hallották ezt.” Mk 11, 12–14.

⁵⁷ „Azon a napon kiment Jézus a házból, és leült a tenger partján, de nagy sokaság gyűlt köré, ezért hajóba szállt, és leült; az egész sokaság pedig a parton állt. Azután elmondott nekik sok mindent példázatokban: »Íme, kiment a magvető vetni, és amint vetette a magot, néhány az útfélre esett, jöttek a madarak, és felkapkodták azokat. Más magok köves helyre estek, ahol kevés volt a föld, és azonnal kihajtottak, mert nem voltak mélyen a földben; de amikor a nap felkelt, megperzselődtek, és mivel nem volt gyökerük, kiszáradtak.«” Mt 13, 1–6. „Ismét tanítani kezdett a tengerparton, és igen nagy sokaság gyülekezett hozzá, ezért hajóba szállva a tengeren maradt; az egész sokaság pedig a tengerparton volt. Sokat tanította őket példázatokban; és ezt mondta nekik tanítás közben: »Halljátok! Íme, kiment a magvető vetni, és történt vetés közben, hogy némely mag az útfélre esett, de jöttek a madarak, és felkapkodták. Némelyik pedig a köves helyre esett, ahol kevés volt a föld, és azonnal kihajtott, mert nem voltak mélyen a földben; amikor pedig felkelt a nap, megperzselődött, és mivel nem volt gyökere, kiszáradt.«” Mk 4, 1–6. „Amikor pedig nagy sokaság gyűlt össze, és városról

tozol, akik az Urat csak szavaikban vallják, cselekedeteikkel azonban megtagadják.⁵⁸ Fehérre meszelt fal vagy,⁵⁹ pelyva és konkoly a búza között,⁶⁰ kecskegida a bárányok között,⁶¹ vadkan és farkas báránybőrbe bújva!⁶² A vallomásod⁶³ és a leveled egyértelművé teszik, hogy te az Antikrisztus és egy arioszabelliánus⁶⁴ vagy.

A műveimet haladéktalanul juttasd el Krzysztóf Trecy úr kezeibe, máskülönben bizonyítékát adod álnokságodnak.

Ég veled!

Debrecen, 1571. augusztus 16.

városra sokan csatlakoztak hozzá, egy példázatot mondott nekik: »Kiment a magvető vetni. Vetés közben némely mag az útfélre esett, és eltaposták, vagy megették az égi madarak. Némelyik a köves helyre esett, és alighogy kihajtott, elszáradt, mert nem kapott nedvességet.«” Lk 8, 4–6.

⁵⁸ „Azt vallják, hogy ismerik Istent, de cselekedeteikkel tagadják, mert utálatosak, engedetlenek és minden jó cselekedetre alkalmatlanok.” Tit 1, 16.

⁵⁹ „Pál rátekintett a nagytanácsra, és így szólt: »Testvéreim, férfiak, én teljesen tiszta lelkiismerettel szolgáltam Istennek mind e mai napig.« Anániás főpap ekkor megparancsolta a mellette állóknak, hogy üssék szájon. Pál ekkor így szólt hozzá: »Megver téged az Isten, te meszelt fal! Itt ülsz, hogy ítélkezz felettem a törvény szerint, mégis a törvény ellenére azt parancsolod, hogy megüssenek?«” ApCsel 23, 1–3.

⁶⁰ „Az a próféta, aki álmot látott, mondja meg, hogy csak álom volt. De aki ígét kapott, hirdesse ígét igazán! Mi köze a szalmának a tiszta búzához? – így szól az ÚR.” Jer 23, 28. „Más példázatot is mondott nekik: »Hasonló a mennyek országa ahhoz az emberhez, aki jó magot vetett a szántóföldjébe.« De amíg az emberek aludtak, eljött az ellensége, konkolyt vetett a búza közé, és elment. Amikor a vetés szárba szökken, és kezdett kalászt hozni, látható lett a konkoly is.” Mt 13, 24–26.

⁶¹ „Amikor pedig az Emberfia eljön az ő dicsőségében, és vele az angyalok mind, akkor odaül dicsősége trónjára. Összegyűjtenek elé minden népet, ő pedig elválasztja őket egymástól, ahogyan a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől. A juhokat jobb keze felől, a kecskéket pedig bal keze felől állítja.” Mt 25, 31–33.

⁶² „Óvakodjatok a hamis prófétáktól, akik báránybőrbe bújva jönnek hozzátok, de belül ragadozó farkasok.” Mt 7, 15.

⁶³ Dudith vallomása alatt a Jan Łasickinek írt 1571. július 9-i levelet értheti: DUDITH (1995: 255–279).

⁶⁴ Az arioszabelliánus kifejezést Melius az ariánus és a szabelliánus szavak egybeolvasztásával alkotta meg. A 16. században az unitáriusokat volt szokás ariánusoknak nevezni a Kr. u. 4. században élt Arius püspök eretneknek nyilvánított követői után. Szabelliánusoknak a Kr. u. 3. században élt Sabellius szintén eretneknek nyilvánított követőit hívták, akik a szentháromságtannal szemben kritikus állásponton voltak.

3. levél: Dudith András Melius Péternek, Krakkó, 1571. szeptember 22.

Dudith András Melius Péternek, a debreceni prédikátornak, ὑγιαίνειν.⁶⁵

Inkább három botütést érdemelsz, ahogy otthon szokás mondani, mint bármiféle választ, te szégyentelen és öntelt bohóc. Ne legyenek kétségeid afelől, hogy már a hátadon éreznéd a jól megérdemelt büntetést, ha nem vélekedtem volna úgy, hogy inkább magamra érdemes tekintettel lennem, mint rád. Azt javaslom, hogy másokon töltsd ki a benned rejlő veszettséget, engem pedig hagyj békén. Mert engem ugyan meggátol a keresztény érzület, hogy a rosszat rosszal fizessem meg, de lesznek azért hozzád hasonlók, akik Krisztus nevét csak a szájukon viselik. Ők majd bosszút állnak értem, megfélemeztetik a te méregtől csöpögő, szégyentelen nyelvedet, és azt a te hazug, álnok, rosszindulatú fejedet, amelyben mindenféle gonosz ocsmányság otthonra talál, majd jól szétverik, hogy ezentúl ne zaklasd veszett ugatásoddal a derék férfiakat, akik a nyugalmat szeretik és a keresztényi életre törekednek.

Nyomorult és viszolyogtató írásaid, ahogy a kezembe kaptam őket, behajítottam egy sarokba, hogy megegyék őket a molyok és a férgek. Soha nem gondoltam ugyanis, hogy jobb helyet érdemelnének, nehogy a jobb dolgokhoz szokott emberek szemét megfertőzzék mérgükkel. Elfog a szégyen, valahányszor csak eszembe jut, hogy egyáltalán hajlandó voltam átvenni azokat a könyveket és a könyveidhez illő leveleidet. De rövidebbre fogom, hogy ne töltssem az idődet: többre tartanak az ellenfeleid, akik kiváló férfiak, mint azt én szeretném. Mert ha megvetnének téged, ahogy illene, szelídebb és alázatosabb lennél. A kedvességüknek és a túlzott türelmüknek most az a következménye, hogy azt hiszed, hogy valaki vagy, te hitvány, gyalázatos alak!

A könyveid egy részét – amelyet Catullus után nyugodtan hívhatnál szaros lapoknak⁶⁶ – soha nem kaptam meg Treceytől, és nem is láttam. A könyvek többi, fent említett részét, ha majd egyszer annyira ráérek, vagy esetleg ahhoz lesz majd kedvem, hogy haszontalanul töltssem az

⁶⁵ Dudith jó egészséget kíván Meliusnak az ógörög nyelvű levelekben megszokott formulát használva.

⁶⁶ A *cacata charta* utalás Catullus egy jól ismert versére: Cat. 36, 1.

időmet, előkotrom majd arról a sötét helyről, ahol most rejtőzik, amelynek nevét tisztességes ember a szájára sem veszi, és visszaadom annak, akinek te akarod. Bár, ha rám hallgatsz, ezeket, és a többi ilyesfajta koholmányodat is kidobod inkább a ganéba, mert jobb helyet nem érdemelnek.

Ó, te szerencsétlen, bolond alak! Minden erőddel azon vagy, hogy nevetségessé és gyűlöletessé tedd magad mindenki előtt, és miközben a dicsőség hiú reményével áztatod magad, annyira gyötrőd, annyira kínozod, annyira tönkreteszed magad, hogy még a szent betegséget⁶⁷ is összeszedted. Olyannyira örült vagy, hogy ostorral kell csillapítani!⁶⁸ De hagyom is, inkább befejezem, mint hogy ostobaságra ostobasággal feleljek.

Légy jó egészségben, ha képes vagy rá,⁶⁹ és fáradozz azon, hogy szelíd és bölcs legyél!

Krakkó, 1571. szeptember 22.

Antimelius

Források

BFP 1656	<i>Bibliotheca Fratrum Polonorum quos Unitarios vocant, instructa Operibus omnibus Fausti Socini Senensis, nobilissimi Itali, Johannis Crellii Franci, Jonae Slichtingii à Bucowietz, Equitis Poloni, exegeticis & Johannis Ludovici Wolzogenii Baronis Austriaci, Quae omnia simul juncta totius Novi Testamenti explicationem complectuntur, Irenopoli, post annum Domini 1656.</i>
CSÚRÖS 1910	CSÚRÖS F., <i>A debreczeni városi tanácsülések jegyzőkönyvéből kiírt adalékok Melius Péter életéhez, Irodalomtörténeti Közlemények</i> , 20 (1910), 106–111.
DAVIDIS 1567	F. DAVIDIS, <i>Refutatio scripti Petri Melii, quo nomine Synodi Debrecinae docet Jehovalitatem, et trinitarium Deum Patriarchis, Prophetis, et Apostolis incognitum</i> , Albae Iuliae, 1567.

⁶⁷ A szent betegség alatt Dudith az epilepsziát érti. Valóban több forrás is beszámol róla, hogy Melius gyakran betegeskedett, és betegsége alighanem súlyos volt. Valószínűleg ennek következtében halt meg olyan fiatalon, de nem tudni pontosan, hogy valóban epilepsziás volt-e, vagy esetleg más betegsége volt: KATHONA (1967: 181).

⁶⁸ Vagyis Dudith az epilepsziát Isten büntetésének tartja, ami harcias természete miatt sújtja Meliust.

⁶⁹ Mivel Dudith Melius epilepsziáját megérdemelt büntetésnek tartja, így szerinte csak tőle függ, hogy beteg-e vagy sem.

- DAVIDIS 1570 F. DAVIDIS, *Responsio pastorum ac ministrorum ecclesiarum in Transylvania, quae unum Deum Patrem Christi, & Iesum Christum filium Dei crucifixum, unumque amborum Spiritum confitentur ad Melianas propositiones, disputationi Czengerianae destinatas, quibus Deus Antichristi, et Filius ille commentitius cum extravagante Spiritu defenditur*, Claudiopoli, 1570.
- DUDITH 1995 L. SZCZUCKI – T. SZEPESSY (cur.) – M. BOROWSKA – N. SZYMAŃSKI et al. (ed.) – G. AXER (mod.) – H. KOWALSKA – L. SZCZUCKI (comm.), *Andreas Dudithius: Epistulae* (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum 13/2), Budapest, 1995.
- GÉRESI 1862 GÉRESI K., *Adalék a magyar egyháztörténelemhez*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 5 (1862), 953–955.
- LAMPE 1728 F. A. LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae, in Hungaria et Transylvania, inter perpetua certamina et afflictiones a primordiis praecipue repurgatorum sacrorum ad recentiora tempora per Dei gratiam conservatae*, Trajecti ad Rhenum, 1728.
- MELIUS 1570 P. MELIUS, *Confessio vera ex Verbo Dei sumpta & in Synodo Czengerina uno consensu exhibita & declarata*, Debrecini, 1570.
- OLÁH 2022 OLÁH R. (szerk.), *Melius Juhász Péter: Hitviták és könyörgések (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai)*, Debrecen, 2022.
- RÚF 2014 Biblia. Isternek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága. Revideált új fordítás, Budapest, 2014.
- WOTSCHKE 1908 TH. WOTSCHKE, *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen* (Archiv für Reformationsgeschichte, Ergänzungsband 3), Leipzig, 1908.

Felhasznált irodalom

- ALMÁSI 2005a ALMÁSI G., *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)*. I. rész, *Századok*, 139 (2005), 889–922.
- ALMÁSI 2005b ALMÁSI G., *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)*. II. rész, *Századok*, 139 (2005), 1131–1167.
- ALMÁSI 2005c ALMÁSI G., *A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében*, *Aetas*, 20 (2005/3), 5–37.
- ALMÁSI 2008 ALMÁSI G., *A vallásos különút lehetőségei a 16. században: Dudith András és a konfesszionalizáció*, *Aetas*, 23 (2008/4), 5–23.
- ALMÁSI 2009 ALMÁSI G., *The Uses of Humanism. Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe* (Brill's Studies in Intellectual History 185), Leiden – Boston, 2009. DOI: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004181854.i-390>

- ALMÁSI 2017 ALMÁSI G., *A vallási tolerancia határai: Themisztiosz tizenkettedik beszéde*, in: *Reneszánsz és humanizmus*, Budapest, 2017, 164–199.
- BALÁZS 1979 BALÁZS M., *Botta István: Melius Péter ifjúsága*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 83 (1979), 670–673.
- BALÁZS 1988 BALÁZS M., *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén* (Humanizmus és reformáció 14), Budapest, 1988.
- BALÁZS 1998 BALÁZS M., *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei* (Humanizmus és reformáció 25), Budapest, 1998.
- BALÁZS 2006 BALÁZS M., *Felekezetiesség és fikció. Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról* (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 8), Budapest, 2006.
- BALÁZS 2015 M. BALÁZS, *Antitrinitarianism*, in: H. Louthan – Graeme Murdock (ed.), *A Companion to the Reformation in Central Europe* (Brill's Companion to the Christian Tradition 61), Leiden – Boston, 2015, 171–194. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004301627_009
- BALÁZS 2016 BALÁZS M., *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről* (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8), Kolozsvár, 2016.
- BOTTA 1978 BOTTA I., *Melius Péter ifjúsága* (Humanizmus és reformáció 7), Budapest, 1978.
- COSTIL 1935 P. COSTIL, *André Dudith. Humaniste Hongrois. 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*, Paris, 1935.
- FEKETE 2022 FEKETE K., *A Szentháromság-hitért harcoló Melius Juhász Péter*, in: Oláh R. (szerk.), *Melius Juhász Péter: Hitviták és könyörgések* (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), Debrecen, 2022.
- JANKOVICS–MONOK 1993 JANKOVICS J. – MONOK I., *Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/3), Szeged, 1993.
- KATHONA 1967 KATHONA G., *Méliusz Péter és életműve*, in: Bartha T. (szerk.), *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, Budapest, 1967, 103–192.
- LOUTHAN 1997 H. LOUTHAN, *The Quest for Compromise. Peacemakers in Counter-Reformation Vienna* (Cambridge Studies in Early Modern History), Cambridge, 1997.
- NAGY 1966 NAGY B., *Ismeretlen Méliusz-nyomtatvány Genfben*, *Magyar Könyvszemle*, 82 (1966), 366–376.
- NOVÁK 1899 NOVÁK B., *Méliusz Péter élete és munkái. Irodalomtörténeti tanulmány*, Budapest, 1899.

- PIRNÁT 1961 A. PIRNÁT, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Budapest, 1961.
- PIRNÁT 2018a PIRNÁT A., *Az antitrinitarizmus viszontagságai a katolikus Báthoryak korában*. Hozzászólás Zoványi Jenő protestantizmus-monográfiájához, in: Ács P. (szerk.), *Kiadatlan tanulmányok*, Budapest, 2018, 173–179.
- PIRNÁT 2018b PIRNÁT A., *Báthory István valláspolitikája*. Hozzászólás Ferencz József *Dávid Ferenc-életrajzához*, in: Ács P. (szerk.), *Kiadatlan tanulmányok*, Budapest, 2018, 181–190.
- RÉVÉSZ 1936a RÉVÉSZ I., *Méliusz és Kálvin. Viszonyuk a Stancaro elleni harcban, a szentháromságtani küzdelemben és némely másodrendű teológiai vitakérdésekben* (Erdélyi Tudományos Füzetek 85), Cluj, 1936.
- RÉVÉSZ 1936b RÉVÉSZ I., *Debrecen lelki válsága 1561–1571* (Értekezések a történeti tudományok köréből 25/6), Budapest, 1936.
- SZCZUCKI 1982 L. SZCZUCKI, *Polish and Transylvanian Unitarianism in the Second Half of the 16th Century*, in: R. Dán – A. Pirnát (ed.), *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century* (Studia Humanitatis 5), Budapest – Leiden, 1982, 231–241.
- SZCZUCKI 2000 L. SZCZUCKI, *Some Remarks on Andrew Dudith's Mental World*, in: M. Balázs – G. Keserű (ed.), *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16-17th Centuries* (Studia Humanitatis 11), Budapest, 2000, 347–354.
- TÓTH 2019 TÓTH ZS., *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)*. (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 123 (2019), 719–739.
- WOTSCHKE 1907 TH. WOTSCHKE, *Christoph Thretius. Ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes der reformierten Kirche gegen den Antitrinitarismus in Polen*, *Altpreußische Monatsschrift*, 44 (1907), 1–42; 151–210.
- ZOVÁNYI 1887a ZOVÁNYI J., *Melius Péter mint exegeta*, in: *Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből*, Sárospatak, 1887, 3–37.
- ZOVÁNYI 1887b ZOVÁNYI J., *Melius Péter ifjúkora. (1536–1558)*, in: *Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből*, Sárospatak, 1887, 38–55.
- ZOVÁNYI 1977 ZOVÁNYI J., *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig* (Humanizmus és reformáció 6), Budapest, 1977.
- ZOVÁNYI 1977a ZOVÁNYI J., *Az antitrinitarizmus viszontagságai a katolikus Báthoriak korában*, in: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig* (Humanizmus és reformáció 6), Budapest, 1977, 101–137.

The Correspondence of Andreas Dudith and Peter Melius and the Background of Their Dispute

In 1571, Andreas Dudith, ex-bishop of Pécs and humanist diplomat well-known throughout Europe who was living at the time in Cracow, and Debrecen's Calvinist bishop Peter Melius had a heated debate. After introducing the three letters which document their conflict, I attempt to outline what triggered the – at first glance surprising – anger that the letters reveal. The two men had different reasons for their animosity. Melius, who had been fighting relentlessly against those who rejected the doctrine of the Trinity for years, was extremely irritated by the fact that the reports about Dudith's sympathy for the antitrinitarians turned out to be true. On the other hand, Dudith, who had already been excommunicated by the Catholic Church because of a marriage he had entered into, was disgruntled because his Calvinist friends and acquaintances had made it clear that they would no longer tolerate his unorthodox views, and his arguments for religious tolerance and against inter-Protestant strife had fallen on deaf ears. After examining the historical context of their brief correspondence, I present an annotated translation of the three letters, which were previously unavailable in Hungarian.

Keywords: Andreas Dudith, Peter Melius, humanism, reformation, antitrinitarianism, Calvinism

FORRÁSKÖZLÉSEK

MAJOROS MÁTÉ

Marcus Annaeus Lucanus: *A polgárháború* 1. könyvének fordítása

Az alábbiakban Marcus Annaeus Lucanus Bellum Civile (Pharsalia) c. epikus költeményéből olvasható az első könyv jegyzetekkel ellátott verses fordítása.

Kulcsszavak: Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia*, *Bellum Civile*, eposz, ezüstkor, polgárháború, Caesar, Pompeius

Marcus Annaeus Lucanus (Corduba, 39. november 3. – Róma, 65. április 30.) Kr. u. 1. századi költő tíz könyvből álló epikus költeménye, a *Pharsalia* vagy *Bellum Civile*¹ a római köztársaság bukását dolgozza fel, amelyhez a történelmi kontextust a Julius Caesar és Cnaeus Pompeius Magnus között kirobbant polgárháború szolgáltatja.

Lucanus történeti eposzának keletkezési idejére tetőzött a római irodalomban egy Ovidiusszal induló, bízvást forradalminak tekinthető folyamat, amely az irodalom és az irodalmi dikció ártretorizálását tűzte ki célul. A ránk maradt források alapján ennek az új irodalmi irányzatnak az egyik legekleatásabb képviselője Lucanus. A költő olyan pillanatképeket ragad ki és fűz egybe a polgárháború döntő fontosságú eseményei közül, amelyek a leginkább megfelelnek szerzői intenciójának. Művében elsősorban arra keresi a választ, hogy milyen okokra vezethető vissza a köztársaság válsága, illetve összeomlása, kit, illetve kiket terhel a történelmi felelősség közösségi és egyéni szinten, és hol van a helye mindebben a mindenkori embernek, aki végső soron sohasem lehet

¹ Mivel a modern szakirodalom inkább a *Bellum Civile*, ill. a *De Bello Civili* címeket preferálja a *Pharsaliával* szemben, ezért a továbbiakban én is *Bellum Civile*ként fogok hivatkozni a költeményre. A címmel kapcsolatban ld. SCHACKLETON BAILEY (1988).

teljesen úrrá a saját végzetén, szabad akarata pusztá illúzió, és állandóan ki van szolgáltatva a sors szeszélyeinek. A *Bellum Civile* egyrészt azt mutatja be, hogy mi a következménye annak, ha a mélyben gyökerező belső feszültségek felszínre törésekor egy közösség identitás-válságba kerül, és önmaga ellen fordul, másrészt pedig épp a háború borzalmainak érzékletes bemutatásával válik egyfajta háborúellenes propagandává.

A történelmi tematika költészetben való alkalmazása egyébiránt nem idegen a római irodalomtól. Az a jellegzetesen római attitűd, hogy az eposz elsősorban történelmi eseményekre koncentrál, szembetűnő eltérés a görög irodalmi tradícióhoz képest, hiszen a latin epika központi motívuma alapvetően azt a kérdést járja körül, hogy miben ragadható meg a „rómaiság,” vagyis mit jelent rómainak lenni „másokkal” szemben. Ennek megfelelően Lucanus költeményének is egyrészt az a célja, hogy egy történelmi eseményen keresztül körvonalazza a római identitás mibenlétét, másrészt, hogy ezáltal ápolja azt az irodalmi hagyományt, amely az epikus költészet keretein belül kívánja meghatározni ezt az identitás-tudatot.²

A *Bellum Civile* többnyire csak részletekben született magyar fordításai még a 18–19. században készültek. A mű magyarul először Besse nyei György fordításában jelent meg, „Lukánus első könyve” címmel, 1776-ban, Pozsonyban. Miként azt a fordítás címe is mutatja, a kiadvány csupán a mű első könyvének próza fordítását tartalmazta, és bőven hagyott kívánnivalót maga után, nemcsak azért, mert az eredeti latin helyett jórészt a költemény francia fordításán alapult, hanem azért is, mert azok a részek, amelyeket a szöveg francia vagy magyar fordítója nem értett, nemes egyszerűséggel kimaradtak a fordításból. A *Bellum Civile* következő, immáron verses magyar fordítása Sztrokay Antal nevéhez köthető, aki lefordította Lucanus művének jelentős hányadát, nyomtatásban azonban csak az első öt könyv jelent meg, először a Koszorú évfolyamaiban, majd az első két könyv egy önálló kötet formájában is napvilágot látott 1833-ban, ám a 6–8. könyvek kéziratban maradtak.³ A 19. század folyamán a költeménynek további három teljes magyar fordítása készült egy akadémiai versenypályázatra, amelyek máig a *Bellum*

² REED (2011: 22–23).

³ HAMZA (2019: 2).

Civile utolsó teljes magyar fordításai is, a 20. század ugyanis egy-két ókori költészeti antológiában megjelent rövid részleten túl adós maradt a szöveg modern fordításával: Laky Demeter fordítása 1867-ben, Baksai Sándoré 1869-ben, Márki Józsefé pedig 1885-ben jelent meg.⁴ Ezek a fordítások ugyan figyelembe vehetők az új fordítás elkészítése során, de tekintve, hogy a legutolsó kiadás is csaknem másfélszáz éves, egyrészt nyelvileg és szemléletükben is elavultak, másrészt olyan latin szövegkiadások alapján készültek, amelyek mára idejétmúltak, és korántsem mindig a legjobb olvasatot hozták. Egy új fordítás lehetővé tenné a latin nyelvű eposz szövegének gazdagabb, modern magyar recepcióját. A tartalmi tekintetben is rendkívül gazdag költemény nemcsak „tanít és gyönyörködtet,” hanem számos adalékot és utalást tartalmaz a korabeli aktuálpolitikai viszonyok vonatkozásában, továbbá rengeteg értékes információ található benne az akkori geográfiáról, etnográfiáról és kozmográfiáról is.

Jelen lapszámban a *Bellum Civile* első könyvének verses fordítását adom közre, amelyben a szerző a költemény tárgyának megjelölése mellett a polgárháború kirobbanásának fő okait igyekszik feltárni. Ennek gyökerét a Caesar és Pompeius közti rivalizálásban látja. Az első könyv három nagy tartalmi egységre osztható: az első a bevezető, amelyben a költő kontextusba helyezi a költemény tárgyát, felvázolva azokat az eseményeket és körülményeket, amelyek ismerete szükséges ahhoz, hogy az olvasó megérthesse a háború kitörésének okait; a második Caesar itáliai inváziója és Ariminum elfoglalása; a harmadik pedig az invázió hírére Rómában bekövetkezett pánik bemutatása.⁵ Az első könyv tehát a polgárháborúnak mindössze nyolc napját tárgyalja, és ezen az időtartamon belül is voltaképpen két hozzávetőleges időpont, a 49. ja-

⁴ Az említett kiadások adatai: *Lukánus első könyve*, Bessenyei György (ford.), Pozsony, Landerer Mihály, 1776; *Marcus Annaeus Lucánus Pharsaliája, vagy is polgári háborúja*, Nemescsói Sztrokay Antal (ford.), Pest, Trattner és Károlyi, 1833 (előbb a Koszorú 1831–1832, 1835, 1837, 1839. évfolyamaiban); *Marcus Annaeus Lucanus Pharsaliája vagyis a Polgárháború tíz könyvben*, Laky Demeter (ford.), Pest, Ráth Mór, 1867; *Marcus Annaeus Lucanus Pharsaliája*, Baksai Sándor (ford.), Pest, Ráth Mór, 1869; *Fárzália, vagy: Polgárharc. Hősköltemény 10 énekben. Írta Lukán, Márki József* (ford.), Budapest, Rudnyánszky A., 1885.

⁵ ROCHE (2009: 10–11).

nuár 10–11-én, illetve a január 17-én történt események leírása képezi az elbeszélés gerincét.⁶

A fordítás elkészítése során formahűsége törekedtem, és amennyire azt a metrum jelentette kötöttségek megengedték, igyekeztem az eredeti latin szöveghez tartalmilag is a lehető legközelebb maradni. Ahol azonban a hexameteres versmérték megtartása miatt ez nem, vagy csak kompromisszumokkal volt lehetséges, ott az eredeti szöveg hangulatát és ízét próbáltam meg visszaadni. A fordítás alapjául J. D. Duff, először 1928-ban megjelent,⁷ Giovanni Viansino 1995-ös,⁸ valamint Paul Roche 2009-es⁹ szövegkiadásai szolgáltak. A jegyzetek írásánál elsősorban H. T. Riley,¹⁰ C. E. Haskins,¹¹ illetve Viansino és Roche kommentárjaira, továbbá a Finály Henrik-féle latin-magyar szótár megjegyzéseire támaszkodtam.

Források

DUFF 1962	J. D. DUFF (transl.), <i>Lucan: The Civil War Book I–X (Pharsalia)</i> , London – Cambridge – Massachusetts, 1962.
HASKINS 1887	C. E. HASKINS (ed.), <i>M. Annaei Lucani Pharsalia</i> , London – Cambridge, 1887.
RILEY 1853	H. T. RILEY (transl.), <i>The Pharsalia of Lucan</i> , London, 1853.
ROCHE 2009	P. ROCHE (ed.), <i>Lucan: De Bello Civili Book I</i> , New York, 2009.
SHACKLETON BAILEY 1998	D. R. SHACKLETON BAILEY (ed.), <i>M. Annaeus Lucanus: De Bello Civili Libri X</i> , Stuttgart, 1988.
VIANSINO 1995	G. VIANSINO (trad.), <i>Marco Annaeo Lucano: La guerra civile (Farsaglia), Libri I–V</i> , Milano, 1995.

Felhasznált irodalom

HAMZA 2019	HAMZA G., <i>Emlékezés Sztrokay Antalra (1780–1850), a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjára = Remembering Antal Sztrokay (1780–1850), Full Member of the Hungarian Academy of Sciences</i> ,

⁶ ROCHE (2009: 11).

⁷ DUFF (1962).

⁸ VIANSINO (1995).

⁹ ROCHE (2009).

¹⁰ RILEY (1853).

¹¹ HASKINS (1887).

Dokumentáció, MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, kézirat, 2019.

REED 2011

J. D. REED, *The Bellum Civile as a Roman Epic*, in: P. Asso (ed.), *Brill's Companion to Lucan*, Leiden – Boston, 2011, 21–31.

Marcus Annaeus Lucanus: *A polgárháború*

1. könyv

1–7. A költemény tárgya; 8–32. A hadviselés borzalmai; 36–66. Nero dicserete; 67–97. A polgárháború fő okai; 98–128. További okok: a Caesar és Pompeius közti rivalizálás; Crassus és Iulia halála; 129–157. Caesar és Pompeius összehasonlítása; 158–182. Róma erkölcsi fertője; 183–260. Caesar átlépi a Rubicont és elfoglalja Ariminumot; 261–295. A Rómából kiűzött Curio Caesar táborába menekül, és arra kéri, hogy vonuljon a város ellen; 296–351. Caesar beszéde katonáihoz; 352–391. Laelius, első *centurio* válasza; 392–465. Caesar magához hívja erőit egész Galliából; 466–522. Rómában kitör a pánik Caesar jöttére, a szenátus elmenekül; 523–583. Vészjósló előjelek; 584–638. Aruns, az etruszk jóspap tisztító szertartása és kedvezőtlen előjeleket mutató áldozata; 639–672. Figulus, a csillagjós jóvendölése a közelgő katasztrófáról; 673–695. Egy római asszony lázálmája az eljövendő csapásokról

Háborut énekelek, de mi tombolt thesszali síkon,¹
 több volt, mint belharc, az bűn joggalappal: egy oly nagy
 nép daliás jobbát önnön keblébe keverte,
 vérével szennyezte be, és miután a szövetség
 megtört,² egy bűnért küzdött, megrázta a földet 5
 minden erővel, s bár ellenség állt vele szemben,
 sas marcangolt sast,³ ha röpiült fenyegetve a dárda.
 Mily dühe, és mily tébolya ez, polgárok, a kardnak?
 Míg oly háboruban hadakoztok, amely diadal-gyér,
 és gyűlölt népek láthatnak folyni latin vért, 10
 gőgös lesz Babylon,⁴ mit meg kell fosztani Auson⁵
 díszektől, hogy a crassusi árny⁶ nyugalomra találjon.
 Ó, jaj, mily sok föld és tenger lenne miénk már
 ezzel a sok vérrel, mit a polgár jobbjá kiontott:
 hol kel a Nap, hol a csillagokat bújtatja az éjjel, 15
 hol déltájban a nap tüze felforralja az órát,
 hol zordon tél nem lágyul meg az enyhe tavasztól,
 s szkíta⁷ fagyok zárják kristálybörtönbe a tengert.

¹ Az eredeti szövegben *Emathia* szerepel, ami Makedónia egy tartománya volt. Lucanus gyakran a vele határos Thesszália szinonimájaként használja, ahol a költeménynek címet adó Pharsalus városa is feküdt.

² A Kr. e 60-ban titokban létrejött ún. első *triumviratus*, vagyis Caesar, Pompeius és Crassus szövetsége, amelynek értelmében felosztották egymás között a Római Birodalom feletti uralmat: Pompeius kapta Hispaniát és Africát, Crassus Syriát, Caesarnak pedig további öt évre meghosszabbították Gallia feletti uralmát.

³ A sas mint a római *legiók* fő tábori jelvénye.

⁴ Babylon a Parthus Birodalom szinonimájaként szerepel, amelynek királyai a Tigris keleti partján elhelyezkedő Ctesiphon városában székeltek. Babylon városa az Eufratész partján helyezkedett el.

⁵ Közép- és Alsó-Itália őslakosai az *ausonok*, akikről ezt a vidéket Ausoniának nevezték. A költői nyelvben a tágabb értelemben vett Itáliát értik alatta, az „ausoni” elnevezés pedig általában utal a rómaiakra.

⁶ Kr. e. 53-ban Crassus vereséget szenvedett Carrhaenál a parthusoktól, majd a csata után az ellenség törbe csalta és megölte.

⁷ Mint népcsoport: Európa északi részén és Ázsiában élő több lovas nép közös elnevezése, akik híreseket voltak ügyességükről nyilazásban és lovaglásban. Mint égtáj: észak; átvitt értelemben az örök tél, a kegyetlenség és az igazságtalanság birodalma.

Seres,⁸ sőt, (ha ilyen van) a föld is, ahonnan a Nílus
feltör, már hódolna nekünk, meg a durva Araxes.⁹ 20
Róma, ha ennyire vágyod az átkos háborút, akkor
sújts le magadra, mikor meghódított a latin jog
már mindent: de az ellenség híján sose voltál.
Most, hogy a városok omladozó fedelekkkel inognak,
s romhalmazzá löve hevernek Itália-szerte 25
mind a falak, s őrség nélkül tengődnek a házak,
és elvétve akad lakos egykori városainkban;
most, hogy susnyástól susog Italiában olyan sok
éve a föld, s munkás karokat követelnek a szántók,
súlyosb károkozó ennél sem a pun,¹⁰ sem az ádáz 30
Pyrrhus¹¹ nem volt: római jobb sebe rejlik a mélyben,
s kardnak nem sikerült még ennyire mélyre hatolni.
Ám, ha Nerónak a sors így készítette elő az
útját – mert az örök birodalmak sokba kerültek
isteneinknek, az ég, amióta a szörnyű gigászok 35
elbuktak, szolgál csak a Mennydörgő Jupiternek¹² –,
nincs a panaszra ok, istenek, ím ez a bűn, ez a gaztett

⁸ Serica lakosai Kelet-Ázsiában. Kína észak-nyugati vidékeit is értették alatta az ókorban.

⁹ Több folyót is neveztek így Armeniában, Mezopotámiában, Perzsiában és Thesszáliában. Lucanus feltehetően az Armeniában (a mai Örményország) található folyóra utal, ami a Kaszpi-tengerbe ömlik.

¹⁰ Hannibal karthágói hadvezér, Róma legveszedelmesebb ellensége, aki a második pun háborúban Rómát majdnem végromlásba döntötte. Miután Hispaniában partra szállt, átkelt a Pireneusokon és az Alpokon is, majd benyomult Itáliába és számos vereséget mért a rómaiakra. Végül Kr. e 201-ben Zamánál győzte le az idősebb Publius Cornelius Scipio Africanus.

¹¹ A görögországi Epirusban élő *molossus* nép, majd egy ideig Makedónia és Görögország királya is, aki a Kr. e. 3. század elején háborút folytatott a rómaiakkal. Pyrrhus hozott először Itáliába elefántot hadjáratai során. Ezt később Hannibal is megtette a második pun háborúban, bővebben ld. a 10. lábjegyzetet.

¹² Iuppiter (gör. Zeusz) Saturnus és Rhea fia, Neptunus és Pluto fivére, Iuno testvére és férje, a legfőbb római istenség, valamint az Olymposon lakó görög istenek feje, az ég, harmat, eső, hó, villám, mennydörgés ura, az egész természet és minden istenek atyja, továbbá az állam és a család főistene és őre.

ily áron kedves; szörnyű Pharsalia síkja¹³
 ázzon a vértől, és a pun árnyhad azon nevelődjön;
 s átkos Mundánál¹⁴ lobbanjon a harc fel utolszor; 40
 Caesar, ez nem elég! Éhezzen csak Perusina,¹⁵
 Mutina¹⁶ szenvedj, s zúzd darabokra kegyetlen a flottát
 Leucas,¹⁷ az Aetna alatt rabszolgai háboru égjen!¹⁸
 Ezzel a polgárharcval azonban Róma sokat nyert,
 mert érted történt. Életpályád, ha bevégzed, 45
 szép kort érve, a csillagokig jutsz: éltet az égbolt,
 s vár epekedve a menny; s ha a kormánypálca után vágysz,
 vagy, hogy felszállj Phoebusnak¹⁹ ragyogó szekereére,
 és lángcsíkot húzva tekints le a földre, mi Naptól,
 bárha szeszélyes, nem fél, enged mindegyik isten 50
 néked, s hogy minek istene légy, s hol akarsz a világon
 majd alapítani országot, rád hagyja a kozmosz.
 Ámde ügyelj, hogy a székhelyedet sem az Északi-sarkra,
 sem pedig azzal szembe ne tedd, ahol izzik az Auster,²⁰
 ferdén fürdetné onnan Rómádat a fényed. 55
 Hogyha egyik részét nyomná súlyod csak a roppant

¹³ Város Thesszáliában, amelyet a Kr. e. 48-ban mellette lezajlott, Caesar és Pompeius közötti döntő összecsapás tett nevezetessé.

¹⁴ Város Hispania déli részén, közel a Gibraltári-szoroshoz, ahol Caesar Kr. e. 45-ben végleg legyőzte Pompeius pártját.

¹⁵ Város Etruriában, ahol Augustus ostrom alá vette L. Antoniust, akit végül kiéheztetéssel megadásra kényszerített.

¹⁶ Város Felső-Itáliában, ahol Kr. e. 44–43-ban Decius Brutust ostrom alá vette Marcus Antonius. Itt lelték halálukat a segítségére siető Hirtius és Pansa *consulok*.

¹⁷ Leucas vagy Leucadia sziget a Jón-tengeren. Utalás az actiumi csatára, ami Leucas közelében zajlott le, amelynek során Kr. e. 31-ben Augustus döntő vereséget mért Antoniusra és Egyiptom királynőjére, Kleopátrára.

¹⁸ Utalás Pompeius fiának, Sextus Pompeiusnak Szicíliánál elszenvedett vereségére, akinek zászlaja alatt nagy számban harcoltak rabszolgák is.

¹⁹ Ti. Apollo (gör. Apollón) isten, Iuppiter és Latona fia, Diana (ld. 55. lábjegyzet) testvére, az íjazás és a magasabb szellemi tevékenységek (jóslás, költészet, zene, orvoslás) istene, később a Nap és a Fény isteneként is tisztelték Phoebus néven. Szentélye volt Delphiben és Délos szigetén is (vö. 55. lábjegyzet).

²⁰ Déli szél.

égnek, a tengelye érezné. Tartsd hát a középső
 részén, egyensúlyban; a tündöklő levegő ott
 tiszta legyen, Caesart felhő ne takarja előlünk!
 Fellélegzik az emberiség fegyvertelenül majd, 60
 s minden nép élhet szeretetben; a földet a béke
 ellepi hadviselő Janus²¹ érckapuit berekesztve.
 Már te vagy istenem, és költő keblem ha tetőled
 kapja tüztét, nem kell sem a cirrhai²² titkokat értő
 istent²³ kérni, se Nysából²⁴ Bacchust²⁵ idehívni: 65
 nékem erőt, ha te adsz, elegendő római dalhoz.
 Szólni kíván a szívem súlyos dolgoknak okáról,
 roppant munkának látszik: mi tüzelte az örült
 népet a fegyver után, a világbékénk hova tűnt el?
 Tudjuk, a jósors láncá irigy: nem időzik a csúcson 70
 túl sokat, és ha a súly nagy, alatta nagyobb az esés is:
 Róma se bírta magát. Így meggyengült a világnak
 oszlopa; nincs már messze, a végső óra szorongat;
 ismét itt van az őskáosz: csillagporos örvény
 csillagokat sodor össze, a tenger az üstökösöktől 75
 forr, föld nem kíván terjedni: előnti a tenger
 partjait, és bátyjával a Hold is szembe akar majd
 menni: elég! Meredek pályán kettős fogatát nem
 hajtja, magának akarja a nappalt! És az egész mű
 megbomblik, darabokra esik szét majd a világrend. 80

²¹ A kezdet és a vég, tágabb értelemben véve tehát az év, az idő istene, akit általában kettős arccal ábrázoltak. Azt a szentelt átjárót, amelyen át a római hadsereg ősi szokás szerint harcba vonult (és feltehetően a harcból is ezen át tért vissza a városba) Janus isten szobra díszítette, ezért templomnak is tekintették. Kapuja ezért békében zárva volt, háborúban pedig nyitva állt.

²² Cirrha, Delphi révvárosa. Delphiben volt Apollo jósnőjének székhelye, Phocisban. Átvitt értelemben jelenti magát a delphoi jóshelyet is.

²³ Ti. Apollót.

²⁴ Hegy vagy város, ahol a monda szerint Bacchus nevelkedett és lakott. A mondák hol Thrákiába, hol Ázsiába, hol Indiába teszik.

²⁵ A bor fiatal istene, boristen, és innen a polgárosodás és a lelkesedés istene is, Iuppiter és Semelé fia. Neve gyakran jelenti átvitt értelemben magát a bort is.

Nagyság végzete önmaga: fák nem nőnek az égis,
 gazdagságnak a sorsa is ez. Fortuna²⁶ haragját
 egy népnek sem nyújtja azon nép ellen, amely már
 földön s tengeren úr. Balsorsod, Róma, magad vagy!
 Három urat szolgálász:²⁷ zsarnokság vész-köteléke 85
 még ezelőtt nem volt sohasem rábízva tömegre.
 Összhang nélküliek, kiket elvakított a mohóság!
 Mért jó ez? Míg föld tengert, földet levegő tart,
 míg szekerét hosszú pályáján görgeti Títán,²⁸
 s csillaggal van az út kikövezve, mikor jön az este, 90
 társuralomban nem lesz hűség, mert hatalom nem
 tűr társat. Hidd el, hogy nem kell messzire menni
 más néphez, hogy példával szolgáljon a végzet,
 mert első falainkra kifröccsent már a rokonvér.²⁹
 Akkor sem föld, sem tenger nem volt a hatalmas 95
 dühnek díja: urak kicsi menhelyért marakodtak.
 Ám egyetértés nélküli összhang gyorsan elillan.
 Mesterséges volt ez a béke: közöttük a harcnak
 Crassus volt akadálya, miként kettészeli karcsú
 Isthmos³⁰ a kettős tengeri árt, megbontva a habját, 100
 s földje nem engedi, hogy keveredjenek, ámde, ha nincs ott,
 Ión meg az Égei-tengerek egyberohannak: eképpen
 Crassus amint meghalt, nyomorult, ki a szörnyű vezérek
 fegyvereit fékezte, latin vérrel feketítve
 szír Carrhaet,³¹ úgy Róma dühét pártus baj okozta. 105
 Arsaces,³² abban a háboruban többet veszítettünk,

²⁶ A végzet, a sors és a szerencse istennője, aki az emberi dolgokba nem vaktában avatkozik be, hanem aszerint, hogy épp kinek akar kedvezni vagy nem. Itáliában különösen Antiumban (ma: Anzio) és Praenestében (ma: Palestrina) volt szent helye.

²⁷ Utalás az első *triumviratus*ra. Bővebben ld. a 2. lábjegyzetet.

²⁸ Itt a Napisten, Sol, Hyperion fia. Átvitt értelemben maga a Nap.

²⁹ Utalás Romulus és Remus történetére: Remust megölte ikertestvére, Romulus, Róma alapítója és első királya, amiért gúnyolódva átugrotta az új város földből még épphogy csak kiemelkedő falát.

³⁰ Korinthuszi földszoros, ami elválasztja egymástól a Jón- és az Égei-tengert.

³¹ Ld. a 6. lábjegyzetet.

mint hinnéd: polgárharcra sújtottad a vesztet.
 Kard oszt ketté államot, egy nagy népnek a sorsa,
 mely leigázott földeket és tengert, s a világot,
 nem képes rá, hogy két embert megzabolázzon: 110
 elvágta Párkák³³ rút kézzel Júlia³⁴ éltét,
 és a rokonságnak kötelékét is vele együtt,
 s vitte magával az éjszinü nászfáklyáit a sírba
 szörnyű jelekkel. Mert, ha adott még volna a végzet
 néked időt idefent, képes volnál egyedül rá, 115
 hogy fékezd férjed, s fékezd a szülődet is: össze
 fonnád karjaikat, kardot kiszakasztva kezükből,
 mint sógor meg após közt tették ezt a szabin nők.³⁵
 Hűségük megtörte halálod: nincs akadály
 háborunak. Lángolt a vezérek harci erénye: 120
 Magnus,³⁶ félsz, nehogy egykori tetteid árnyba borítsák
 újak, s elhervassza kalózkoszorúdat a gall vész;³⁷
 téged hajt, Caesar a temérdek munka, a harcvágy,
 és másodhegedűs szerepet nem tűr a szerencséd;

³² Parthia első királya, Kr. e. 250 körül. Itt most átvitt értelemben vett utalás a parthusokra.

³³ A három Sorsistennő: Klóthó, „a fonó”, Lakhesis, „a kiosztó” és Atropos, „az elháríthatatlan.”

³⁴ Iulius Caesar lánya, Pompeius felesége. Caesar és Pompeius házassággal is megerősítették a köztük létrejött szerződést (ti. az első *triumviratust*, ld. 2. lábjegyzet): Pompeius Kr. e. 59-ben elvette Caesar lányát, Iuliát. Iulia azonban Kr. e. 54 őszén meghalt, és ezt követően Caesar és Pompeius kapcsolata is megromlott.

³⁵ Utalás a szabin nők történetére, akiket Romulus vezetésével erővel elraboltak, és feleségül vettek az első rómaiak. Miután atyáik és új férjeik háborúba kezdtek egymással, kibékítették őket.

³⁶ Pompeius mellékneve. Ezt a megszólítást először hadserege használta Líbiában, majd a név használatát Sulla erősítette meg tekintélyével, miután Pompeius legyőzte Domitius Ahenobarbust és szövetségesét, Iarbas királyt. Jelentése: „nagy”. Lucanus a költemény során általában *Magnus*ként hivatkozik Pompeiusra.

³⁷ Pompeius számos nép felett diadalt aratott, köztük a kilíkiai kalózok felett is, akiket, annak ellenére, hogy hatalmas hajóhaddal rendelkeztek, és rettegésben tartották a Mediterráneumot, mindössze negyven nap alatt térdre kényszerített. A győzelmet követően Pompeius diadalmenetben vonult be Rómába, és az ekkor tiszteletből neki adományozott babérkoszorúra utal Lucanus.

már sem Caesar nem visel el senkit maga mellett, 125
 sem Pompeius. Hogy fegyvert ki ragadt jogosabban,
 senki se tudja; erős érvek szólnak ki-ki mellett:
 isten Caesarhoz, de Cato Magnus fele hajlott.
 Összecsapásuk egyenlőtlen volt: egyik idős már,
 elszakította vezéri szereptől rég a togája,³⁸ 130
 hírneve, hogy ne apadjon a békében, s nyugalomban,
 sok mindent ígér a tömegnek, egészen a népkegy
 hajtja, saját színházában tobzódik a tapsban,
 s nem frissíti erőit, igencsak bízva korábbi
 jósorsában. A „Nagy” név³⁹ már csak mint hiu árnykép 135
 áll, ahogyan zsíros földben tör a tölgyfa az égbe,
 ősi ruhákat hord: a vezérek szent adományát,⁴⁰
 s már csak súlya miatt áll, rég nem erős gyökerekkel
 markol a földbe: kopasz koronával karmol a szélbe,
 és csak a törzsével, nem a dús lombjával ad árnyat; 140
 első szellőtől meginog bár, és kicsavarja
 majdnem, amíg körülötte szilárd szálfák magasodnak,
 csak neki jár ki a tisztelet. Ám Caesar nem üres név,
 volt hadi hírneve és egyfajta erénye, amely nem
 hagyta nyugodni, csatát, ha veszít, neki az csak a szégyen; 145
 féktelen és buzgó, ha harag, ha remény utasítja
 fegyvert fogni, vasát nem bánja, ha vér feketíti,

³⁸ A rómaiak nemzeti öltözete, egy félkör alakú szövetdarab, amit a vállukon átvetve hordtak, és leért egészen a földre. A római polgár ebben jelent meg minden nyilvános helyen, de csak békeidőben vagy békés ügyekben járva viselték, ezért jelenti mind a római nemzetiséget, mind a békét és a békés foglalatosságot.

³⁹ Az eredetiben *magni nominis*. Vö. 36. lábjegyzet.

⁴⁰ Utalás a latin *tropaeum*-ra, ami eredetileg a csatamezőn állított győzelmi jel volt, eleinte rudakból, amelyre felaggatták az ellenségtől zsákmányolt fegyvereket és hadi eszközöket. A későbbiekben kőből vagy ércből készült. A szokás a görögöktől származik. Vö. Verg. *Aen.* 11, 5–11: „Körbe lenyesve az ágait, egy tölgyet tesz a dombra, / fényes fegyvereket felakaszt rá, meg hadizsákmányt, / hadvezető Mezzentiusé volt, most a tiéd már / ó te Hadúr, diadalmi jelül; véres sisakát is, / majd dárdáit a hősnek, a kétszer hat helyen átlőtt / mellvértjét, bronzpajzsát balról ráteszi, aztán, / még elefántcsontdíszú kardját is felakasztja.” (Ford. Kartal Zsuzsa).

úzi saját sikerét, és őt pártolja az isten,
 mindent elpusztít, ami őt, aki legmagasabbra
 tör, gátolja, s örül, ha romok jelzik neki útját. 150
 Mint villám, mit a felhőkből présel ki a szélvész:
 nagy dirr-durr közepette hasítja az égnek azúrját,
 megrettentí az embereket, leigázza a nappalt,
 reszketnek, s szemeik kápráznak ferde tüztől;
 tombol egén, és hogyha az útját semmi sem állja, 155
 nagy pusztítást végez, amíg járkal fel-alá, és
 merre a szem csak lát, szétszórt parazsát szedi össze.
 Ez vezetőknek az ok; de a harc mezejébe közös mag
 is hullott, ami minden erős nemzetnek a veszte.
 Mert a világ meghódítása után a szerencse 160
 mérhetlen gazdagságában tesped az erkölcs:
 fényűzésre beszélte a fosztogatás meg a rablás;
 nincs mérték építésben, se aranyban; az éhség
 finnyás lett; és férfiak úgy öltöznek, ahogy még
 nők is szégyellnek; hősök nevelője, az ínség 165
 elmenekült, s ami csak romlásba taszítja a népet,
 jött mindenhonnan; megnyújtották a határát
 birtokaiknak: a föld, melynek szántotta Camillus⁴¹
 durva ekéje rögét, s Curiusnak⁴² az ősi kapáit
 tűrte sokat, kontár telepesnek igája alatt nyög. 170
 Ennek a népnek már nem a béke adott nyugodalmat,
 fegyvere már nem aludt, és nem táplálta szabadság.
 Innen a könnyü harag, s mire indított a szegénység:
 hitvány bűn, és háboruban termő hiu díszek,
 hont leigázni, s hogy mértéke a jognak erő már; 175
 kényszerített törvény, néprendelet innen erednek,

⁴¹ Marcus Furius Camillus, római államférfi, aki hétszer volt haditribunus és ötször diktátor. Megszervezte az állandó római hadsereget, elfoglalta Veii városát, és legyőzte a gallokat. Róma második alapítójaként tartották számon. Kr. e. 365-ben halt meg.

⁴² Marius Curius Dentatus, aki Publius Cornelius Rufinus konzultársaként több ízben is vereséget mért Pyrrhusra, és győzelmet aratott a samnizsok fölött is. Kr. e. 270-ben halt meg.

s konzullal⁴³ jogokat tipró tisztségviselők is;
 innen a pénzen vett hatalom, meg a megvehető nép,
 s hogy káros hivatalhajhászat emészti a várost,
 mely Marsnak korrupt mezején évente megújul;⁴⁴ 180
 innen a kapzsi kamat, meg a mindig torkos adósság,
 és megtört hitelek, meg a háboru: haszna sokaknak.
 Caesar át is kelt sebtében a jégshivü Alpok
 csúcsain, emlékezve, mi várja: csaták meg a szörnyű
 háboru. És a kicsiny Rubico⁴⁵ habját, hogy elérte, 185
 nagyszerü képe hazájának felrémlik előtte:
 átsüt az éj kormos leplén neki bánatos arca,
 falkoronás feje hószinü hajzuhataggal ezüstös,
 karjai meztelenek, cafatokban lóg frizurája,
 és remegő hangon megkérdi: „Hová igyekeztek? 190
 Harcjeleim hova hozzátok, hősök? Ne tovább, ha
 joggal, polgárként jöttök!” Félsz mart a vezérnek
 tagjaiba, s haja égbemeredt, fékezte a léptét,
 s bénultság tartotta nyomát a pataknak a partján.
 Majd így szólt: „Ó, Mennydörgő,⁴⁶ te, ki Tarpei bércről⁴⁷ 195

⁴³ A *consulok* Rómában a királyság után évenként választott legfőbb tisztségviselők (szám szerint kettő), a köztársaságban a katonai és jogi hatalom letéteményesei, akik kezdetben királyi hatalommal rendelkeztek. Mint az állam fejei, jogukban állt a népet és a szenátust összehívni, ezek ülésein elnökölni, egyszersmind mindkét gyűlés végzéseit és határozatait jogerőre emelni. Háborúban ők voltak a fővezérek, vezették a soro-
 zást, a katonaszedést, és a hadizsákmány sorsáról is ők intézkedtek. A *praetori* hivatal felállításá előtt ők voltak a bírák, az igazságszolgáltatók, továbbá ők kezelték az állam pénzügyeit is. Kezdetben csak patríciusok, később plebejusok is betölthették a tisztsé-
 get. A *consulokat* a népgyűléseken (*comitia centuriata*) választották az előző *consul* vagy *interrex* (helytartó, kormányzó) vezetése alatt.

⁴⁴ A *Campus Martius* vagy Mars-mező, egy Tiberis melletti térség, amely eredetileg a Tarquiniusok tulajdonát képezte. Miután elűzték őket, a terület az államra szállt, és a rómaiak Marsnak szentelték; innen az elnevezés. Itt tartották az évenkénti népgyűlése-
 ket, amelyek keretében az állami tisztségviselőket választották, ezért a *campus* gyakran ezeket is jelenti.

⁴⁵ Kis folyó Itáliában, ami Augustus előtt az Itália és Gallia Cisalpina közti határ volt.

⁴⁶ Ti. *Iuppiter Tonans*, a „mennydörgő Iuppiter.”

nézed e nagy város falait, s ti, Iúlushi törzsnek⁴⁸
 fríg⁴⁹ penatésai,⁵⁰ és ti is, égberagadt Quirinusnak⁵¹
 titkai, és te, Latin Jupiter, te, ki Alba hegyén ülsz,⁵²
 vestai láng,⁵³ s legfőbb istennőnk, Róma,⁵⁴ könyörgöm,
 pártold szándékom; téged nem fog dühödötni
 200
 úzni e kard; ime, én, Caesar vagyok itt, aki győztes
 szárazon és vizen, és katonád most is, ha kívánod.
 Az, csakis az, ki az ellenségeddé tesz, a bűnös!”
 Erre a dús habon átkel, eloldva a háboru fékjét,
 zászlóaljaival; mint tikasztó Libiának
 205
 pusztáján, ha közel van az ellenség, az oroszlán
 guggol várakozón, dűhe míg meggyűlik egészen;

⁴⁷ A capitoliumi hegy – amelyen Iuppiter, Iuno és Minerva templomai együtt voltak –, délnyugati, meredek, sziklás magaslátát nevezték Tarpeius-hegynek. Erről a hegyoldalról dobták le büntetésül a halálra ítélt gonosztevőket.

⁴⁸ Régi patríciusi nemzetségnév Rómában, amelynek eredetét Aeneas fiára, Iulusra, vagy más néven Ascaniusra vezette vissza. Vö. Verg. *Aen.* 1, 286–288: „Majd így ősoktól születik meg a trójai Caesar, / Óceanig birodalma, a híre a csillagokig tart, / Július az, ki a híres névvel idézi Iúlust.” (Ford. Kartal Zsuzsa).

⁴⁹ Trójai vagy általában véve kis-ázsiai, átvitt értelemben a rómaiak mint Aeneas utódai.

⁵⁰ Római házi istenek, a család és a ház belügyeinek védőistenei.

⁵¹ Romulushoz mint istenséghez Quirinus néven imádkoztak, miután a monda szerint csodálatos körülmények között eltűnt. Vö. Ov. *Fast.* 2, 491–496: „Volt egy hely, melynek neve régen Kecse-mocsár volt. / Törvényt Romulus ott ült az övéi felett. / Egyszer csak beborul, felhők gomolyognak az égen, / s nagy felhőszakadás zápora zúdul alá. / Csattan az ég, a leget villám tüze vágja keresztül. / Futnak... A Mars kocsiján égbe suhant a király...” (Ford. Gaál László).

⁵² Utalás Róma anyavárosára, Alba Longára, amelyet a monda szerint Ascanius, Aeneas fia alapított Latiumban, Itália Rómától délre fekvő partvidékén. Az itt található albai hegyen volt egy Iuppiternek szentelt templom, ahol Iuppitert mint a latin szövetség védőjét *Iuppiter Latiaris* néven tisztelték.

⁵³ Vesta Saturnus és Rhea leánya, Iuppiter és Iuno testvére, aki a tűzhelynek és egyzersmind a háziasságnak, illetve a tűzhelyen lobogó tűznek is az istenasszonya. Más néven Ilia, mivel kultusztát Aeneas hozta Itáliába Trójából. A neki szentelt tűzre, amit nem hagytak kialudni, papnői vigyáztak. Kezdetben négyen, később hatan voltak, harminc évig álltak az istennő szolgálatában, és a legszigorúbb szüzességre voltak kötelezve.

⁵⁴ A város védőistene, akit külön templomban tiszteltek.

majd vad farka amint felkorbácsolta haragját,
 felborzadt a sörénye, s széles szája morog nagy
 hanggal, tépje a mór sebesen repülő kelevéze 210
 bár, vagy széles melléből álljon ki gerelyhad,
 nem számít, sebe mennyire súlyos, a fegyveren áttör.
 Egy kicsi forrás ontja vizét a vörös Rubiconnak:
 habja kicsiny, valahányszor a forró nyár tüzesíti,
 kígyózik völgyek mélyén át, s mezsgyevonalként 215
 áll szigorún auson lakosok meg a gall legelők közt.
 Habjait ekkor a tél edzette, növelte a terhes
 Cynthia szarva,⁵⁵ mi harmadik éjszaka hordta esőjét,⁵⁶
 s langy Eurus⁵⁷ lehelése nyomán izzadtak az Alpok.
 Elsőként a patakba feláll ferdén a lovasság, 220
 hogy felfogja vizét, s így megszelidítve a sodrást,
 már könnyű átkelni a többi csapatnak a gázlón.
 Caesar, a túlsó partra amint átért, a habokból
 felbukkanva, tilos mezején állt Hesperíanak.⁵⁸
 „Itt – szolt – itt hagylak béke, s megbecstelenített 225
 jog, Fortuna, követlek. El innen messze, szövetség!
 Már eleget hittünk nektek, jöjj, háboru, ítélj.”
 Így szolt, míg seregét sürgette serényen az éjnek
 leple alatt, baleári parittyánál⁵⁹ sebesebben,
 s nyílvesszőnél is, mit a pártus a háta mögül ló, 230
 s rátör Ariminumra⁶⁰ a szomszédban, fenyegetve;
 nap tüze csillagot űz, csak a Hajnal csillaga fénylik.

⁵⁵ Ti. a Hold, vagyis Diana istennő. Cynthus: hegy Délos szigetén, Apollo és Diana szülőhelye. Erről a szigetről kapta Apollo *Cynthus*, Diana pedig *Cynthia* melléknevét. Diana Iuppiter és Latona lánya, Apollo nővére, és többek közt a vadászat, a Hold és az éjjeli bűvölés istennője. Itt most mint holdistennő a Hold szinonimájaként szerepel.

⁵⁶ Ti. három napon és három éjszakán át esett az eső folyamatosan.

⁵⁷ Délkeleti szél.

⁵⁸ Nyugat v. nyugati ország. Néha Itália (mivel Itália a görögöktől nyugatra feküdt), néha Hispania. Itt most Itáliát jelenti.

⁵⁹ Baleár-szigetek (a mai Mallorca és Menorca) lakói, akik hírhedtek voltak a parittyavetésben való jártasságukról.

⁶⁰ Város a Rubicon mellett, Umbriában. A mai Rimini.

S fölkel a Nap már, hogy láthassa a háboru első
 forgatagát; s hogy, hogy nem, az isten, avagy dühös Auster
 műve, de gyászsugarát felhőhad verte bilincsbe. 235

Rögtön, amint a sereg csatasorba felállt, hogy a megszállt
 főtéren leszegezze a harcjeleit, recsegő érc,
 s harsonaszó hasított a kegyetlen kürttel a légbe.
 Megtört csendje a népnek, az ifjú felkel az ágyból,
 s nyúl is a fegyver után, mit a szent penátésre szegeztek, 240
 hosszú béke miatt ez volt kéznél: fonadékgig
 foszlott, póre kerek pajzsok, csorbult hegyü lándzsák,
 s rozsdaharapta, kopott kardok feketélltek a kosztól.
 Ismert sashadak és honi harcijelek tünedeztek
 föl, s látják a sereg közepén kimagaslani Caesart, 245
 megfagy erükben a vér, félsz fagy-keze fogja le testük,
 s szívük csendjében titkos panaszok kavarognak:
 „Mily szörnyű falaink, hogy a gallokhoz közel állnak,
 átkos e hely, mi kiadja övéit! Béke honol már
 minden nép közt, csend s nyugalom; mi vagyunk a vad első 250
 tábora és zsákmánya. Szerencse, ha napkeleten, vagy
 észak jégmezein laknánk, jobb lenne: bolyongók
 otthonait megvédeni, mint Latium kapualját.
 Elsőként láthattuk a durva senónt,⁶¹ meg a dúvad
 kimbert,⁶² Líbia háboruját, s teuton⁶³ rohanását: 255
 Róma felé valahányszor a sors meglengeti öklét,
 itt van a háboru útja.” Eképp sírtak kebelükben,
 mert fájdalmuk nem mert nyíltan jajra fakadni;
 mint a madár, ha a tél jégbörtöne tartja bilincsben,
 hallgat a föld, és nem zúg, mélyen hallgat a tenger, 260

⁶¹ Kelta nép Gallia Lugdunensisben, illetve az ettől származó népcsoport Felső-Itáliában.

⁶² Germania északi részén élő barbár népcsoport, akik déli irányba vándoroltak, és elárasztva Galliát mindenfelé nagy pusztítást végeztek. Számos római sereget visszavertek, végül Kr. e. 102-ben Aquae Sextiaenél és Kr. e. 101-ben Vercellaenél Caius Marius mért rájuk megsemmisítő vereséget.

⁶³ Germán nép, ami a kimberekkel együtt megtámadta Itáliát, és rettegésben tartotta Rómát, míg Marius legyőzte és csaknem teljesen kiirtotta őket.

oly nagy a csend. Éjnek fagyos árnyait oldja a fény már,
 íme a sors habozó szívüket serkenti tüzével
 harcra, s a késlekedő szégyent is elűzi egészen;
 és Fortuna is arra törekszik, hogy vezetőjük
 joggal támadhasson: okot nyújt fegyvereiknek. 265
 Pártos tisztviselőit,⁶⁴ amint Gracchust⁶⁵ is, elűzte,
 törvényt sértve a kétszívű városból a Szenátus.⁶⁶
 Ők a vezér táborhelyére sietnek, ezekkel
 tart a merész Curio,⁶⁷ ki a nyelvét áruba adja:
 ő harcolt a szabadságáért egykor a népnek, 270
 s felfegyverzett főurak ellen a pórt uszította.
 És a vezért, hogy gondok emésztik, látta, s a száját
 szóra nyitotta: „Amíg hangom segítette a pártod,
 Caesar, ellene volt a Szenátus bár, a hatalmad
 meghosszabbítottuk, a szószékhez nekem akkor 275
 volt jogom, és, aki ingadozott, megnyertem ügyednek.
 Ám miután törvény szava nem hallatszik a harcban,
 önként tűröm a száműzetést, honi isteneimtől
 távol; polgárrá a te győzelmed fog avatni.
 Míg kétség közepette haboznak erőtlen a pártok, 280
 lépj! Felkészültnek mindíg ártott a halasztás.
 Több jutalomnak az ára egyenlő félelem és baj.

⁶⁴ Ti. Quintus Cassius Longinus és Marcus Antonius néptribunusokat, akiket mint Caesar-szimpatizánsokat megfenyegetett a két akkori *consul*, Marcellus és Lentulus, hogy a Gracchusok sorsára fognak jutni. Emiatt az éj leple alatt elmenekültek a városból, és Caesarnál kerestek menedéket Ariminumban.

⁶⁵ Utalás a Gracchusokra: Tiberius Gracchus mint néptribunus földreformot indítványozott, és addig sürgette, míg az optimaták pártja, amelynek élén akkor Publius Scipio Nasica állt, erőszakosan megölte Kr. e. 133-ban. Öccse, Caius Gracchus is néptribunusként több demokrata törvényjavaslatot sürgetett, míg az optimata-párt Opimius konzul vezetésével Kr. e. 129-ben őt is megölte.

⁶⁶ Ti. a két pártra szakadt városi lakosság.

⁶⁷ Caius Scribonius Curio, tehetséges szónok, kezdetben Pompeius párthíve volt, de később átpártolt Caesarhoz. A *senatus*ban Caesar érdekeit képviselte Pompeiusszal szemben, majd tribunusi megbízatásának végén, épségeért aggódva Caesarhoz menekült Ariminumba. Könnyelmű és erkölcstelen ember hírében állt, végül Afrikában esett el a Varusszal és Iubával vívott csatában.

Gallia kétszer öt évig adott munkát seregednek,
 mekkora földrész! Róma neked gondot nem okozhat,
 hódítsd meg! Ha tiéd, a tiéd lesz majd a világ is. 285
 Nem várnak hosszú diadalmenetek hazatérve,
 és Capitoliumok sem kérik szent koszorúid;
 mindent felfal az éhes irigység, népet aligha
 fogsz leigázni veszélytelenül; hatalomban a vő nem
 tűri apósát; nem tudjátok elosztani ügysem, 290
 jobb, ha tiéd a világ!” Így szólt, s a vezért, ki egyébként
 is hajlott hadakozni, olyan mértékű haragra
 lobbantotta, miként „hajrá” is az élisi hátast,⁶⁸
 mely ki akar már törni, habár még csukva a korlát,
 ajtókat dönget, s fenyegetve feszíti a závárt. 295
 Fegyveres osztagait szólítja a harci jelekhez,
 s rögtön, amint odagyűlt, a tekintete csillapította
 csődületük, s miután csendet kér jobbjá, eképp szól:
 „Bajtársak! Győzelmet akik tíz éve arattok
 már velem, osztva a háboru sok-sok ezer veszedelmét, 300
 vérünk ezt érdemli, mi Észak jégmezein hűl?
 Alpok alatt töltött teleink, a halál meg a sok seb?
 Úgy rázkódik Róma a háboru zűrzavarától,
 mintha az Alpokon át közelítene épp a punokkal
 Hannibal:⁶⁹ újoncok töltik meg erős seregünket; 305
 erdő flottává hal; a földön s vízen is űzik
 Caesart. Mit várjak, ha az ellenfél lobogója
 fekszik előttem, amíg gallok hordái hörögnek
 hátamban? Most tégy minket próbára, Szerencse,
 most, amikor pártolsz, és hívnak a mennyek a csúcsra. 310
 Jöjjön a hosszú béke puhány vezetője az így-úgy
 összeszedett katonáinak élén, és toga-fedte
 társai: szájhős Marcellus,⁷⁰ meg holmi Catok is.⁷¹

⁶⁸ Utalás a versenylovakra és az olimpiai játékokra, amelyeket a Peloponnészoszi-félsziget észak-nyugati részén található Elis tartományban rendeztek, a rajta keresztül-folyó Alpheios völgyében.

⁶⁹ Ld. 10. lábjegyzet.

Pompeiust megvásárolt, külföldi cliensek⁷²
 fogják tán gyarapítani, míg regnál sok időn át? 315
 Évei még nem is engedik, és diadalszekeret kap?⁷³
 Méltóságairól, miket elragadott, sose mond le?
 Már nem is említem, hogy szerte a föld meg az éhség
 is szolgálja.⁷⁴ Hadát, ki ne tudná azt, hogy a fórum
 mennyire félte, mikor különös kör övezte a rémült 320
 bíróságot: a gyászteli kardok fénykoronája,
 s Pompeius hada nem habozott védgyűrűbe zárni,
 törvényszék közepébe berontva Milót, aki bűnös?⁷⁵

⁷⁰ Caius Claudius Marcellus, *consul* Kr. e. 49-ben, aki *consultársával*, Cornelius Lentulus-szal együtt Caesar ellensége volt.

⁷¹ Ti. Marcus Porcius Cato Uticensis (a többes szám pejoratív értelmű). Született Kr. e. 95-ben, és mint a köztársaság és a régi római állam barátja, ellenfele volt mind Caesarnak, mind Pompeiusnak, a polgárháború kitörésével azonban végül összefogott Pompeiusszal és a *senatussal* Caesar ellenében. A thapsusi ütközet után öngyilkos lett az afrikai Uticában Kr. e. 46-ban.

⁷² Általában alacsonyabb társadalmi helyzetű, szegényebb emberek, akik mint védencek önkéntes és kölcsönös haszon által biztosított, alattvalói viszonyban álltak egy náluk hatalmasabb, gazdagabb patrónussal, aki a különféle szolgálataikért cserébe képviselte jogi érdekeiket, és anyagilag is támogatta őket. Így tartományok és népek is választottak maguknak patrónust Rómában. Ezeket szintén *clienseknek* nevezték. Itt elsősorban azokra a népekre kell gondolni, akiket Pompeius leigázott Hispaniában, Africában, Asia Minorban, és a világ más részein, s ezáltal oltalma alá kerültek.

⁷³ Róma törvényei szerint harminc éves kora előtt senki sem kerülhetett be a *senatusba*, diadalmenetet pedig csak *consul* vagy *praetor* tarthatott. Ennek ellenére Pompeiusnak Domitius és Iarbas legyőzése után (vö. 36–37. lábjegyzet), bár akkor még csak huszonégy éves volt, sikerült kiharcolnia, hogy diadalmenetet tarthasson.

⁷⁴ Ti. a gabonaimport Kr. e. 57-ben *proconsul*ként öt évig Pompeius kezébe került. Plutarkhosz megjegyzi ezzel kapcsolatban, hogy Clodius, Pompeius ellenlábas „azt az ellenvetést tette, hogy a törvényt [ti. a gabonatörvényt] nem az élelmiszerhiány miatt hozzák, és a gabonahiány csak azért keletkezett, hogy elő lehessen terjeszteni ezt a törvényt, és Pompeius új hivatalával újból életre keltse és visszaszerezze megfogyatkozott és hanyatló hatalmát. Mások azonban az egészet Spinther *consul* mesterkedésének tartották, aki ezzel Pompeiust nagyobb hivatalhoz akarta kötni, hogy őt küldjék ki Ptolemaiosz király kibékítésére.” Vö. Plut. *Vit. Pomp.* 49 (ford. Máthé Elek).

⁷⁵ Titus Annius Papianus Milo, Cicero barátja, Publius Clodius ellenfele, később gyilkosa. Cicero az ő védelmében mondta *Pro Milone* c. védőbeszédét. Pompeius ezt követően egyedül volt *consul*, és hogy megakadályozza a zűrzavart, amellyel Clodius barátai

Most sincs otthon, ahol kora végett lennie kéne:
 polgárharchoz szokva hevíti a háboru átkát, 325
 s célja tanítóján, Sullán⁷⁶ túltenni a bűnben.
 Mint ahogyan vad tigriskölykök sem szelidülnek,
 míg az anyáik példáját Hyrcan⁷⁷ berek őrzi,
 s míg velejük csordák levadászott vére dagasztja,
 Sulla vasát így kívánod, Magnus, nyalogatni: 330
 szomjadat oltja, s erőssé tesz. Nem tűri a szennyes
 száj, ami kortyolt már vérből, hogy a torka hevüljön.
 Meddig húzódik még máris hosszú hatalmad?
 Hol van a bűn mértéke? Te elvetemült, a te Sullád
 arra tanítson meg legalább, hogy uralmadat elhagyd! 335
 Harcolt tengerjárta kalózzal, a pontusi fáradt
 kényúrral,⁷⁸ kit alig győzött le a külhoni méreg,
 s Pompeius diadalmai közt Caesar lesz a végső,
 mert győztes sasait nem akarta letenni parancsra?
 Hogyha el is veszik éntőlem munkámnak a bérét, 340
 hát legalább járjon ki a hosszú háboru díja
 hadseregemnek: bárki alatt diadalmat aratna!
 Fáradt, vén katonám hova menjen a háboru végén?
 Hajlékot leszerelt gyalogom kap-e? Hát veteránom
 szánthat-e földet? A meghurcoltaknak lesz-e házuk? 345
 Mit gondolsz, a kalóz, Magnus, majd jobb telepes lesz?⁷⁹

fenyegettek, erős őrséget állíttatott a Forumra. Pompeius ezt, bár törvényellenes volt, Milo védelmében tette, Caesar azonban itt ezt kétségbe vonja, és arra céloz, hogy így próbálta megfélemlíteni a bírakat és a tanúkat Milo érdekében. A gyilkosságért végül Massiliába száműzték, ahol meg is halt.

⁷⁶ Pompeius Sulla egyik legsikeresebb és leghűségesebb hadvezére volt. Feleségül vette Aemiliát, Sulla mostohalányát is, akiért (meglehetősen megalázó módon) elhagyta korábbi feleségét, Antistiát. Vö. Plut. *Vit. Pomp.* 9.

⁷⁷ Hyrcania tartomány Ázsiában, a Kaszpi-tenger déli partján. Párducok, leopárdok és tigrisek tanyájaként tartották számon.

⁷⁸ Mithridatész, király Pontusban (Fekete-tenger déli partvidéke), akit három háborúban győzött le Sulla, Lucullus és Pompeius. Végül, miután fia, Pharnakész fellázadt ellene és ostrom alá vette, várában öngyilkos lett.

⁷⁹ Vö. 37. lábjegyzet.

Vedd fel, vedd fel a már régen győztes hadizászlót;
 használjuk, van erőnk! Mindent eldob, ki tagadja
 jussát felfegyverzetteknek. Pártol az isten:
 nem zsákmányt keresünk, s nem uralmat a fegyvereinkkel; 350
 szolgálatra ítélt várost védünk meg uraktól.”
 Így szólt; ám a tömeg kétség közepette morajlott,
 vívódott belül. Otthoni isteneik, s a kegyesség,
 elméjük bár vad, s vérszomj duzzasztja a keblük,
 megtörik őket; az átokverte vas és a vezér-félsz 355
 mégis győz. És Laelius, első centuriója,⁸⁰
 már veteránjelvényt hordott, és tölgykoszorút, mert
 megmenekített egy polgárt, fennhangon ekképp szól:
 „Hogyha szabad, te, a római név legfőbb vezetője,
 s jogszerű azt, mi igaz, hangos szóval kifejeznem: 360
 túlságos türelem fékezte idáig erőid,
 ez panaszunk. Tán nem bízol bennünk meg eléggé?
 Míg forró vérünk életben tartja a testünk,
 s míg bátor kezeink tudják forgatni a lándzsát,
 tűröd uralmát és csúf békéjét a tanácsnak? 365
 Polgárharcban győzni talán ily nagy nyomorúság?
 Rajta, vezess Scythián,⁸¹ Syrtis⁸² vendégszeretetlen

⁸⁰ A római hadsereg *legiói cohorsokból* (zászlóalj), *manipulusokból* (a *legio* alosztálya, a *cohors* harmadrésze, 120 ember) és *centuriákból* (kezdetben 100, majd 60 ember) álltak. A *legio* a római hadsereg legnagyobb katonai egysége, 10 gyalogos *cohorsból* (kb. 3000 ember) és 300 lovasból állt; később a katonák száma 4200 és 6000 között ingadozott. Egy *cohors* tehát a *legio* tizedrésze, ami 3 *manipulusból*, az pedig 6 *centuriából* állt. Az itt említett Laelius rangja *Primipilus* (*Primipilarius* vagy *Primus Centurio*), tehát a rangidős *centurio*: az egyes *centuriák* élén álltak a *centuriók*, az azokból álló *manipulus* élén pedig az. ún. rangidős *centurio*. A *Primipilus* a *triariusok* (dárdások) első *manipulusának centuriója*, ami a *tribunus militaris* (a *legio* főtitkja, minden egyes *legióban* 6 volt) után következő rang. Itt vitték a *legio* ezüst sasát is. Nagyjából a mi alezredes, esetleg ezredes rangunknak feleltethető meg. Mások szerint a *pilus* általában a *triariusok* hadosztályának neve volt, és e szerint jelentheti a *triariusok* valamennyi *centurióját* is.

⁸¹ A szkíták országa, bővebben ld. 7. lábjegyzet.

⁸² Tengerparti homokzátony. Két tengeröblöt is neveztek így Afrika északi partján: Syrtis maior (észak-afrikai tengerparti nagy zátony) és Syrtis minor (észak-afrikai tengerparti kis zátony).

partjain át, s forró fövényén tikkadt Libiának:
 hadseregünk odahagyta a földet, amint leigázta,
 s Oceanus dölyfös habját evezője betörte, 370
 s Rhénus⁸³ hullámát hasította az északi-sarkon:
 az dolgom, hogy teljes erőm szolgálja parancsod.
 S nem polgártársam, Caesar, kire harsan a kürtöd.
 Tíz sikeres hadi vállalatunk lobogóira, bármely
 ellenségen vett diadalra megesküszöm én, hogy 375
 testvérem keblébe, szülőm torkába merítem,
 s várandós nőmnek méhébe, ha kéred, a kardom.
 Bár borzadva, de kész mindenre teérted a jobbam:
 isteneket fosztok ki, ha kell, s felgyújtom a szentélyt,
 tábori láng olvasztja a pénzverdének a szobrát;⁸⁴ 380
 tábort állítok tuscus⁸⁵ Tiberisnek a habján,
 s Hesperiában sem félek tábort kijelölni;
 nem számít város, földig letarolni ha vágyod,
 faltörő kossal fogja kezem döngetni falát, míg
 szétveri, még ha e város, amit rombolni parancsolsz, 385
 Róma is.” Így szólt, s ráhelyeselt minden csapategység,
 készek akármely hadjáratra, kezük felemelve
 ígérték. Oly nagy kiabálás tört a magasba,
 mint amilyen zaja támad a földrebukó vagy az égbe
 visszadöfő fáknak, ha recseg hajlongva az erdő, 390
 thrák⁸⁶ Boreas⁸⁷ mikor Ossa⁸⁸ fenyős sziklái között fúj.
 Caesar, látva a hadseregében a kedvet a harchoz,
 és, hogy kedvez a sors, hogy a fáradság a szerencsét
 el ne odázza, a gall földön szétszórt katonáit
 hívja, s Róma felé igyekeznek a zászlajaikkal. 395

⁸³ A Rajna folyó Gallia és Germania között.

⁸⁴ Az eredetiben *numina monetae*, ti. volt Rómában egy Iunónak szentelt templom Moneta néven, ahol a pénzt verték.

⁸⁵ Etruszk, etrusiai.

⁸⁶ Thrákia tartomány, a mai Rumélia területe.

⁸⁷ Északi szél.

⁸⁸ Hegy Thesszáliában.

És a Lemannus-tó⁸⁹ meredek partján odahagyták
 táborukat Vogesus⁹⁰ meredélyei közt, mi a görbe
 partot övezte, s a mord lingont,⁹¹ kik festik a fegyvert.
 Elhagyták habját Isarának,⁹² amely nagy utat jár
 meg, s egy még hiresebb hullám folyamába suhamlik,⁹³ 400
 már nem hordja nevét, amikor tengerbe hanyatlik.
 Megszabadul hosszú őrségtől szőke ruténus;⁹⁴
 gyenge Atax⁹⁵ megörül, hogy a római flotta odébb áll,
 és a határt megtolva a Varus⁹⁶ Itália vége;
 szent kikötő sziklás keblében tombol a tenger, 405
 Herkulesé: nincsen joga hozzá sem Caurusnak,⁹⁷
 sem Zephyrusnak,⁹⁸ a Circius⁹⁹ úzheti partjainál csak
 játékát, s biztos kikötőjét zárja Monoecus:¹⁰⁰
 kétes part itt fekszik, amit hol a föld, hol a tenger
 egymást váltva ural, miután kiözönlik a roppant 410
 Oceanus, s miután hullámai visszavonulnak.
 Távoli égtájról jön a szél görgetni a tengert?
 Hordja, s elengedi? Vagy vándor Téthysnek¹⁰¹ a másik
 csillag¹⁰² csobban a habjaiban, ha az éjszaka holdas?
 Vagy tüzesöklü Titán fodrozza fel Oceanust, s hogy 415
 tápláló nedűjét igya, csillagokig csalogatja?
 Az vizslassa, ki érdeklődik a kozmosz iránt; nem

⁸⁹ Tó Helvetiában, a mai Genfi-tó.

⁹⁰ A Vogézek a mai Elzász területén.

⁹¹ Népcsoport Gallia Celticában, a mai Langres vidékén.

⁹² Folyó Galliában, ma Isére.

⁹³ Ti. a Rhône-ba.

⁹⁴ Kelta nép Gallia Aquitaniában, a mai Rouergue-ben.

⁹⁵ Parti folyó Gallia Narbonensisben, ma Aude.

⁹⁶ Folyó Gallia dél-keleti részén, ma Var.

⁹⁷ Északnyugati szél.

⁹⁸ Nyugati szél, ami Itáliában enyhe időt hoz.

⁹⁹ Egy Galliában gyakori, éles, hideg, északnyugati szél.

¹⁰⁰ Hegyfok és kikötő Liguriában, ma Monaco.

¹⁰¹ Tengeri istennő, Uranus és Vesta lánya, Oceanus neje, a folyó és a tengeri nimfák anyja. Átvitt értelemben maga a tenger.

¹⁰² Ti. a Hold.

kívánom kikutatni, a sok mozgást mi okozza,
 tartsa titokban az ég. Aki akkor tartja Nemetest,¹⁰³
 és Aturus¹⁰⁴ folyamát, hol a part kanyarogva ereszti 420
 könnyen a tengert át, s Tarbellicus¹⁰⁵ állja az útját,
 felszedi harcjeleit: Santon¹⁰⁶ megörül, hogy odébb áll,
 és Biturix,¹⁰⁷ meg a Suesson¹⁰⁸ a sok harctól kimerülve,
 és Leucas¹⁰⁹ meg a Rhenus,¹¹⁰ a dárdavetésben a legjobb,
 Sequanus,¹¹¹ lovait ki a legjobban zabolázza, 425
 Belga, kaszás szekerek szerzője s jó kezelője,
 Arvernus,¹¹² ki hazudja magát a latin rokonának,
 hogy Trójából származik,¹¹³ és a tüzeskebelű nép,
 Nervius¹¹⁴ is, ki szövetséget megszegve megölte
 Cottát,¹¹⁵ s Szarmata,¹¹⁶ kit bő nadrágjával¹¹⁷ utánóz 430

¹⁰³ Germán néptörzs Gallia északi részén.

¹⁰⁴ Pireneusokból eredő folyó Aquitániában, amely áthalad a tarbellicusok vidékén, és az Atlanti-óceánba torkollik, ma Adour.

¹⁰⁵ Nép Aquitániában.

¹⁰⁶ Kelta néptörzs Gallia Aquitanica tengerpartján, a Garonne torkolatától északra, a mai Saintonge tartományban.

¹⁰⁷ Nép Gallia Aquitanicában. Két törzsük volt: Biturges Cubi, a mai Berry, fővárosa Bourges, és Biturges Vivisci vagy Ubisci, a mai Bordeaux táján.

¹⁰⁸ Harcias nép Gallia Belgicában, a mai Soissons vidékén.

¹⁰⁹ Gall nép Gallia Belgica dél-keleti részén a Matrona (mai Marne) és a Mosella (mai Mosel) folyók között, a mai Toul környékén.

¹¹⁰ Nép Gallia Belgicában, fővárosa Durocortorum volt, a mai Rheims.

¹¹¹ Nép Galliában, ami a Saône folyó és a Jura-hegység közti területen lakott.

¹¹² Gall nép Aquitania vagy Celtica vidékén, a mai Auvergne-ben.

¹¹³ Egyesek szerint lehetséges, hogy Lucanus itt összekeveri az arvernusokat szomszédaikkal és riválisaikkal, az aeduusokkal, akik azon törzsek közé tartoztak, akiket a rómaiak rokon népnek tartottak. Mások szerint az arvernusok a trójai Antenorra vezették vissza eredetüket, aki Trója pusztulása után a monda szerint egy kis csapattal Itáliába jött, és ott megalapította Patavium (mai Padova) városát.

¹¹⁴ Hatalmas germán nép Gallia Belgicában, akiknek területe a Sabis (mai Sambre) folyótól egészen az óceánig terjedt.

¹¹⁵ Quintus Aurunculeius Cotta, katonatiszt Caesar seregében, akit társával, Quintus Titurius Sabinusszal és katonáikkal együtt megleptek a téli táborban a nerviusok, és lemészárolták őket, míg Caesar Britanniában volt.

¹¹⁶ A mai Lengyelország és Oroszország nyugati területein élő, ázsiai eredetű lovasnép.

¹¹⁷ Vö. Ov. *Tr.* 3, 10, 19; 4, 6, 47; 5, 10, 34.

Vangiones,¹¹⁸ meg a durva Batáv,¹¹⁹ kit a harsona görbe
 érce tüzel harcolni; amerre özönlik a Cinga¹²⁰
 habja, amerre Rhodanus¹²¹ Arart¹²² hurcolja magával
 tenger iránt, és merre a hegycsúcsok meredélyét
 hósisakos szirtek közt lakja a nép a Cebennán.¹²³ 435
 Biztonságban műveli Picton¹²⁴ a földjeit, és nem
 fognak az ingadozó Turonok¹²⁵ táborra tekintni.
 Párádban kúrálja magát, Meduana,¹²⁶ a dühtelt
 Andus,¹²⁷ már a Liger¹²⁸ kedves hulláma üdíti.
 S megszabadult ragyogó Genabum¹²⁹ Caesar seregétől.¹³⁰ 440
 Trevir,¹³¹ örülhetsz most már, mert a csaták tovatűntek,
 És te, Ligur,¹³² most már hajanyírt, egykor hajözön hullt
 bár a nyakadra, „hajás gall”¹³³ népet mind megelőzve;

¹¹⁸ Germán néptörzs a Rajnánál, a mai Worms tájékán.

¹¹⁹ Kelta népcsoport a Rajna legészakibb ága és a Maas folyó közti szigeten (insula Batavorum).

¹²⁰ Az Iberus (mai Ebro) mellékfolyója, ami a Sicorisba (mai Segre) ömlik Hispania Tarraconensis területén, ma Cinca.

¹²¹ Folyó Galliában, a mai Rhône folyó.

¹²² Folyó Galliában, ami a Rhodanusba ömlik, ma Saône.

¹²³ Hegység Gallia Narbonensisben, a mai Cevennek a Francia-középhegységben.

¹²⁴ Nép Gallia Aquitaniában, a mai Poitiers vidékén.

¹²⁵ Kelta néptörzs Gallia nyugati részén, Gallia Lugdunensisben, a mai Touraine-ben.

¹²⁶ Folyó Gallia Belgicában, a mai Maine.

¹²⁷ A Loire-től északra lakó gall néptörzs.

¹²⁸ Folyó Galliában, ma Loire.

¹²⁹ Város Gallia Lugdunensisben, a Liger északi partján, a carnutes kelta néptörzs fővárosa. Caesar kifosztotta és felgyújtotta, de később újjáépítették Civitas Aurelianorum néven. Ma Orléans.

¹³⁰ 436–440: Ez az öt sor minden bizonnyal utólagos betoldás. A legrégebbi kéziratok nem hozzák, és alapos vizsgálat után Grotius is elutasította. Hiányzik továbbá az 1469-es római és az 1505-ös velencei kiadásokból is. Egyesek úgy vélik, a szakasz Cuiacius betoldása, Cortius szerint azonban Marbodius Andinus, rennes-i püspök írta bele, hogy földjei kedvében járjon.

¹³¹ Nagy germán néptörzs Gallia Belgicában, az Alsó-Rajna bal partján. Fővárosuk Augusta Trevirorum volt, a mai Trier.

¹³² Genua körül lakó itáliai néptörzs.

és kik utálatosan vérrel békítik a zordon
 Teutatest¹³⁴ s szörnyű Hesust¹³⁵ fene áldozatokkal, 445
 és Taranist,¹³⁶ ki vetekszik a szkíta Diána¹³⁷ tüzével.
 Bárdok,¹³⁸ a háboruban pusztult hősöknek a lelkét
 énekekben hosszú időre megőrzitek, úgy, mint
 költőink, és ontjátok gond nélkül a sok dalt.
 S ti, druidák,¹³⁹ ismét rút rítushoz meg a barbár 450
 szertartáshoz fordultok, hogy vége a harcnak.
 Csak nektek lehet istenről meg az égi titokról
 tudni, avagy nem tudni; berek mélyében időztök,
 lakva a szent ligetet; s úgy tartjátok, hogy az árnyak
 csendes ölü Ereboost,¹⁴⁰ Pluto¹⁴¹ sápadt uradalmát 455
 nem keresik: lélek, mi a testet uralja, marad, csak
 más létsíkon; hogyha igaz, mit zengtek, az élet
 csak fele még a halál. Nagy Medve,¹⁴² de boldog a néped:
 önnön tévelygése miatt nem fél a haláltól,
 melynél nincs szörnyűbb. Készek fegyverre rohanni 460
 hőseik, és lelkük nem fél a halált befogadni,

¹³³ Ti. Gallia Comata, Gallia azon része, amely utoljára került római fennhatóság alá, és amelynek lakosai még ezután is sokáig hosszú hajat hordtak, szemben Gallia Cisalpina többi törzseivel, akik átvették a római szokás szerint rövidre nyírt hajviseletet.

¹³⁴ A gallok egyik legfőbb istene, akit a rómaiak Mercuriusszal azonosítottak.

¹³⁵ A gallok egyik istene, akit emberáldozattal engeszteltek ki. Rendszerint a hadifoglyokat áldozták fel neki. A rómaiak Marssal azonosították.

¹³⁶ Iuppiter, vagy helyesebben a dörgő isten (Thunar) neve a galloknál és a britannusoknál. Taranucusnak is nevezték.

¹³⁷ Dianát a szkíta Taurisban is tisztelték a Fekete-tenger partján (a mai Krímfélszigeten), ahol véres emberáldozatot mutattak be neki.

¹³⁸ A gallok költői és dalnokai.

¹³⁹ A régi kelták főpapjai Galliában és Britanniában.

¹⁴⁰ A sötétség istene, Khaos fia. Átvitt értelemben maga az Alvilág, a halottak országa.

¹⁴¹ Saturnus és Rhea fia, az Alvilág istene.

¹⁴² A Nagy és Kis Medve (Ursa Maior és Minor), két csillagkép az Északi-sark körül. A mitológia szerint a Nagy Medve Kallistó, Lykaón arkádiai király lánya, akit Iuno féltékenységéből medvévé változtatott, Iuppiter pedig ezt követően a csillagok közé helyezte. Átvitt értelemben gyakran jelenti magát az Északi-sarkot, illetve Északot, továbbá az ott lévő vidékeket és népeket.

gyáva, ki annyira félti, hisz élete visszajön úgyis.
 És ti, akik távol tartjátok a belga hadaktól
 hosszú hajú Caicot,¹⁴³ jöttök Rómába a Rhenus
 vad partjától, hadd prédálja a földet a barbár. 465
 Caesar hadseregének a színe-javára tekintve
 tettvággyal telt el, s szétszórva Itália szerte
 hírével megtölti a környék városait mind.
 Ám a valós félelmekhez rémhír is adódik,
 megfertőzi a nép szívét, plántálva jövőendő 470
 vesztét, és táplálja azonnal a háboru lángját
 hírnöke: téves híreket ad szám nélküli nyelve.
 Hol bikatermő lankáit Mevania¹⁴⁴ nyújtja,
 mondják, már a merész csapatok viadalra rohannak,
 s merre a Nar¹⁴⁵ behatol Tiberis habjába, kegyetlen 475
 Caesarnak vad százada szétszóródva masíroz;
 és hogy minden sast és összeszedett hadijelvényt
 hozva vonul sűrű csatarendben a nagy sereg élén.
 S úgy látták, nem olyan, mint élt emlékezetükben:
 zord, magasabb s a levert ellenségénél iszonyúbb volt. 480
 Őt követik Rhenus meg az Elba között lakozók is,
 honjuktól és jégföldétől messze szakadva;
 s elfoglalják vad népek, ha akarja a várost
 római szem láttára. Ekképp gerjesztik a rémhírt
 aggodalommal, s bár nincsen gazdája a bajnak, 485
 attól félnek, amit kitaláltak. S nemcsak a köznép
 retteg rémületében; a Curia, és az Atyák is
 felpattannak a helyükről, a Szenátus is elfut:
 átkos háborúról rendelkezzen csak a konzul.
 Azt sem tudva, mitől kell félni, keres menedéket, 490

¹⁴³ Nép Germania északnyugati partján az Amisia (ma: Ems) és az Albis (ma: Elba) folyók között.

¹⁴⁴ Város Umbria Rómához legközelebb eső részén, amelynek legelői híresek voltak termékenységről, a mai Bevagna.

¹⁴⁵ Kénes vizű folyó Umbria és Picenum határán, ami a Tiberisbe ömlik nem messze Oriculumtól, a mai Nera.

és menekül fejvesztve a nép, ahová viszi lába
 vaktában, míg hosszú sorokban, sűrű sereggel
 törnek előre. Falánk tűzvész koronázza, hihetnéd,
 házaikat, s már nem sok híja, hogy összeomolnak:
 így menekültek eszetlen a városon át a bolondok 495
 rémületükben, mintha talán az volna egyetlen
 mentsváruk vészhelyzetben, hogy az ősi lakukból
 elmenekülnek. Mint, amikor dühös Auster a roppant
 tengert visszataszítja a zátonytól Libiánál,
 és a vitorlás árbocrúd reccsenve törik szét, 500
 míg matróz s kapitány a hajót elhagyva a tatról
 vízbe veszejt magát, s közben széthull a hajótest,
 s önmaguk ássák hullámsírkukat; így igyekeznek
 harcba a városból. Már senki se hallja a kortól
 gyenge szülője szavát, férjet nem fékez a hitves 505
 könnye, s erőtlen az otthoni Lár¹⁴⁶ is, hallva fohászuk,
 mely kétséges boldogulást kér: és nem időztek
 otthon, a hőn szeretett városra tekintenek egyszer
 még, s mennek; kérlelhetlen tör előre a köznép.
 Nagyságot mily könnyen ad isten, s mennyire késik 510
 védeni azt! Idejön Caesar, s prédául a várost,
 mely leigázott nemzetek és népek tömegétől
 nyüzsgő, és befogadhatná keblébe a teljes
 emberiséget, a gyáva kezek könnyen neki adják.
 Ellenség amikor bekeríti a római harcost 515
 külföldön, s védelme csak egy gyengécske cölöpsánc,¹⁴⁷
 éjjel a sebtében rögtönzött torlasz ölében,
 sátrának mélyén álomba merülve szunyókál:
 téged azonban, Róma, ha hallják, háboru van, már

¹⁴⁶ A Lárok házi istenek a családi tűzhelyen vagy annak közelében. Egyes hagyományok szerint Mercurius isten és Lara nimfa gyermekei. Két nagy csoportjuk a *Domestici* és a *Compitales*: előbbieket a házi istenek, az elhaltak jóteknő lelkei, míg utóbbiak az utak, az ország stb. védőistenei.

¹⁴⁷ A római katonai tábor erősítése mindössze egy árokból, mögötte a kiásott földből emelt töltésből és egy cölöpfalból állt.

hagynak is el; nem töltenek egy estét se falad közt. 520
 Ekkora félelemért jár mégis, jár a bocsánat:
 mert Pompeius fut, félnek. Remegő szívüket nem
 vigasztalja reménye jövőnek, sőt, tanúsítja,
 hogy még rosszabb jön: jelenésekkel beborítják
 isteneink az eget, földet, s tengert fenyegetve. 525
 Nem mindennapi csillagokat látott a sötét éj:
 látta, hogy izzik az ég lángoktól, és, hogy a légűrt
 szörnyű hullócsillagok, üstökösök rohamozzák
 ferdén, és meteort, mi uralmat vált le a földön.
 Csalfán csillámlott felhőtlen időben az égbolt, 530
 s változatos formájú tüzek szikráztak a légben:
 hol hosszú alakú dárdák, hol szórt tűzű fáklyák.
 Egyetlen felhő nélkül villant meg a mennynek
 halk villáma, mit északról orzott tüze gyújtott,
 s rajtaütött Latiarison;¹⁴⁸ és most mindaz az apróbb 535
 csillag, amely csak az éjszaka csendje alatt fut az égen,
 délben tűnt fel; a Hold, miután egyesült neki szarva,
 s már, hogy megtelt gömbje, olyan volt, mint a fivére,¹⁴⁹
 elsápadt, amikor betakarta a földnek az árnya.
 Títán¹⁵⁰ is, miután a fejét a zenitre emelte, 540
 sűrű sötétséggel borította be lángszekerét, és
 megfosztotta a népet a nappal iránti reménytől,
 éjbe taszítva a földet; amint a thyesti Mykénai¹⁵¹
 éjjele, melyen a Nap megfordult vissza keletre.
 Etna, Szicília szája, kohója a durva kovácsnak,¹⁵² 545

¹⁴⁸ Ti. *Iuppiter Latiaris*, bővebben ld. 52. lábjegyzet.

¹⁴⁹ Ti. a Nap.

¹⁵⁰ Ld. 28. lábjegyzet.

¹⁵¹ Mykénai: ősi város Argolisban, Danaus, később a Pelopidák, különösen Agamemnón székvárosa. Agamemnón apja, Atreus lemészárolta öccsének, Thyestésnek gyermekeit, és őket tálalta fel testvérének, amikor meghívta magához lakomára. Ezen szörnyűség láttán azt beszélték, hogy kocsiját akkor a Nap is visszafordította az égen.

¹⁵² Ti. Vulcanus, a tűz istene, Iuppiter és Iuno fia, Venus férje (gör. Héphaistos). Úgy tartották, hogy műhelye Szicília vulkánjában, az Etnában volt, ahol küklopszaival dolgozott.

feltárult, s lángnyelvei most nem az ég fele törtek:
 tűzhullámát Hesperia-ra okádta. Kharybdis¹⁵³
 vért köhögött éjszín torkából fel, nyüszitettek
 vad kutyafalkák. Vestai oltártűz¹⁵⁴ is elillant,
 kettévált a latin szerződés ünnepi lángja,¹⁵⁵ 550
 s tört a magasba ikercsúcsával a thébai máglya¹⁵⁶
 mintájára. A föld megtorpant: tengelye mentén
 nem forgott, s remegő szikláit rázva az Alpok
 szórta az ősi havat. Théhs¹⁵⁷ felfújta a habját,
 és nyugaton Calpét¹⁵⁸ s Atlasz¹⁵⁹ csúcsát betemette. 555
 Sírtak a római istenek,¹⁶⁰ és izzadtak a Lárok,¹⁶¹
 kínját nyögte a város, a templomi áldozatot nem
 kérte a tűz, és átokverte madárhad a nappalt
 csúfította, vadak hagyták el az éjjeli erdőt,
 és Rómának a szívében fenemód letanyáztak. 560
 Emberi hangon bömböltek gond nélkül a marhák,
 számtalan emberi szörny született: torz testük, alakjuk,
 és az anyát megrettentette saját csecsemője;

¹⁵³ Veszedelmes örvény Szicíliában, a messinai tengerszorosban; megszemélyesítve egy tengeri szörny, ami a mélybe rántja a hajókat.

¹⁵⁴ Ld. 53. lábjegyzet.

¹⁵⁵ Utalás a *feriae Latinae* vagy *Latinae* nevű latin szövetségünnepre, amelyen *Iuppiter Latiaris*nak (ld. 53. lábjegyzet) mutattak be áldozatot az albai hegyen.

¹⁵⁶ Utalás a thébai történetre: Eteoklés és Polyneikés, Oidipus és Iokasté fiai a trónért viaskodva egymás kezétől estek el a thébai háborúban. Testüket ugyanazon a máglyán égették el, de gyűlöletük halálukban is megmaradt, olyannyira, hogy a halotti máglya tüze kettévált, és a lángok nem egyesültek.

¹⁵⁷ Ld. 101. lábjegyzet.

¹⁵⁸ Magas hegy a Gibraltári-szorosnál, egyike az ún. Hercules oszlopainak, a mai Gibraltár.

¹⁵⁹ Egy magashegység Mauretániában, a mókrok földjén, Észak-Afrikában, Numidiától nyugatra.

¹⁶⁰ Egyesek szerint itt azokra a római istenekre kell gondolni, akik valaha halandó emberek voltak, de haláluk után istenekké váltak, mint Ianus, Faunus, Picus, Aeneas, Evander, Herkules, Latinus, vagy Romulus. Mások szerint ez a sor azokra az istenekre utal, akiknek tisztelete Trójából került át Latiumba.

¹⁶¹ Ld. 146. lábjegyzet.

Cumae¹⁶² jósnőjének az átkos versei járnak
közszájon. Kikben karjuk megvágva dühöt kelt 565
vad Bellona,¹⁶³ az isteneket zengik, s Kybelé-pap¹⁶⁴
rázva haját, ami véres, üvölti a nép fele gyászát.
Urnák összeszedett csontokkal telve zokogtak.
Nagy lárma, s fegyverropogás hallatszik a berkek
mélyén, és árnyak készültek a kézitására. 570
Elfut mind, ki falon kívül hasogatja a földet:
és a hatalmas Erinys¹⁶⁵ a várost körbekeríti,
szurkos fáklyával tüzes ostorként hadonászik,
és hajfürtje sziszeg, valamint Thebaei Agavét¹⁶⁶
őrjítette, a Fúria¹⁶⁷ mint forgatta Lycurgus¹⁶⁸ 575

¹⁶² Régi görög gyarmatváros Campaniában a tengerpart mellett, amelyet az oeilisi Kymé városa alapított. Itt volt Apollo legendás papnőjének, a Sibyllának leghíresebb jósdája Aeneas korában.

¹⁶³ Római hadistennő, a háború istennője, Mars női megfelelője, kísérőtársa: felesége, olykor nővére vagy lánya. Papjai, a *bellonariusok*, amikor áldozatot mutattak be neki, megvagták karjukat és lábukat, és vérüket ajánlották fel, sőt, olykor meg is itták, hogy elfogja őket a háborús lelkesedés. Ezt a véráldozatot március 24-én mutatták be, amely napot ezért *Dies sanguinis*nek vagyis „Véres napnak” nevezték.

¹⁶⁴ Kybelé phrygiai és általában elő-ázsiai istennő, Kis-Ázsiában tisztelték, rendszerint „Nagy istenanyának” is nevezték, és gyakran azonosították Rheával és Opsszal. Kultusza a második pun háború idején honosodott meg Itáliában, központja eredetileg Pesinos volt. Az istennő szobraként tisztelt meteoritot Kr. e. 204-ben innen vitték nagy pompával Rómába. Papjai eunuchok voltak, akik féktelen és vad vallási szertartások keretében, Bellona papjaihoz hasonlóan öncsonkításokat végeztek. Galatiában és Rómában galloknak, Tróásban daktylosoknak, Phrygiában korybásoknak, Krétán pedig kuréseknak nevezték őket. Ünnepe Megalesiának hívták.

¹⁶⁵ Erinysek, Eumenisek, Dírák, vagy Fúriák a harag és a bosszú szárnyas, kígyóhajú istennői, akik a föld alatt, az Alvilágban voltak otthon. Általában hármat említenek: Alléktó, a „szüntelen”; Tisiphoné, a „megtorlás”; és Megaira, az „irigy harag.” A természetellenes vétkeket büntették meg, különösen azokat a bűnösöket, akikre az emberi igazságszolgáltatás ökle valamilyen okból nem tudott lesújtani.

¹⁶⁶ Utalás Pentheus, Thébai királyának történetére, aki szembeszegült Bacchus (gör. Dionysos) kultuszával, amiért őt anyja, Agaué és a többi bacchánsnő bacchusi őrzöngésükben szétszaggatták.

¹⁶⁷ Ld. 165. lábjegyzet.

¹⁶⁸ Dryas thrák király fia, akire, amiért ellenezte, hogy Bacchust istenként tiszteljék, az istenség akkora őrzöngést küldött, hogy megölte magát.

vad lándzsáit, avagy bosszús Júnó,¹⁶⁹ ha Megaerát¹⁷⁰
küldte, hogy Alcidest¹⁷¹ rémítse, ki látta a Dist¹⁷² is.
Harsonaszó harsant, éjnek kormos kebeléből
akkora sóhaj tört ki a csendbe, amekkora zajjal
támadnak seregek. Látták, hogy a sullai¹⁷³ árnyhad
Mars mezején¹⁷⁴ feltűnve keserves jóslatokat zeng,
s látta a pór Anio¹⁷⁵ jeges árjából Mariusnak¹⁷⁶
felbukkanni fejét: megtört sírját odahagyta.

580

¹⁶⁹ Iuno (gör. Héra) Saturnus és Rhea lánya, Iuppiter nővére és felesége, az ég királynője, a házasság, a házaselet és a háztartás ősi latin istennője.

¹⁷⁰ Ld. 165. lábjegyzet. Utalás Hercules (gör. Héraklés) őrzöngésére: miután a hős teljesítette utolsó munkáját is Eurystheus megbízásából, és visszatért az Alvilágból, ősellensége, Iuno ráküldte Megairát. Herculest hatalmába kerítette az örület, amelynek következtében lemészárolta gyermekeit és feleségét, Megarát. Egy másik hagyomány szerint tébolyában tűzbe dobta fiait, majd miután kijózanodott, Megarát összeházasította bajtársával, Iolaossal, ő maga pedig örökre elhagyta Thébait, hogy másutt alapítson családot.

¹⁷¹ Alkaiosnak, Perseus fiának unokája, azaz Hercules.

¹⁷² Pluto (gör. Hádés), az Alvilág istenének neve, átvitt értelemben maga az Alvilág.

¹⁷³ Lucius Cornelius Sulla (Kr. e. 138–78) arisztokrata-párti hadvezér, aki legyőzte Mithridatész pontusi királyt. Miután visszatért Rómába, hatalmas vérfürdőt rendezett az időközben Marius és Cinna vezetésével hatalomra jutott néppártiak körében. Hírhedt *proscriptiói* (azon emberek névsorának kihirdetése, akiket bárki büntetlenül megölhet) révén az ellenpártot teljesen kiirtotta, az így elkobzott vagyont pedig szétosztotta katonái között. Ezt követően Róma feltétlen ura, élethosszig választott diktátora volt. Pacifikációját követően megerősítette a *senatust*, majd 79 elején lemondott a diktatúráról és visszavonult a közéletből.

¹⁷⁴ Sulla halála után állítottak neki egy emlékművet a Campus Martiuson. A rajta olvasható feliratot állítólag maga Sulla fogalmazta meg. E szerint egyetlen barátja sem tett neki szolgálatot, és egyetlen ellensége sem ártott neki anélkül, hogy maradéktalanul le ne róta volna tartozását.

¹⁷⁵ Folyó Latiumban, ami Tibur mellett folyt és a Tiberisbe ömlött, ma Aniene.

¹⁷⁶ Caius Marius (Kr. e. 157–86) római hadvezér, aki Jugurthát és a kimbereket is legyőzte. Sulla ellenfele és a néppárt vezetője volt. Amikor Sulla Róma ellen indult és a várost elfoglalta, egy időre Afrikába menekült. A mithridatészi háború alatt pártja megerősödött, és visszatérését követően kegyetlen bosszút állt, különösen Sulla személyes barátain, majd Cinnával mindenféle választás nélkül magukhoz ragadták a konzuli hatalmat. Pár napra rá azonban Marius meghalt, Kr. e. 86. január 13-án. Sulla gyűlölete még a halott Mariust sem kímélte: maradványait kiszedette a sírjából és az Anio folyóba dobatta.

Jónak tűnt etruszk jóst¹⁷⁷ hívni az ősi szokásnak
 megfelelően. Akik közt Arruns volt legidősebb: 585
 Luca¹⁷⁸ kietlen városa volt neki otthona, értett
 villámok járásaihoz, még szinte meleg bél
 rostjaihoz, s bolygó szárnyasnak az égi jeléhez;
 mondja először, e nem természetes úton előtűnt
 gnómkat el kell mind pusztítani, és hogy a meddő 590
 méh átkos magját falják fel a kőszivű lángok.
 Majd remegő polgár azt kapta parancsba, kerülje
 körbe a várost, és tisztító áldozatával
 pap, ki a szertartást végezheti, áldja falát meg,
 s állják körbe a hosszú határt, a határköveken túl. 595
 Kispapaság is jött, a togája gabinusi módra¹⁷⁹
 kötve; a vestai kart szalagos papnője vezette,¹⁸⁰
 ő egyedül nézhet rá trójai Palladiumra;¹⁸¹
 misztikus énekek, isteni sors őrzői utána,
 kik szokták fürdetni kis Almóban¹⁸² Kybelét is; 600
 balról jött, madarak röptét aki érti: madárjós,
 szent lakomák hét férfija, társai is Titiusnak,¹⁸³
 szent-pajzsot¹⁸⁴ boldog nyakkal hordó Salius-pap,¹⁸⁵

¹⁷⁷ Rómában az augurok (madárjósok, akik bizonyos madarak röptéből, énekéből, évéséből stb. jósoltak) egy papi testületet képeztek, ami jóstudományával együtt Etruriából származott.

¹⁷⁸ Város Etruriában, ma Lucca.

¹⁷⁹ A toga viselésének egy módja: feltúrve, rövidre kötve hordták. A Lárokat többnyire ilyen gabinusi módon felkötött togában ábrázolták.

¹⁸⁰ Vö. 53. lábjegyzet.

¹⁸¹ Minerva (gör. Pallas Athéné) istennő Trójában lévő szobra, ami mindig ott volt, védte a várost, és amit a hagyomány szerint Aeneas hozott magával Trójából, majd ezt követően Vesta templomában őrizték.

¹⁸² A Tiberis egyik kis mellékfolyója Rómától délre, amelyben Kybelé papjai (ld. 164. lábjegyzet) évenként megmosdatták az istennő szobrát.

¹⁸³ A *Titii Sodales* (Titius társasága) egy Titus Tatius szabin király által felállított papi testület volt Rómában.

¹⁸⁴ Az a szent pajzs, ami a monda szerint Numa Pompilius, Róma második királyának uralkodása idején hullott alá az égből, és aztán tizenegy másolatával együtt Rómában mint szentséget őrizték.

s büszke fején a hegyes főveget mutogatva a flamen.¹⁸⁶
 S míg hosszan kígyózva a városon át tekeregnek, 605
 mennyei villámnak szétszórt parázsát szedegette
 Arruns, bús morgás közepette a földbe takarja,
 s szent helyé teszi; majd a nyakánál fogva kiválaszt,
 s egy hímet visz az oltárhoz. Már kezdi a borral
 önteni, kampós késéről sós lisztdara hullik; 610
 ám nem kedves az isten előtt: vergődik az állat
 hosszan, s csak miután szarvát körülállva lefogták,
 s térdre rogyott, kínálta nyakát fel s adta magát meg.
 Tátongó sebe nem spriccelt vörös-árnyalatú vért,
 átokverte fekália folyt ki helyette belőle. 615
 Döbbsen sápadt Arruns el e szörnyü jelektől,
 és a kivágott szervekben kémlelte az égdüht.
 Rémítette a szín is a jóst: a fehér beleket csúf
 foltok festették alvadt vérrel feketére,
 és hol a vér kifakadt, késsel tarkázta be sűrűn. 620
 Búzós nyálka szivárog a májból, míg vele szemben,
 látja, az ér fenyeget.¹⁸⁷ Fuldokló rostja tüdőnek

¹⁸⁵ A Salus-papok Numa által Mars tiszteletére alapított, kezdetben tizenkettő, később huszonnégy papból álló testület, akik március elején bizonyos dalokat énekelve, fegyvertáncsal bejárták a várost. Az ő feladatuk volt az *ancile*-pajzsok (ld. 184. lábjegyzet) őrzése. Tagjai csak olyan patrícius származásúak lehettek, akiknek mindkét szülője életben volt.

¹⁸⁶ Valamelyik istenség papja. Legfőbb volt a *flamen Dialis*, Iuppiter papja, aki számos kiváltsággal rendelkezett, *lictor* (nagyobb tisztviselő közszolgája) kísérte, és *sella curulis* (Etruriából átvett, elefántcsonttal kirakott hivatali szék, amelyet az előkelőbb római tisztviselők használtak) is volt. Kiváltságai mellett azonban megszorításai is voltak: nem ülhetett lóra, nem érinthetett piszkos állatot vagy tárgyat, éjjel nem mehetett ki a városba stb. Felesége Iuno papnője volt (*flaminica*), akitől nem válhatott el, s ha megölte, hivataláról le kellett mondania. Volt még ilyen papja Marsnak, *flamen Martialis*, továbbá Romulusnak, *flamen Quirinalis* néven. Ők hárman voltak az ún. *flamen maiores*, akik csak patríciusok, míg ezzel szemben a *flamen minores*, akikből tizenkettő volt, csak plebeiusok lehettek.

¹⁸⁷ A belsősegekből való jóslás során, különösen, ha a májból jósltak, az volt a szokás, hogy a jóspap két részre osztotta a szervet: az egyik őket, a másik az ellenséget jelké-

rejtőzik, s nincs létszervek közt hártya, csak éppen.
 Fekszik a szív renyhén, a belek nyílásaiból genny
 tódul, a bélrendszer kamrái pedig kihasadnak. 625
 S ím, oly szörnyűség tűnt fel, mi veszélyes a bélben:
 látja, a máj egyik csúcsát tömegével a másik
 csúcs nyomorítja. A jó rész ernyedten s betegen csüng,
 s lüktet a rossz: pumpálja a vért élénken az érfal.
 S rögtön, amint ebből felfogta a nagy veszedelmet, 630
 felnyög: „Aligha szabad szándékaidat kimutatnom,
 isten, a népek előtt; s te se kedveled áldozatunkat,
 nagy Jupiter, s a leölt bika teste a styxi¹⁸⁸ haboknál
 élő istenek otthona. Félsz dermeszti a nyelvünk;
 ám, ami jön, félelmünknel szörnyűbb. De az ég bár 635
 kedvezne, s tévedne a rost; bár mind, mi Tagestől¹⁸⁹
 van, ki az első jós, mese volna!” Így énekel Arruns,
 csúri-csavarja a szót, ködösít, hogy rejtse a jósjelt.
 Ám Figulus,¹⁹⁰ ki az isteni titkokat és az eget jól
 érti, akin csillaglátásban egyiptomi Memphis¹⁹¹ 640
 sem tesz túl, s jobban számlálja a csillagidőt is,
 így szólt: „Most vagy kezdetek óta bolyong a világunk,
 s rend nélkül sodródnak a csillagok erre meg arra,
 vagy, ha a végzet uralja, veszélyben az emberiség, és
 bajban a város. Vajh, ketté fog-e válni a föld, vajh, 645

pezte. Itt az ellenséges rész, ami jelen esetben Caesart jelenti, a legveszedelmesebb előjelekkel fenyeget.

¹⁸⁸ Folyó az Alvilágban, amelyre az istenek esküdtek, átvitt értelemben maga az Alvilág.

¹⁸⁹ Etruriai isten vagy hős, Iuppiter unokája, aki a monda szerint a földből kelt ki, és az etruszkokat többek közt a jóslás tudományára tanította. Vö. Ov. *Met.* 15, 558–559: „ottlakozók a Tages nevet adták néki; az etruszk / nép legelőször tőle tanult a jövőbe belátni.” (Ford. Devecseri Gábor).

¹⁹⁰ Nigidius Figulus, pythagoreus filozófus, ismert nyelvtanár és asztrológus Cicero korából. Gellius Varro mellett a legtanultabb rómaiként említi.

¹⁹¹ Város Közép-Egyiptomban. Az ókori Egyiptom második legfontosabb városa volt, de Alexandria megalapítása után elvesztette korábbi jelentőségét. Az egyiptomi pap-ság különösen híres volt asztrológiában és jóstudományokban való jártasságáról.

elsüllyednek a városok, és forró lesz az enyhe
 éghajlat? Hazugul termést nem hoznak a szántók,
 s minden víz mélyén méreg fog majd kavarni?
 Mily vésszel, mily kórral akartok sújtani minket,
 istenek? Erre a korra sokak végnapjai gyűltek 650
 össze. Ha ég magasán fenyegetve lobogna Szaturnusz,
 és feketés tüzeket lődözne fagyos sugarával,
 deukalióni¹⁹² esőket Aquarius¹⁹³ öntene minden
 földre, s a tengeri ár mélyén rejtőzne a száraz.
 Phoebus,¹⁹⁴ most hergeld fel a vad Nemeaei Oroszlánt¹⁹⁵ 655
 ostorral: tűzőzön hullámszana végig a bolygón,
 és forrón perzselne az égbolt lángszekeredtől.
 Most e tüzek helyükön vannak. De te, Mars, ki dühöt vad
 Scorpio¹⁹⁶ tűzfarkába tesz, s ollóiba lángot,
 mily szörnyűséget forralsz? Nyugaton lehanyatlik 660
 mélyre nyugodt Jupiter, bágyadt Venus üdvteli fénye,
 egyhelyben toporog Merkúr, ki különben igen gyors,
 s Mars az eget maga bírja. Miért hagyják el az útjuk
 csillagaink, a sötét univerzumban hova mennek,
 s mért ragyog annyira teste a kardviselő Orionnak?¹⁹⁷ 665
 Háborunak fenyeget dühe, s eltorzítja a törvényt
 ércöklével egészen: erény helyébe a szörnyű
 bűn lép majd, s el fog húzódni sok évig e téboly.
 Hogy vessen véget neki, mért is kérjük az istent?

¹⁹² Deukalión: Prométheus és Klymené fia, uralkodó Phythiában, Thesszáliában, Pyrrha férje. A világot elpusztító özönvíz után csak Deukalión és Pyrrha maradtak életben, és úgy teremtték újra az emberiséget, hogy köveket dobáltak a hátuk mögé, amelyek emberré váltak. Azokból a kövekből, amelyeket Deukalión dobott hátra, férfiak, amelyeket pedig Pyrrha, nők lettek.

¹⁹³ Vízöntő csillagkép.

¹⁹⁴ Ld. 19. lábjegyzet.

¹⁹⁵ Oroszlán csillagkép. Hercules Eurystheustól kapott első munkája a nemeai oroszlán megölése volt. Miután végzett vele, Iuppiter, fia tiszteletére, emlékül az égen helyezte el az állatot.

¹⁹⁶ Skorpió csillagkép.

¹⁹⁷ Orion csillagkép. Felkelte és lenyugta vihart jelentett.

Mert úrral jön a béke. Vezesd hát, Róma, a rossznak 670
láncolatát szakadatlanul, és a csapásokat is nyújtsd
hosszu időre: szabad csak a polgárháboruban vagy.”
Rémítette a jóslat a népet, amely remegett már,
s most még szörnyűbb vész nyomorítja: amint leszalasztja
thébai bor thrák¹⁹⁸ bacchánsnőt¹⁹⁹ Pindus²⁰⁰ tetejéről, 675
úgy rohan át egy asszony a döbbent római utcán;
hogy Phoebus²⁰¹ tüzesíti a keblét, felfedi, s így szól:
„Merre viszel, Paeon?²⁰² Hova hurcolsz engem a felhők
közt, mely földre? A barlangos pangaioni²⁰³ hólánc,
s Haemus²⁰⁴ bérce alatt a Philippi²⁰⁵ mező van előttem. 680
Honnan ez örület, ó, Phoebus,²⁰⁶ mondd, római pajzson
római dárda miért pattan? Mire harc? Hol a barbár?
Messzire merre viszel? Távolba vezetsz, hol a Nap kel,
és hol egyiptomi Nílus a tengeri habba özönlik:
ismerem én, aki itt fekszik fövenyén a folyónak 685
torz testtel. Habozó Syrtis²⁰⁷ van alattam, a lángos

¹⁹⁸ Ld. 86. lábjegyzet.

¹⁹⁹ Őrjöngő, dorbézoló nő Bacchus kíséretében. Vö. 166. lábjegyzet.

²⁰⁰ Hegy Thesszáliában.

²⁰¹ Ld. 19. lábjegyzet.

²⁰² „Gyógyító”, az istenek orvosa, Apollo mellékneve. Vö. 19. lábjegyzet.

²⁰³ Hegység Thrákia és Makedónia határán, gazdag arany- és ezüstbányákkal.

²⁰⁴ Hegység Thrákia északi részén, amelynek lábánál feküdt Philippi városa, ma Balkán-hegység.

²⁰⁵ Város Makedóniában, ahol Kr. e 42-ben Antonius és Octavius legyőzte Caesar gyilkosait, Brutust és Cassiust. Vergilius óta szokássá vált a római költészetben Philippi és Pharsalia síkját „összemosni.” Ugyanakkor két Philippi nevű város is ismeretes volt az ókorban. Az egyik, amire nyilvánvalóan itt gondolni kell, Makedóniában volt, és jelen esetben ez szerepel Thesszália szinonimájaként, ahol a Caesar és Pompeius közti döntő ütközet is zajlott Kr. e. 48-ban (vö. 1. lábjegyzet). A másik, amiről a szöveg beszél, Thrákiában volt a Haemus hegységnél, jóval távolabb az előbbtől. A pharsalosi csata azonban, mint tudjuk, Thesszáliában zajlott, tehát világos, hogy Lucanus itt a Makedóniában található Philippire gondol.

²⁰⁶ Ld. 19. lábjegyzet.

²⁰⁷ Ld. 82. lábjegyzet.

Líbia most, hova Emathiának²⁰⁸ a gyászos Enyo²⁰⁹
 űzte a hadseregét. Most felhőlepte kobakját
 látom az Alpoknak meg az égbedöfő Pyrenaeust.²¹⁰
 Újra hazám székvárosa tűnik élémbe: kegyetlen 690
 háboru dúl, a Szenátusban vértócsa középült.
 Újra viszály támad, megyek ismét át a világnak
 tájain. Add, hogy egy új partról szemléljem a tengert,
 s új földről; Phoebus,²¹¹ már láttam előtte Philippit.”²¹²
 Szólt, s fáradtan a földre hanyatlik, a tébolya elmúlt. 695

²⁰⁸ Tartomány Makedóniában, a vele határos Thesszália szinonimájaként szerepel, vö. 1. lábjegyzet.

²⁰⁹ Hadistennő, a latin Bellona, vö. 163. lábjegyzet.

²¹⁰ A Pireneusok. Utalás a mundai csatára, vö. 14. lábjegyzet.

²¹¹ Ld. 19. lábjegyzet.

²¹² Ld. 205. lábjegyzet.

FRAZER-IMREGH MONIKA

Angelo Poliziano és humanista rajongói¹

Az alábbi forrásban Angelo Poliziano² levelezése negyedik könyvének záródarabjait olvashatjuk (Epistulae 4, 9–13), kivétel nélkül az ő tollából, amelyeket kevésbé ismert 15. századi humanisták számára írt. Közülük kettő a verseit küldte el neki, a harmadik lelkes támogatója volt a humanizmus ügyének, a negyedik pedig Poliziano műveinek egyik első kiadója. E levelek alapján tanulságként leszűrhető, hogy az ékesszólást és az eleganciát a szinte ismeretlennek mondható levelezőtárs irányában sem nélkülözheti az igazi szónok, így Poliziano „apróságoknak”, nugáknak számító írásai is mintadarabjai lehetnének egy, a levélírást bemutató tankönyvnek.

Kulcsszavak: Angelo Poliziano, Filippo Posco, Giovanni Gozze (Ivan Stijepo Gučetić), Roberto Salviati, Andrea Magnani, humanisták, levelezés

A négy levelezőtárs sorrendben a következő: Filippo Posco 15. századi költő, humanista,³ Pomponio Leto római iskolájához tartozott. Epigrammában dicsőítette többek között a pisai egyetem poétikatanárának, Lorenzo Lippinek (1442k–1485) a Marcus Aurelius korában élt anazarbosi Oppianos *Halieutica* (A halfogás művészete) című, görög nyelvű tankölteményének latin fordítását. Ezt a köszöntőjét belefoglalták a mű *editio princepsébe* is (Colle di Val d’ Elsa, Bono Gallo, 1478). Posco levélben kért véleményt Polizianótól a neki elküldött epigrammáit illetően,

¹ E forrásközlés a Poliziano *Epistulae* 1–4. könyvéből vett korábbi közlésekhez kapcsolódik e folyóirat, az *Antik Tanulmányok*, az *Orpheus Noster* és két konferenciakötet hasábjain: FRAZER-IMREGH (2020), FRAZER-IMREGH (2021a), FRAZER-IMREGH (2021b), FRAZER-IMREGH (2021c), FRAZER-IMREGH (2021d), FRAZER-IMREGH (2021e), FRAZER-IMREGH (2021f), FRAZER-IMREGH (2021g), FRAZER-IMREGH (2021h), FRAZER-IMREGH (2021i), FRAZER-IMREGH (2021j), FRAZER-IMREGH (2022), FRAZER-IMREGH (2023).

² Angelo Poliziano rövid életrajzát ld. FRAZER-IMREGH (2020: 47–51).

³ FALZONE (2005).

ezen kívül egy latin helyesírási kérdésben szintén tőle kért eligazítást. Poliziano mérsékelten dicsérte verseit, és példákban gazdag, kimerítő választ adott a kérdésfelvetésre (4, 9).

Ivan Stijepo Gučetić, dalmát nevén Giovanni Gozze, latinul Ioannes Gottius (Raguza, 1451–Raguza, 1502) dalmát-horvát humanista, költő, író és szónok a raguzai Gozze (Gučetić) nemesi családból.⁴ Kortársai nagyra értékelték költészetét, néhány versét belefoglalták gyűjteményes kiadásukba, például Jakov Bunić és Angelo Poliziano. Kiváló értelmiségiként az egyik leggazdagabb családi könyvtár tulajdonosa volt az akkori Ragusa (ma Dubrovnik) területén. Különféle feladatokat látott el szülővárosában, 1501-ben a Raguzai Köztársaság feje (ez egy hónapra terjedő tisztség volt akkoriban). Követként Nápolyban és Magyarországon tartózkodott, fennmaradt az 1493-ban tartott ünnepi beszéde II. Ulászló magyar és cseh királyhoz, *Panegyris Vladislao Hungarie et Bohemie regi, principi invictissimo, dicta* címmel. Kiterjedt költői életművéből ma mindössze három rövidebb verse ismert. Ő is elküldte költeményeit Polizianónak, aki szuperlatívuszokban beszél róla (4, 10), és azt mondja, Gozze szerelmes versei még az ókori költők műveivel is felveszik a versenyt – ez komoly dicséret a költőóriás szájából. Tragikus módon, Picóhoz hasonlóan Gozze is elégette szerelmes verseinek három könyvét, és *Delphinus* című novellájának is nyoma veszett. Fiatalabb kortársa és barátja, a koszorús költő Ilija Crijević (1460k–1520), aki Rómában Pomponio Leto tanítványa volt, a humanizmus raguzai megalapítójának tartja. Gučetić Raguzától húsz kilométerre észak-nyugatra Cannosa (horvátul Trsteno) faluban egy tengerre néző villát építtetett, amelynek különlegességekben gazdag arborétuma néhány eredeti (500 éves) platánnal és a 18. században helyreállított reneszánsz Neptunuszökőkúttal együtt ma is látható.

Roberto Salvati (?–?), a nagymúltú és tehetős firenzei bankárcsalád sarja, akit szolgálatkészségeért és a tudósoknak nyújtott támogatásáért dicsér Poliziano egy rövid levélkében (4, 11).⁵ A család több férfitagja is Medici-lányt vett feleségül: a *gonfaloniere* tisztjét is viselő Alamanno, aki Caterina di Averardo de' Medicit vette el; ennek fia volt Giovanni, aki

⁴ GLIUBICH (1974: 103).

⁵ PALMAROCCHI (1936).

prior és *gonfaloniere* is volt. Az ő fia Iacopo, aki Lorenzo il Magnifico de' Medici lányát, Lucreziát vette feleségül; egyik lányuk, Maria pedig Giovanni delle Bande Nere neje lett. A Salviatik közül pisai érsek volt Francesco, akit a Pazzi-összeesküvésben való aktív részvétele és Giuliano de' Medici megölése miatt a Medici-párti firenzeiek 1478-ban felakasztottak. Három bíboros is kikerült a családból a későbbi századokban. Az itt magasztalt Roberto Giovanni Pico della Mirandola barátja volt, egyebet nem tudunk róla. Az alábbi levél úgy mutatja be őt mint a humanisták jóakaróját, aki ajánlásokkal és a megfelelő patrónusok előtt tett dicséretekkel vitte végbe jótéteményeit. A Salviati-család jelentőségét bizonyítja, hogy a 19. században Fiesole felé terjeszkedő Firenze egyik negyedét a család kisebbik villájáról nevezték el Salviatinónak. A család palotái közül az egyik a Via del Corsón a Palazzo Portinari-Salviati, ma a Banca Toscana székhelye, a másik, Michelozzo által tervezett épület a Via Ghibellinán a család 18. századi kihalásától fogva a Palazzo Borghese nevet viseli.

Andrea Magnani (1450k–1504k) bolognai humanista, udvari költő és fordító, a reneszánsz alkotóit támogató Giovanni Bentivoglio által uralt Bologna egyik legkiemelkedőbb alakja.⁶ Magnani kora számos humanistájával tartotta a kapcsolatot, latinul és népnnyelven is írt, többnyire köszöntő epigrammákat és szonetteket, görögből Xenophón *Kyropaideia* című művéből Kyros végrendeletét (8, 7) népnnyelvre fordította. Polizianóval kötött barátsága éppen az itt közölt levéltől (4, 12), illetve az ezt megelőző gratulációjától fogva követhető nyomon. Poliziano 1479-ben, majd Picóval együtt tett 1491-es kéziratbeszerző-körútja alkalmával több ízben is találkozott Magnanival Bolognában, amikor is Magnani segített Polizianónak, hogy a Santo Stefano kolostorában Cicero *De officiis* című művének egy régi kéziratát tanulmányozhassa, és összevethesse emendálás céljából a nála levő másik két kézirattal. Ennek eredményeit Poliziano a második *Miscellanea* (*Miscellaneorum centuria secunda*) 14. értekezésében foglalta össze. Poliziano útijegyzetében (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm, 807) leírja, hogy Magnani megmutatta neki éremgyűjteményét. A bolognai humanista valószínűleg ekkor kérte el a

⁶ PONTARI (2006).

költő népnyelvi verseit, amelyek kéziratát a pratói Zanobi Masolini vitte el később Magnaninak. A kódexbe bemásolták Poliziano tárgyalt levelét és egy római feliratot, mivel Magnani a régiségek szenvedélyes gyűjtője is volt. Kettőjük kapcsolatának legfontosabb epizódja Poliziano latin nyelvű Héródianos-fordításának, a *Herodiani historiae sui temporis libri VIII* (A Római Birodalom története Marcus Aurelius halálától)⁷ bolognai kiadásához kötődik, amely fordítással VIII. Ince pápa bízta meg még 1484-ben. Amint a lenti levélből (4, 13) kiderül, Poliziano 1487 júliusában séta közben mondta tollba fordítását, amit a firenzei követ, Giovanni Lanfredini vitt el a pápának, de csak 1493 júniusában⁸ nyomtattak ki Rómában. A levél azonban egy hónappal e megjelenés előtt íródott, és ebben a firenzei költő Magnani azon kérésére reagál, hogy Bolognában is hadd jelentesse meg. Így is lett, és Poliziano kérésére Magnani egy másik bolognai humanistával (mindkettőjük barátjával), Alessandro Sartival együtt felügyelte a szedés munkálatait Francesco Benedetti nyomdájában. E kötetbe belefoglalták Poliziano ajánlását a pápának és Magnanihoz írt levelét is. Egyébként éppen egy esztendővel azelőtt, 1492-ben a két bolognai humanista Poliziano egy további, rövidebb művének kiadásáról is gondoskodott: ez a Lorenzo de' Medici haláláról megemlékező, Jacopo Antiquarihoz írt levele volt, az *Epistola de obitu Laurentii* (itt a 4, 2),⁹ amely szintén Benedetti nyomdájában jelent meg.

Források

- BUTLER 2006 Sh. BUTLER (ed., transl.), *A. Poliziano: Letters, Vol. 1, Books 1–4* (The I Tatti Renaissance Library 21), Cambridge Mass. – London, 2006.
- HÉRÓDIANOS 2005 FEHÉR B. – KOVÁCS P. (ford.), *Héródianos: A Római Birodalom története Marcus Aurelius halálától*, Budapest, 2005.

⁷ Az eredeti címe: Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίαι. Magyarul: HÉRÓDIANOS (2005).

⁸ Tehát nem júliusban, mint Butler írja. Vö. BUTLER (2006: 353).

⁹ Magyarul ld. FRAZER-IMREGH (2021i).

Felhasznált irodalom

- FALZONE 2005 P. FALZONE, *Lorenzo Lippi*, Dizionario Biografico degli Italiani 65, Roma, 2005.
<https://www.treccani.it/enciclopedia/ricerca/Filippo-Posco/>
- FRAZER-IMREGH 2020a FRAZER-IMREGH M., „Ki remélhet magának nagyobb isteni segítséget?” – Angelo Poliziano vigaszlevele Gioviano Pontanóhoz Ferrante király halála alkalmával, *Antikvitás és Reneszánsz*, 6 (2020), 43–68. DOI: 10.14232/antikren.2020.6.43-68
- FRAZER-IMREGH 2020b FRAZER-IMREGH M., *Poliziano levele Piero de' Medicihez Róma, Firenze és Fiesole nevének etimológiájáról*, *Orpheus Noster*, 38 (2020/2), 103–109.
- FRAZER-IMREGH 2021a FRAZER-IMREGH M., „Gondold azt, hogy nem is levelet, hanem [...] az emberi élet minden kényelmét küldöd” – Angelo Poliziano és Girolamo Donato levelezése, *Antikvitás és Reneszánsz*, 7 (2021), 225–254. DOI: 10.14232/antikren.2021.7.225-254.
- FRAZER-IMREGH 2021b FRAZER-IMREGH M., *Poliziano ódája Giuliano de' Medici halálára. Bevezető és forrásközlés*, *Antik Tanulmányok*, 65 (2021/2), 255–260. DOI: 10.1556/092.2021.00018
- FRAZER-IMREGH 2021c FRAZER-IMREGH M., *Angelo Poliziano és Niccolò Leonicensó vitája a Naturalis historia egy helyéről*, *Antik Tanulmányok*, 65 (2021/2), 261–278. DOI: 10.1556/092.2021.00019
- FRAZER-IMREGH 2021d FRAZER-IMREGH M., *Angelo Poliziano bevezetője Levelei tizenkét könyve elé*, *Orpheus Noster*, 41 (2021/1), 102–104.
- FRAZER-IMREGH 2021e FRAZER-IMREGH M., *Poliziano és Ermolao Barbaro levelezése*, *Orpheus Noster*, 42 (2021/2), 112–120.
- FRAZER-IMREGH 2021f FRAZER-IMREGH M., *Girolamo Donato, Velence szónoklója, költő és filozófus*, *Orpheus Noster*, 43 (2021/3), 63–68.
- FRAZER-IMREGH 2021g FRAZER-IMREGH M., *Niccolò Leonicensó orvos, filozófus, az orvostudomány újkori reformjának atyja*, *Orpheus Noster*, 43 (2021/3), 69–80.
- FRAZER-IMREGH 2021h FRAZER-IMREGH M., *Angelo Poliziano és Battista Guarino levelezése*, *Orpheus Noster*, 43 (2021/3), 97–104.
- FRAZER-IMREGH 2021i FRAZER-IMREGH M., *Reneszánsz hősök – a tudós költő és pártfogója. Angelo Poliziano levele Lorenzo de' Medici haláláról*, in: Csízy K. – Hóvári J. (szerk.), *Hősök, mártírok, áldozatok, szentek*, Budapest, 2021, 155–172.
- FRAZER-IMREGH 2021j FRAZER-IMREGH M., *A tudós humanista küldetése és társadalmi szerepvállalása – Gioviano Pontano*, *Studia Caroliensia* (2021), 139–152.
- FRAZER-IMREGH 2022 FRAZER-IMREGH M., *Angelo Poliziano: Levelek, II. könyv, 1–2. levél (Filippo Beroaldo)*, *Orpheus Noster*, 46 (2022/2), 81–82.
- FRAZER-IMREGH 2023 FRAZER-IMREGH M., *Tévedett-e az Idősebb Plinius? Angelo Poliziano és Niccolò Leonicensó vitája a Naturalis historia egy helyéről*, in: Ta-

kács L. – Tóth O. (szerk.), *Az antik nevelés és öröksége (Hereditas Graeco-Latinitatis X.)*, Debrecen, 2023, 112–135.

GLIUBICH 1974 S. GLIUBICH, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Forni, 1974.

PALMAROCCHI 1936 R. PALMAROCCHI, *Salviati*, Enciclopedia Italiana, 1936.
https://www.treccani.it/enciclopedia/salviati_%28Enciclopedia-Italiana%29/

PONTARI 2006 P. PONTARI, *Andrea Magnani*, Dizionario Biografico degli Italiani 67, Roma, 2006. [https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-magnani_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-magnani_(Dizionario-Biografico))

Angelo Poliziano and his Humanist Fans

The following source contains the concluding passages of the fourth book of Angelo Poliziano's Letters (Epistulae 4, 9–13), all of them from his pen, written for lesser-known 15th-century humanists. Two of them sent him their poems, the third one was an enthusiastic supporter of the cause of humanism, and the fourth was one of the first publishers of Poliziano's works. The lesson to be drawn from these letters is that a true orator cannot do without eloquence and elegance in the face of an almost unknown correspondent, and that even Poliziano's writings, which are 'trifles', could be the model for a textbook on epistolary writing.

Keywords: Angelo Poliziano, Filippo Posco, Giovanni Gozze (Ivan Stijepo Gučetić), Roberto Salviati, Andrea Magnani, humanists, correspondence

Angelo Poliziano: *Levelek*. Negyedik könyv 9–13.¹⁰

4. könyv, 9. levél

Angelo Poliziano Filippo Poscónak üdvözetét küldi

1. Azzal kedveskedtél nekem, hogy elküldted leveledet, epigrammáidat. Azt kérdezed, mit gondolok felőlük. Rövid leszek. Hibátlanok, vidámak, szellemesek, tele érzéssel, csipkelődéssel. Tökéletesnek mondhatnám őket, ha korunkkal és nem az antikvitással vetném össze őket.

2. Ami pedig kérdésedet illeti, hogy miért írom a 'quodquod' és az 'adque' szavakat inkább d-vel, mint t-vel, erre könnyen felelhetek. S hogy ne gondold azt, hogy rászedlek vagy becsaplak, idézni fogok néhány tanúságot, amelyek előtted sem ismeretlenek. A Campidoglio előcsarnokában, egy nemrégiben megtalált bronz Herkules-szobortól, azt hiszem, balra, van egy márványtábla, rajta vésett epigrammával, amely már alig látható, és így kezdődik: „Hercules invicte” [Legyőzhetetlen Herkules]. Ebben ezt is olvassuk: „administrandum quodannis” [kell szolgáltatni minden évben]. Megegyezik ezzel az írásmóddal az a nagyon régi Vergilius-kézirat,¹¹ amelyet nálatok a palota belső könyvtárában őriznek.¹² Ezt *maiuscola*-írással [csupa nagybetűvel] másolták, amelyből néhányat megvizsgálhatsz velem, csak a Bucolicából és a Georgicából, hogy ne kelljen az egész kötetet átlapoznod. Azt mondja: „Pocula bina novo spumante lacte quodannis” [Évenként két friss tejjel teli, habzó / csuprot]. S kicsit lejjebb: „Ut Baccho Cererique, tibi sic vota quodannis” [valamint évente Cérésnek / s Bacchusnak]. És ismét: „degenerare tamen, ni vis humana quodannis [fajul el mégis, hacsak emberi munka / évenként].”¹³ Majd: „nanque omne quodannis / terque quaterque solum scindendum” [így évenként a barázdát / háromszor-négyszer

¹⁰ A fordítást az alábbi szövegkiadás alapján készítettem: BUTLER (2006: 274–286).

¹¹ Poliziano arról a késő antik kézitról beszél, amelyet olykor Vergilius Romanusként neveznek meg, s amely ma a Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. lat. 3867. jelölésű kódexe.

¹² Azaz Rómában, a Vatikáni Könyvtárban.

¹³ Ez a mondat szerepel ugyan BUTLER kiadásában a latin szövegben, de hiányzik a fordításban. BUTLER (2006: 276–277).

végig kell törni].¹⁴ De ezt is: 'adque' hasonló módon írják. És ne ütközz meg azon, hogy az Anio folyó¹⁵ Narses¹⁶ által épített hídján másként találod: „Atque interruptum continuatur iter” [És folytatódjon a félbeszakított út], kivéve, ha úgy gondolod, annak a műveletlen századnak az álláspontján kellene lennünk. Én inkább Quintilianust szeretném követni, aki a szép beszéd tanításáról írt könyvében mint ízetlenséget kigúnyolta azt a különbségtételt, amelyet sokan megőriztek, hogy amikor az 'ad' prepozíció, d-t, amikor kötőszó, t-t kap.¹⁷ Ezért a régi írásmód nyomait mind a mai napig megtalálhatod magánál Vergiliusnál, mint: „adque humiles habitare casas” [és kicsiny házban élni], „ad mihi sese offert ultro” [nekem meg önként ajánlkozik], „adque iterum ad Troiam” [és ismét Trójába], „adque aere Menalcha” [és ércel, Menalchas], „adque solo proceras erigit alnos” [és a földből kisarjasztotta a sudár égerfákat], „adque utinam ex vobis unus” [és bárcsak közületek egy], „adque adversos detinet hostis” [és visszatart a gyűlölt ellenség],¹⁸ és ezer más esetben, hogy még szorosabb korlátok közé szorítkozzam, mint ahogy ígértem.

3. A minap azt kérdezi tőlem Lollio barátom,¹⁹ miért járok el ugyanígy az 'adgredior' igénél, s meggondolásában (ha nem tévedek) egyrészt a megszokás ereje, másrészt Priskianos tekintélye vezeti, én azonban e helytelen szokástól a régiséghez fellebbezve annak helyes útjára szólítom. Ha időd engedi, pillants bele ugyanabba a könyvbe!²⁰ Úgy hiszem, így fogod találni: „Adgredere, o magnos aderit iam tempus honores” [Törj méltó tisztségre tehát, az idő közel immár].²¹ És hasonlóképpen: „Adgressi, nam saepe senex spe carminis ambos / luserat.” [Meglepik és

¹⁴ Verg. *Ecl.* 5, 67; 5, 79; G. 1, 198; 2, 398–399. Ford. Lakatos István.

¹⁵ Anio (régebbi neve: Anien) folyó Latiumban, amely Tibur (ma Tivoli) mellett folyt, és a Tiberisbe ömlött, ma Teverone.

¹⁶ Narses Kr. u. 6. századi perzsa-örmény származású hadvezér (eunuch), aki Iustinianus számára visszafoglalta és kormányozta Itáliát.

¹⁷ Quint. *Inst.* 1, 7, 5.

¹⁸ Verg. *Ecl.* 2, 29; 3, 66; 4, 36; 5, 90; 6, 63; 10, 35; 10, 45. Saját fordításaim.

¹⁹ Egy Rómában tevékenykedő, Pomponio Leto köreihez tartozó humanista felvett neve, a kérdés levélben érkezett.

²⁰ Tudniillik Vergilius *Eclogáiba*.

²¹ Verg. *Ecl.* 4, 48. Ford. Lakatos István.

(mivel annyit ígérte dalát, de becsapta / Őket a vén].²² S ezen a helyen bizony nekem nagyon is gyengének és ingatagnak tűnik Priskianos tekintélye (már bocsánat, hogy ezt mondom), mert hiszen azt gondolja, hogy inkább az írók hibájából, mint valamilyen meggondolásból történt, hogy az 'adfatur', 'adludo', 'adrideo', 'adnitor', 'adsumo' alakok megtartják a 'd'-t. Ő ugyanis úgy véli, hogy ezt a hibát még a császárok tiszteletére vert érméken is elkövezték, amelyeken más egyebet is ugyanígy írnak, de kétségkívül az 'adlocutio'-t 'd'-vel és soha nem 'l'-lel írják.

4. Ám ti, túlságosan is kedélyes és finom emberek, bizonyára tréfát űztök velem, hiszen Pomponio²³ ott van nálatok, otthonotokban, aki az egész antikvitas és az egész irodalom legnagyobb szakértője, így én, az avatatlan, „baglyot viszek Athénba”.²⁴

5. Ám immár élj boldogul, és ments ki Lolliónál elfoglaltságaimra hivatkozva, tudniillik neki nem küldök most e futár révén egyéb levelet.

Élj boldogul!

4. könyv, 10. levél

Angelo Poliziano a ragusai Ivan Gučetićnek üdvözlétét küldi

1. Jóllehet ezekben, a negyvennapos böjt végéhez közelítő napokban a gyülekezetben a Szentírás magyarázatával voltam elfoglalva, mégis végigolvastam verseskönyveidet, amelyeket egyedülálló szívélyességed és egymás iránt érzett ragaszkodásunk jegyében nekem dedikáltál. Ezek természetesen a legnagyobb örömmel töltötték el, és még annál is nagyobb csodálatot keltettek bennem. Mert kérdelem én, kit ne gyönyörködtetne verseid édes melódiája, elevensége, kifinomultsága, az a sok csipkelődés, élc, szójáték, az a hatalmas műveltség, nagy változatosság, az a mindenütt jelenlevő báj és vonzóerő? Ki ne döbbenne meg annak hallatán, hogy egy illyriai ember, aki kereskedelemmel foglalkozik (ahogy Plautus mondja), és még élete virágjában van, akkora előrehaladást tett

²² Verg. *Ecl.* 6, 18.

²³ Pomponio Leto, ld. 1, 15–18. levél.

²⁴ Görög szólásmondás, amely azon alapult, hogy Athénban, Pallas Athéné városában az istennő szent állata, a bagoly igen gyakori madár volt. Magyar megfelelője: „Dunába vizet hordani.”

a költészet minden ágában, hogy nem csupán kortársaival, de még az ókori szerzőkkel is összevethető?

2. Ha nem félnék attól, hogy úgy tűnne, szeretetem miatt eléggé részrehajló vagyok, vagy egy kis hízelgéssel akarlak megnyerni magamnak, kétségkívül végigmennék egyenként minden olyan dolgon, amiről a költeményeidben én merészen úgy látom, hogy megállja a helyét az antikvitással szemben. De tényleg így vélem: ezek a könyvek annyira végtelenül kiforrottak és abszolút tökéletesek, hogy a megtestesült irigység sem tudna bennük joggal bármi kivetnivalót találni. Századunk (bármilyen is) tartozik neked, tudniillik mert te a régiekkel felérővé tetted, legalább a teljesítményeknek ebben a nemében. Én a magam nevében örökké szóló köszönetet mondok neked, mint akit te verseid révén a halhatatlanság ragyogásával ajándékoztál meg. Ugyanis meg vagyok róla győződve, hogy olyan csinosak ezek a költemények, olyan kedvesek, ékesek és szépek, hogy állni fogják az idő minden sarát.²⁵

Élj boldogul!

4. könyv, 11. levél

Angelo Poliziano barátjának, Roberto Salviatinak üdvözetét küldi

Nagy rajongás vesz körül, kedves Robertóm, hiszen a tudós fők oly versengve dicsérnek, mintha annál tudósabbnak tartanák őket mások, minél inkább dicsérnének téged. Csodálatos megtiszteltetés, de nem érdemtelenül! Hiszen a soraik iránt tanúsított szolgálatkészséged eredménye az, hogy nem az számít gyarló hízelgőnek, aki dicsér, hanem aki nem dicsér, azt tartják hálátlan gonosznak. Mert oly lelkesen támogatod a tudósok közül az igyekvőt, hogy még az irigynek sem lehet egy szava sem ez ellen. Ezért kérlek, ne bánd ezt a szokásodat, amely sokkal nagyobb fénnel övezi nevedet, mint bármilyen katonai siker. Mert a dicsőség emléke soha nem múlik el, ha az a tudós embereknek nem annyira az eszébe, hanem a lelkébe vésődött bele.

Élj boldogul!

²⁵ Tragikus módon éppen a szerzőjük égette el őket, ld. a levelek bevezetőjét.

4. könyv, 12. levél

Angelo Poliziano barátjának, a bolognai Andrea Magnaninak üdvözlétét küldi

1. Nem lustaságomnak, de nem is teendőimnek tudható be egészen (bár az utóbbiból akad bőven), hogy legutóbbi leveledre még nem válaszoltam, hanem inkább kedvességednek, amely már annyira közismert, hogy miatta már szinte azt gondoltam, bármit megengedhetek magamnak irányodban. Úgyhogy, ha szeretnéd megtartani a nyájasság e címkéjét, amelyet gyakorlatoddal már magadévá tettél, akkor nem tudsz és nem is szabad haragudnod rám hallgatásomért.

2. Hogy *Miscellaneámat* annyira kedveled, hogy az *Attikai éjszakákhoz* hasonlítod, nos jobb szeretném, ha kevésbé lennél általában nyájas, hogy ezt a mű érdemének tudják be, és ne természetednek, amely mindig kész arra, hogy ilyeneket írjon. Mindazáltal, kérlek, ne hagyj fel azzal, hogy így dicsérsz engem, még ha nem is érdemlem meg! Többnyire ugyanis a hamis dicséret legalább annyira jól esik az embernek, mint az igazi, merthogy kedvesebbnek tűnik az ajándékba adott adomány, mint az, amely kötelező volt.

Élj boldogul!

Firenze, 1489. január 16.

4. könyv, 13. levél

Angelo Poliziano barátjának, Andrea Magnaninak üdvözlétét küldi

1. Azt írod, az ottani nyomdászok rimánkodva kérik tőled Héródiano-somat.²⁶ (Joggal nevezem őt az enyémenek, hiszen én fordítottam latinra.).²⁷ Majd azt kéred tőlem, hogy küldjem vissza neked a saját példányodat a javításaimmal – ők akarják így, mondod. Visszaküldöm, de az igazat megvallva csak enyhén, s nem annyira szigorúan javítva, úgy, hogy többet találj az én hibáimból, mint az írnokéiból.

2. Ennek ellenére úgy vélném, hogy stílusommal, azaz a fordító stílusával valamivel elnézőbbnek kellene lenni, mint amikor írok. Hiszen jobban számot ad a stílusról mindaz, amit írsz esetleg, ahol szabadon

²⁶ Ld. a bevezetőt.

²⁷ Szó szerint „én ajándékoztam meg a latinítással”, ami római jogi terminus.

szárnyalhatsz, mint amit fordítasz, ahol nem térhetsz el a megírt szövegtől. Tegyük még hozzá, hogy ezzel a fordítási feladattal nem erőltettem meg túlságosan magam, merthogy néhány nap alatt diktáltam le csak úgy séta közben. Úgyhogy annyira távol áll tőlem, hogy ezért dicséretet várjak, hogy még azt is nagyon jónak találom, ha elkerülöm majd a súlyosabb kritikát. Ezért mind a többi barátomnak, mind neked nemcsak elengedem, hogy bárhogy is megvédelmezd e munkát, de meg is tiltom, s épen megőrizlek titeket más dolgokra, amiket később adok ki.

3. És bár igen sokan vannak nálatok,²⁸ akik rendkívüli módon kedveznek nekem, mégis egyedül te vagy az, a családnevedre nagyon is méltó Andrea Magnani,²⁹ akit a legtöbbre tartanék. Ennek oka egyrészt, hogy jó családból származol, tehetős és megbecsült vagy, másrészt, hogy szellemed kifinomult, természeted igen kedves, egyedülállóan elragadó vagy (bármit teszel vagy mondasz, de még akkor is, ha meg se szólalsz vagy semmit nem csinálsz), pusztán tekinteteddel, mint mondják, megnyered magadnak az embereket. Ennélfogva a világon senkitől sem félek, feltéve, hogy te a pártomat fogod. Ugyanis senki nem fog Polizianóról rosszat gondolni, aki látja, hogy Magnani kedveli őt.

4. Most egyetlen egy dolgot kérek tőled. Az egyéb munkáim iránt tanúsított gondosságodra kérlek, figyelj oda, hogy ami nyomásra kerül, abban a szedéskor a lehető legkevesebb hiba keletkezzék az eredetihez képest, és hogy azok a jegyzetek se maradjanak ki, amelyeket a lapszélékre írtam. Ezen helyek közül három vagy négy olyat találsz, ahol a romlott görög szöveg miatt kellett mentetgetőznöm. Ennek a feladatnak az elvégzésére senki alkalmasabbat nem találhatnál, és senkit, aki nagyobb hasznodra lehetne, mint Alessandro Sarti, aki városodból való, tudós ember és jószándékkal van irántam, azontúl (amit én ezügyben³⁰ a legfontosabbnak tartok) sohasem késlekedik a baráti segítségben.

Élj boldogul!

A fiesolei vidéki házban, 1493. május 6.

²⁸ Azaz Bolognában.

²⁹ Latin megfelelője, a *magnanimus* azt jelenti, hogy 'nagylelkű'.

³⁰ *In hac re*. BUTLER kihagyja, vö. BUTLER (2006: 287).

RECENZIO

Frazer-Imregh Monika – Hamvas Endre Ádám (szerk., ford.), *Picatrix – A bölcs célja*, Budapest, Szenzár Könyvek, Bibliotheca Hermetica-sorozat, 2022, 630 p.

LÁNG BENEDEK

A *Picatrix* a középkori asztrális mágia (más szóval: asztrológiai alapokon működő talizmánmágia) méretében és tematikájában egyaránt legátfogóbb kézikönyve. Aki meg kívánja érteni, hogyan működtek a középkori és reneszánsz mágikus kísérletek, vagy alapos benyomást akar kialakítani a 13–17. századi tudomány- és szellemtörténetről, nem kerülheti meg ezt a különleges forrást. A tudománytörténet és a művészettörténetek szakmája már a 20. század elején felfigyelt rá, de a megbízható szövegkiadásokra az 1980-as, 90-es évekig kellett várni, a szakszerű angol fordítás pedig csak 2019-ben jelent meg. Ehhez viszonyítva nagyon is frissnek mondható, hogy 2022-ben Frazer-Imregh Monika és Hamvas Endre Ádám szerkesztésében és fordításában (és számos további szakember lábjegyzeteivel és megjegyzéseivel) immár magyarul is olvasható.

A *Picatrix* eredetileg arabul íródott a 10. században *Ghayat al-Hakím*, azaz *A bölcs célja* címmel. Szerzőről ebben az esetben nincs értelme beszélni, a könyv ugyanis kompendium, olyan kézikönyv, amelynek célja, hogy minél több titkos és kevésbé titkos mágikus *experimentumot* (kísérletet, tapasztalatot) mutasson be. Amikor a latin nyelven író európai tudósok a 11–13. században szembesültek az arab tudomány gazdagságával, és elkezdtek lefordítani a legfőbb ókori és kora középkori szerzőket, a matematika, az optika, a fizika, a filozófia és az asztrológia alapl műveit, akkor a mágikus források sem maradtak ki a merítésből, hiszen nehéz volt eldönteni, mi volt megbízható és tudományos közülük, és mi nem volt elfogadható a keresztény tudomány számára. Sorsát a *Ghayat al-Hakím* sem kerülte el, a 13. században X. Bölcs Alfonz udvarában fordították le, és a latin kereszttségben a *Picatrix* címet kapta. A nagy itáliai és ibériai fordítási hullámban az arab nyelvű tudományos műveket jellemzően

két lépésben ültették át latinra, előbb egy hozzáférhető arabul tudó ember (olykor a fordító rabszolgája, máskor a helyi zsidó tudós) fordította le az aktuális népryelvre (jelen esetben pl. kasztíliaira), amelyből azután a fordításra vállalkozó tudós latinra írta át. Ezt a kettős fordítási módszert ismerve nem szabad meglepődni azon, ha alapvető filozófiai, matematikai, asztrológiai vagy akár mágikus fogalmak és összefüggések meglehetősen máshogy néztek ki a végső szövegben, mint az eredeti forrásban.

A *Picatrix* négy könyve mágikus *experimentumok* zavarba ejtően részletes katalógusát kínálja, de nem hiányoznak belőle az elméleti szövegrészek sem, amelyek a mágia tudományos fogalmát tisztázzák, működési mechanizmusait magyarázzák. Bár a latin fordítás – amely az arab eredeti mellett számos kiegészítő szöveget is integrált – a 13. században készült, a középkor századaiból különös módon csak rövid töredékek (úgynevezett *fragmentumok*, amelyek jellemzően más könyvek kötetstáblájában éltek túl az évszázadokat) maradtak fenn, mintha a mű alig került volna könyvtári használatba. Az első hosszabb verzió (még mindig csak a teljes könyv mintegy fele) az az 1450 utáni gazdagon illusztrált krakkói példány, amelynek képeit a szakirodalom – és ez a kiadás is – szívesen idézi. A középkori *Picatrixot* paradox módon inkább reneszánsz, mint középkori könyvnek tekinthetjük.

A Frazer-Imregh Monika és Hamvas Endre Ádám szerkesztésében és fordításában most megjelent szövegkiadás és tanulmánykötet kiváló munka. Élvezettel fogják forgatni azok az olvasók, akik világnézeti alapon szimpatizálnak a mágikus módszerekkel, a talizmánokkal vagy az asztrológiával. Miután a középkori és a reneszánsz talizmánmágia felhasználta saját céljaira az asztrológiát, egy ilyen szöveg magyarra ültetése során nagyon sok terminológiai és technikai jellegű probléma merülhet fel, amelyek feloldása speciális és meglehetősen ritka – történeti-asztrológiai – tudást igényel. Ezek tisztázásában a szerkesztők segítségére volt több asztrológiatörténész, akik maguk is tisztában vannak a kalkulációk módszereivel. Szövegkiadásoktól némileg szokatlan módon, de mégis nagyon tanulságosan a kötetben előforduló nagyszámú lábjegyzet minden alkalommal monogramokkal tünteti fel, hogy az melyik szerkesztő vagy szakértő lektor kontribúciója. Ezek a jegyzetek azonban átvezetnek egy másik olvasóközönséghez, és ez pedig a jelen folyóirat olvasói számára talán fontosabb, tudomány- és vallástörténészek, közép-

korászok és reneszánsz tudósok szakmai közössége, akik legalább olyan élvezettel fogják forgatni a könyvet, mint a gyakorlat iránt érdeklődők. Nem csupán a magyar fordítás – gyakran az arab eredetit is figyelembe vevő – átgondoltságát fogják értékelni, hanem a nagyszámú elő- és utó tanulmányt is. Ezek kontextualizálják a *Picatrix* szövegét a fordítások, a kozmológia és a mágia történetében (Hamvas Endre), részletesen bemutatják, milyen széles körben hatott a *Picatrix* a kora újkor kiemelkedő tudósaira Marsilio Ficinótól kezdve, Giordano Brunón át Paracelsusig (Frazer-Imregh Monika), és bevezetést nyújtanak a középkori asztrológia praxisának rendkívül bonyolult világába (Kárpáti Gábor Csaba). A kötetet középkori asztrológiai szakkifejezések szótára zárja.

Szövegkiadást változó színvonalon lehet készíteni, és néha a végeredmény alapján nem is olyan könnyű megmondani, vajon a fordító X vagy 10X mennyiségű munkát fektetett-e a megvalósításába. A gyors módszer szerint a kiadni kívánt forrásnak fogjuk egy jó minőségű modern fordítását, és – az eredetire olykor-olykor rápillantva – lefordítjuk. Ez a gyors módszer mára hiper-gyorsrá vált, ugyanis jobbnál jobb fordítóprogramokra lehet előfizetni. Ha a „fordító” egy kicsit gondos, akkor még ez a gyors módszer is olyan szöveget eredményez, ami a laikus olvasó számára legalábbis elfogadható lesz. A gyors módszer igen elterjedt, nem csak kelet-közép-európai, hanem számos angol és amerikai példát is lehet hozni rá. A 10X módszer, amint a neve is mutatja, sokkal fáradtságosabb, legalább tízszer ennyi munkát igényel, és sajnos csak az adott téma szakértői és a recenzíószerzők fogják értékelni a különbséget. Nemcsak azért nehezebb ez az út, mert az eredeti szövegből indul ki, hanem azért is, mert kísérletet tesz arra, hogy megértse, miért az van odaírva, ami. Márpedig ez a célkitűzés egy olyan, sok forrásból összekompilált arab eredetiből részben rosszul latinra fordított, de közben kiegészített szövegnél, mint a *Picatrix*, egészen magasra teszi a lécet. A magyar fordítás azonban a tanulmányaival, a rendkívül gazdag lábjegyzeteivel és átgondoltságával át is ugorja ezt a lécet, talán egy kicsit még jobban is, mint az egyébként egészen kiváló angol szövegkiadás.

Láng Benedek, 1974, DSc, tudománytörténész, ELTE GTK
benedeklang@gmail.com

A KÖTET SZERZŐI

Bránya Krisztina a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola Antik Irodalom alprogramjának PhD-hallgatója. Kutatási területe Sextus Placitus Papyriensis *De medicamentis ex animalibus libri*jének összevetése a korabeli orvos- és természettudományi szövegekkel, a mű forrásainak feltárása, módszertanának megismerése.

E-mail-címe: branya.krisztina@gmail.com

Draskóczy Eszter kutatási területe a középkori itáliai irodalomtörténet és filológia, elsősorban Dante Alighieri forrásaival és magyarországi hatásával foglalkozik. 2020-tól a BTK Irodalomtudományi Intézetének fiatal kutatója. Monográfiája: *Alvilágjárások és pokolbeli büntetések. Dante Komédiájának antik és középkori forrásai*. Szeged, Lazi, 2022.

E-mail-címe: eszter.draskoczy12@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0002-0120-4713

Frazer-Imregh Monika (PhD 2006) klasszika-filológus, italianista. A Károli Gáspár Református Egyetem Történeti Intézetének docense. Görög és római vallástörténetet, reneszánsz művelődéstörténetet, latin és görög szövegolvasást oktat, angol nyelven is. Fő kutatási területe az újplatonikus filozófia. Elsősorban Ficino, Pico, Poliziano, Plótinos, Plutarchos, az ál-Areopagita és a reformátorok (Luther, Bod, Pápai Páriz) műveit fordítja és kutatja. Az *Orpheus Noster* főszerkesztője.

E-mail-címe: imreghmonika@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-8583-1521

Gellérfi Gergő az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék adjunktusa. A iuvenalisi életmű intertextuális jelenségeiről írott doktori disszertációját 2015-ben védte meg, első monográfiáját 2018-ban publikálta ugyanebben a témában. Fő kutatási területe a római verses szatíra.

E-mail-címe: gellerfigergo@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-9903-7134

Lázár István Dávid az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék docense, az SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont tagja. Fő kutatási területei: a korai humanizmus irodalma (különösen F. Petrarca életműve); Mátyás-kori humanizmus; a 16. sz. második felének hitvitázó irodalma Magyarországon és Erdélyben.
E-mail-címe: lazar.istvan.david@gmail.com

Majoros Máté az SZTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója. Kutatásai alapvetően 16. századi, elsősorban Magyarországgal kapcsolatos humanista szövegekre koncentrálnak, amelyek fókuszában az 1556. évi Szigetvár körüli hadjáratsorozat javarészt kortárs latin nyelvű szövegkorpusza áll.
E-mail-címe: mate.majoros7@gmail.com

Tomkó Zoltán a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola Neolatin irodalom alprogramjának PhD-hallgatója. Fő kutatási területe a humanista történetírás és a kora újkori művelődéstörténet.
E-mail címe: tomko.zoltan@oszk.hu

Vígh Éva, a SZTE BTK Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszékének egyetemi tanára, az SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont vezetője. Kutatási területe a középkor- és újkori művelődéstörténet, a középkori, reneszánsz és barokk olasz irodalomtörténet, az udvari kultúra, a fiziognómia szerepe az irodalomban és a művészetekben, továbbá az állatszimbolika művelődéstörténete.
E-mail-címe: eva.vigh@libero.it
ORCID azonosító: 0000-0002-0891-0864

